

214

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

ISSN 2081-3333

**Studia Politologica XVII
(2016)**

214

**Annales
Universitatis
Paedagogicae
Cracoviensis**

**Studia Politologica XVII
(2016)**

Rada Programowa

prof. dr hab. Andrzej Antoszewski (Uniwersytet Wrocławski), prof. dr hab. Michał Śliwa (Uniwersytet Pedagogiczny), prof. Bruno Drwęski (National Institute of Oriental Languages and Civilizations, Paris), prof. dr hab. Maria Marczevska-Rytko (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej), prof. Jie-Hyun Lim (Uniwersytet Hanyang, Seul), prof. dr Andrej Kreutz (University of Calgary), prof. Ekaterina Koldunova (MGIMO – University)

Redaktor Naczelny

prof. dr hab. Katarzyna Sobolewska-Myślik

Redaktorzy tematyczni

Teoria polityki – dr hab. Magdalena Mikołajczyk (prof. UP)
Systemy polityczne i partyjne – prof. dr hab. Katarzyna Sobolewska-Myślik (UP)
System polityczny RP i samorząd terytorialny – prof. dr hab. Andrzej Piasecki (UP)
Polityka gospodarcza i społeczna – dr hab. Janina Pach (prof. UP)
Doktryny polityczne i polska myśl polityczna – dr Agata Tasak (UP), dr Ryszard Koziół (UP)
Stosunki międzynarodowe – dr hab. Joanna Bar (UP)

Redaktorzy tomu

Magdalena Mikołajczyk
Katarzyna Sobolewska-Myślik

Redaktor językowy

Anna Siedlik

Redaktor statystyczny

dr Grzegorz Foryś (UP)

Zespół Recenzentów

prof. dr hab. Tadeusz Godlewski (UMK), dr hab. Agnieszka Hess (UJ), dr hab. Jolanta Itrich-Drabarek (UW), dr hab. Danuta Kabat-Rudnicka (UEK w Krakowie), dr hab. Julian Kwiek (prof. AGH), prof. nadzw. dr hab. Krzysztof Łabędź (Akademia Ignatianum), dr hab. Paweł Malendowicz (prof. UKW), dr hab. Jarosław Nocoń (prof. UG), prof. Marek Payerhin PhD (Lynchburg College), dr hab. Danuta Plecka (prof. UMK), prof. nadzw. dr hab. Katarzyna Pokorna-Ignatowicz (Akademia Krakowska im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego), dr hab. Leszek Porębski (prof. AGH), prof. Marci Shore (Yale University), dr hab. Michał Strzelecki (prof. UMK), prof. dr hab. Sylwester Wróbel (UŚ)

Redakcja AUPCSP

<http://aupc.up.krakow.pl/index.php/studpol/>

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków 2016

ISSN 2081-3333

Wydawca

Wydawnictwo Naukowe UP

30-084 Kraków, ul. Podchorążych 2

e-mail: wydawnictwo@up.krakow.pl

druk i oprawa Zespół Poligraficzny UP

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Politologica XVII (2016)

ISSN 2081-3333

CZĘŚĆ I

DYSKURS POLITYCZNY, ETYCZNY I EKONOMICZNY

Katarzyna Bielińska-Kowalewska

Centrum Medyczne Kształcenia Podyplomowego

The Anti-Nationalism of Young Communists in Poland after WW2

Introduction

The aim of this paper is to outline the anti-nationalist orientation of the young Polish communists who became so-called revisionists in the 1950s and the very important, probably crucial, role of this orientation in their so-called “accession to Marxism”, and later so-called “abandonment of Marxism” in the course of their ideological evolution as Polish “real socialism” was revealing its nationalist face. It is an aspect which seems underestimated in contemporary discourses on the evolution of Polish Marxists before the anti-Semitic ethnic cleansing of 1968. The very question of the relationship between nationalism and “real socialism” “only recently” has received “the attention that it deserves.” (Kunicki 2012: 2) However, in Poland it was Tadeusz Łepkowski (1927–1989), a historian of Poland, Latin America, and revolutionary movements, including the newest Polish revolutions (1944–1981), who in his analysis of nationalism had posed, as early as at the beginning of the 1980s, the question of progressive and reactionary dimensions of affinities between socialism or communism and nationalism.

It allows to pose a hypothesis that anti-nationalism was the crucial factor in the evolution of the young party intelligentsia, especially former members of the Łódź branch of the Academic Union of Youth Struggle “Life” (*Akademicki Związek Walki Młodych “Życie”* – AZWM “Życie”), including Leszek Kołakowski.

Łepkowski’s conception of two revolutions in Poland and their collapse

The widespread simplistic view that in Eastern Europe communism was imposed by Soviet tanks has been contested by researches emphasizing the popular support for the left wing program (Abrams 2002; 2005: 9–36; Judt 2006), but Łepkowski formulated an original and inspiring idea of two revolutions in Poland.

According to Łepkowski, at the end of the second world war Poland was the arena of a clash of two revolutions. One revolution was pro-independence and democratic; its carrier was the mass anti-Nazi resistance movement, subordinated to

the Polish government in exile in London, with the Home Army (Armia Krajowa – AK) as its military organization. The culmination of this movement was the Warsaw Uprising in August and September 1944. The pro-independence revolution fell into “the revolutionary surge of popular masses and whole nations against fascism and totalitarian violence.” (Łepkowski 1983: 44)

Another revolution was the communist revolution, whose main carrier was the Polish Workers’ Party (*Polska Partia Robotnicza* – PPR), with its underground military organization, and later with the Polish Army formed in the Soviet Union, and post-war political allies (mainly the left-wing socialists). The communist revolution was not only imposed from above but “was partly a native movement, having its own popular roots, referring to some weak yet genuinely existing revolutionary traditions” and enjoying “limited yet genuine social support.” (Łepkowski 1983: 44–53)

Contrary to the dominant view and in spite of the real conflict between those two revolutions, they were quite close to each other in the class and ideological aspects. The anti-Nazi resistance movement was radicalizing socially and “moving to the left” together with the whole Europe, where the desire for “a deep reconstruction of social, economic, and political structures in a democratic and socialist, if not even communist, spirit” was expressed. (Łepkowski 1983: 44–45) However, in Poland, one of “the contact states with USSR, whose societies were repulsed from communism because of their tragic practical experience”, that radicalization to the left could be called “non-communist” or even “anti-communist.” (Łepkowski 1983: 45)

In the “London camp” social radicalization was reflected in the declaration *What The Polish Nation Is Fighting For* issued by the Council of National Unity (Rada Jedności Narodowej – RJN) on 15 March 1944; according to that document the liberated Poland would be a parliamentary republic in which the land reform would be conducted, the great industry would be nationalized and economic planning would be introduced. (Łepkowski 1983: 46) The commander of the AK, General Tadeusz Bór-Komorowski, reported to the government in London: “A big shift to the left. Strong radicalization especially of peasants and poor intelligentsia. Almost universal demand for social control over economic life, abolition of the concentration of wealth in private hands above a defined minimum and of privileges of individuals and social groups. A power attempting to impede this process would expose the country to grave upheavals.” (Kowalewski 2016: 311)

In both revolutions the struggle for national and social liberation was accompanied by counterrevolutionary elements. In the course of the events they came to play the main role. When with the fall of the Warsaw Uprising, the pro-independence democratic revolution was defeated, it degenerated into a right-wing anti-communist armed underground: “the democratic elements were disappearing, while chauvinistic (...), anti-Semitic (...) and conservative elements were emerging.” (Łepkowski 1983: 49) On the other hand, as Timothy Snyder notes, “The summer of 1944 revealed (...) the willingness of Polish communists to accept a view of nationality long advanced by Polish nationalists. (...) As the war ended, they came to

power in the baggage of the Red Army to build something very much like ethnic communism.” (Snyder 2003: 180, 187)

Post-war nationalism and anti-Semitism in Poland

The post-war territorial transfer of the Polish state was mythologized by the new state power as the return to the frontiers established under the Piast dynasty (10th-14th centuries). This mythology was derived directly from the ideology of pre-war right wing National Democracy (*Endecja*). (Zaremba 2001: 165) The base of this ideological construct was the fact that the new “socialist” state was materially founded on ethnic cleansing, including Germans and Ukrainians, and politically based on an alliance with the former *Endecja*, active under the cover of the Polish Western Union (*Polski Związek Zachodni – PZZ*), and the former far right *Falanga* with Bolesław Piasecki, founder of the PAX Association. (Snyder 2003: 179–201; Curp 2005; Curp 2006; Gross 2007: 222–225; Snyder 2010: 313–338; Kunicki 2012: 82–92; Kowalewski 2016: 309–324)

“Poland’s ethnic cleansing formed the bond that tied the Communist-dominated party-state politically, organizationally and ideologically to the extreme right. The party-state’s effort to re-forge alliances with integrally nationalist forces, particularly among the *Endecja*, was part of a long-term pattern of Polish Communism’s postwar dependence on radical nationalism to solve the key problem of legitimacy for the Soviet-dominated regime.” (Curp 2005: 406)

The newly established Polish communist party did not even include “communist” in its name: its official name was the Polish Workers’ Party. Programmatic documents of the PPR expressed “the desperate need of demonstrating that Polish communists were more papal than the pope, that their party was really national in content and they were true Polish patriots.” That is why those documents were overloaded “with national phraseology and symbolism.” (Zaremba: 2001: 125)

An integral part of modern Polish nationalism is anti-Semitism – they are intertwined tightly and intimately. Since the pre-war times anti-Semitism was a crucial problem for all progressives, from communists to liberal democratic intelligentsia, going along with the saying “people are divided into anti-Semites and democrats.” (Wionczek 2010: 35) During the Second World War many Poles not only passively welcomed the Holocaust, but actively participated in it and “helped Germans to kill Jews.” (Zgliczyński 2013) Jews were denounced to Nazi authorities, blackmailed and murdered. (Gross 2001; Engelking 2011; Gross 2012; Grabowski 2013; Zgliczyński 2013; Gross, Grudzińska-Gross 2016) An important aspect of that explosion of Polish wartime anti-Semitism was the takeover by Poles of Jewish property, leading to a substantial and massive change in the social structure. (Grabowski, Libionka 2014)

Right after the war another wave of anti-Semitism appeared – Holocaust survivors were threatened, verbally abused, physically assaulted, and murdered. (Gross 2007) Witold Kula (1916–1988), a historian and a representative of Polish school of social and economic history, observed in 1946 that it exceeded the boldest dreams

of pre-war far right. (2010: 145) Alina Cała estimates that in the years 1944-1946 Poles killed 800 Jews. (2012: 455) On 4 July 1946 during a six hours long pogrom in Kielce, “the biggest post-Hitlerite pogrom of Jews in the world” (Kula 2010: 142), more than 42 people were murdered and 40 were severely injured. (Cała 2012: 458; Gross 2007: 81–117) Post-war anti-Semitism was the reason for a huge wave of emigration of survivors from Poland. (Gross 2007)

Stanisław Ossowski against the nationalism of the PPR

The most important cultural left-wing weeklies established just after the war, *Kuźnica* and *Odrodzenie*, paid a great deal of attention to anti-Semitism, which was described as “the darkest symptom of reaction” (Jastrun 2010: 6) encompassing the “Polish nation in all its layers and at all intellectual levels: from the highest to the lowest.” (Andrzejewski 2010: 55) It was also there where “[t]he upper crust of the Polish intelligentsia expressed its despair” after the Kielce pogrom. (Gross 2007: 129)

One of the articles was titled ‘On the background to the Kielce events’ (*Na tle wydarzeń kieleckich*), and written by the left-wing but non-communist leading sociologist Stanisław Ossowski (1897–1963), later labeled as “bourgeois”, but held in a very high esteem by the young communist intelligentsia. In his detailed analysis Ossowski paid attention to the nationalist current present in the discourse and practice of the PPR and subjected it to strong criticism. (2010: 117–28) Ossowski criticized the idea of a national state, glorified “from the right to the left.” As a striking example he cited the call to create an uninational state “by all means necessary”, published in the philosophical journal *Mysł Współczesna*. Ossowski wrote:

“Numerous articles and statements, and, maybe even to a higher degree, commemorative speeches pronounced at different occasions, create the atmosphere favourable to the tendencies of old nationalism, the atmosphere in which the resistance to Kielce miasmas weakens.” (2010: 124) He warned:

“The patriotism of People’s Poland can refer to the old tradition of peoples’ brotherhood. But it can also degenerate into democratized nationalism, which, although lacking a class ground, will not be less dangerous to the development of culture and human relations than the pre-war bourgeois nationalism.” (2010: 126)

Ossowski stood against “communist nationalism”, with its concept of a unified nation, bonded by blood, often personified, and dressed in a mythological Piast clothing. That “communist nationalism” presented the WW2 as a clash between Slavs and “German hordes” and conducted a brutal anti-German campaign, whose aim was to expel from Poland not only Germans but also the “German spirit.” (Zaremba 2001: 121–173) Almost all state celebrations were accompanied by religious ceremonies, resembling more “a nationalist mystery” than “a ceremony in which representatives of a Marxist party take part”, as Marcin Zaremba writes on the ceremonies organized on the occasion of bringing Chopin’s heart to Poland. (2001: 170) On 1 May, 1947, Władysław Gomułka, First Secretary of the PPR, announced: “Marxism has

ceased to be a CLASS ideology (...) and has become a NATIONAL ideology" (emphasis original). (Zaremba 2001: 179)

The Łódź branch of the Academic Union of Youth Struggle "Life" and its "sectarianism"

The nationalist current in the PPR was opposed not only by democratic intellectuals like Ossowski, but also by the young communist students who had been born mainly in the second half of 1920s and entered the political life during or just after the WW2. (Mikołajczyk 2013: 339–342) Many of them were active in the Academic Union of Youth Struggle "Life", especially in its Łódź branch.

In 1945, because of the destruction of Warsaw, Łódź became for a while the cultural centre of Poland. The University of Łódź was established on the basis of the pre-war private progressive university Wolna Wszechnica Polska (Free Polish University), and attracted many progressive scholars and intellectuals. (Baranowski 1993) The main cultural and intellectual periodicals, above all *Kuźnica*, were at that time published in Łódź.

Although Łódź was a relatively safe place for Jews, anti-Semitic crimes also took place there. On 24 January 1946, a university student and Jewish Labour Bund activist Feliks 'Fiszke' Najman was murdered. His funeral became a large demonstration against anti-Semitism, with the body remaining for public viewing for two days, and the coffin then carried across the whole city. The funeral was attended by thousands of people, among them representatives of state institutions and political organizations. (Redlich 2010: 81; Trębacz 2016: 212–213)

As its member, Tadeusz Drewnowski, a journalist and literary historian, writes, the Łódź branch of the AZWM "Życie" "was the most lively, most dynamic and most interesting student organization not only in Łódź but in whole Poland." (1982: 68) It was not only to the left of the party line but also to the left of the political line of its own national leadership. Therefore, the branch was accused of "leftism", "sectarianism", "demagogy", "detachment from reality", "abstractness" or "dogmatism." (Leśniewski 1963: 112–139) In the monograph of the Łódź branch of the AZWM "Życie", published in 1960s, that is in the times of censorship, Adam Leśniewski, also a former member of that organization, indicated indirectly but clearly enough that the bone of contention was nationalism of the PPR which was intolerable for the young communists:

"Members of the Łódź branch of the AZWM «Życie» were especially sensitive to symptoms of any social harm and any national discrimination. Driven by youthful impatience, they were eager for the principles of the revolution taking place in the country to be realized as soon as possible, and thus did not like to recognize the imperatives of the political tactics that, dictated by the objective situation and faced with reality, had to implement the program of the revolution step by step. However, they were members of an organization disciplined and conscious enough to understand the necessity of putting the Party's political line into action." (1963: 47) This

picture corresponds with the recollections of other members of the Łódź branch of the AZWM “Życie”, among whom there were future prominent intellectuals and so-called revisionists.

Reminiscences of former members of the AZWM “Życie”

Wiktor Woroszyński, a poet and writer, reminisced of “fervent criticism of the party slogan of national unity”, “emphasizing intensely that the PPR was a communist party”, “glorifying traditions and figures of international communism, sometimes controversial” or condemning the participation of clergy in state celebrations. (1964: 148)

Drewnowski’s road to the AZWM “Życie” was especially interesting, as initially he intended to join a Catholic organization, but abandoned the plan, disgusted with its “pre-war chauvinistic syndrome (directed against the Judeo-Masonic Commune).” (Drewnowski 1982: 59) Years afterwards, he saw the AZWM “Życie” as an “insubordinate” and “sectarian” organization, trying to imitate Soviet communist organizations while at the same time adopting the tradition and spirit of the pre-war Polish communist movement. (1982: 74, 76–79) Pre-war members of the former Communist Party of Poland (*Komunistyczna Partia Polski* – KPP), dissolved by Stalin in 1938, conformed to the nationalist party line. (Zaremba 2001: 124–125) In this situation, the young militants of the AZWM “Życie” took up the torch of internationalism; later it was seen by Drewnowski in his recollections as “national nihilism.” (1982: 79)

Another member of the AZWM “Życie”, Maria Janion, a literary theoretician and historian, also pays attention to the meaning of anti-nationalism for the Łódź circle of young communist students and the impact that the constant struggle of Stefan Żółkiewski, the editor-in-chief of *Kuźnica*, against Endecja had on her. As regards *Kuźnica*’s harsh reaction to the Kielce pogrom, she writes: “It was of great importance for our milieu.” (Szczuka, Janion 2013: 72–74)

Leszek Kołakowski, one of the most prominent Polish so-called revisionists, admitted that from the very beginning he was seen as trouble in the party. Together with his comrades he was criticized for sectarianism, because of their attitude to what Kołakowski called “the false patriotic phraseology” of the PPR. Opposing the party nationalism, they wanted “the party ideology to be expressed openly and explicitly as a communist ideology, and not as a semi-patriotic, national, mendacious one.” (Chudoba 2014: 50)

According to a note made by the state security service in 1963, Kołakowski stated about that period: “In principle, we hated this nationalist Gomułka-style phraseology about democracy, nation, Maria Konopnicka, Kościuszko. All that was rubbish. We were communists and we wanted communism. The fact that Gomułka had been expelled pleased us very much.” (Chudoba 2014: 68)

The peculiarity of Stalinism in Poland

In 1948 the elimination of Gomułka from the party leadership for a “right-wing nationalist deviation” in the course of the Stalinist campaign against the “national communism” marked both the advent of Stalinism and the break of the party’s previous pact with nationalists. (Curp 2006: 116–118) During this period, the open nationalist discourse was suppressed in Poland. Moreover, the Stalinist anti-Semitic campaign waged at the same time in the Soviet Union had a relatively mild impact on Poland, affecting only some state institutions and that in a limited manner. (Checinski 1982: 89–102; Snyder 2010: 351–360) In one of his letters to Jerzy Giedroyc, Kołakowski wrote that “the Polish party tended not to adopt the anti-Semitic actions of the last years of Stalinism – that aspect of the doctors’ plot, the Slánský trial, and the «struggle against cosmopolitanism» was completely absent.” (Gieroyc, Kołakowski 2016: 78)

The relevance of anti-nationalism was manifested during the campaign against the so-called bourgeois philosophy, especially targeting representatives of the pre-war Lvov-Warsaw School. The “offensive on the ideological front” was proclaimed in 1951 by Adam Schaff at the First Congress of Polish Science. (Schaff 1951b: 16–49) The crucial role was played by the young communist students of the Institute for Training of Scientific Cadres (*Instytut Kształcenia Kadr Naukowych*), founded in 1950 in Warsaw with Schaff as its head. The first generation of its students included i.a. Bronisław Baczko, Henryk Holland and Leszek Kołakowski. Although this campaign against the pre-war intelligentsia bore all features of a typical Stalinist campaign of that period, it had noteworthy anti-nationalist aspects. While denouncing pre-war scholars for their “objectively reactionary” stand, young communists did not fail to emphasize the progressive role those scholars had played before the second world war in the struggle against anti-Semitism. For example, Baczko, attacking mercilessly the philosopher Tadeusz Kotarbiński for idealism, at the same time expressed “deep respect” for his pre-war stand against nationalism and anti-Semitism. (Baczko 1951: 263) Schaff in his paper on the philosopher Kazimierz Ajdukiewicz said that “he was one of the progressive intellectuals who were able to stand up against the increasing wave of hooliganism of the National Radical Camp [*Obóz Narodowo-Radykalny* – ONR] at universities.” (Schaff 1951a: 253) The texts produced during this campaign, in spite of their Stalinist character, reveal that there was indeed a common ground shared by the young communist intellectuals and their elder adversaries, the “bourgeois philosophers”: it was the rationalist, Enlightenment and humanist horizon and resistance to clericalism, irrationalism and fascism with their main form in those times, that is anti-Semitism. (Bielińska-Kowalewska 2012, 2017)

1956: In the face of the rebirth of nationalism

1956 is traditionally perceived as the symbolic moment of the break with Stalinism. In Poland it was the year of the workers’ uprising in Poznań and the rise of

a democratic mass movement including a large-scale development of the movement of workers' councils. Gomułka returned to power, becoming First Secretary of the ruling Polish United Workers' Party (*Polska Zjednoczona Partia Robotnicza* – PZPR). However, it was also the year of the rebirth of nationalism and anti-Semitism both in the governing party, especially inside the so-called Natolin faction demanding “national regulation of cadres” and accusing Jews of Stalinist crimes, and within the society as a whole. (Machcewicz 1993: 216–233; Zaremba 2001: 223–262; Węgrzyn 2010: 137–140) Anti-Semitic impulses were also coming from Moscow. (Chęcinski 1982: 105–109, 131–132) The Natolin faction received the support of the PAX Association mentioned above. Jan Józef Lipski, an activist of the independent Crooked Circle Club and member of the editorial board of *Po Prostu*, observed then that there was a threat of “fascism including anti-Semitism” looming. (Lipski 2010: 73)

1956 was also the beginning of the “Gomułka Aliyah”, that is the migration of around 40 thousand Jews to Israel: “The large exodus from Poland followed the change of government there in 1956. The new regime unleashed a new torrent of anti-Semitism, but also opened the gates for Jewish emigration, which had been illegal for several years.” (Bar-Yitshak 2005: 57)

Woroszyński noted that at that time, as an editor of the *Nowa Kultura* journal, he often received letters with a “new political program”, that is “the program of Black Hundreds”, a nationalist and racist one: “Some even refer to Hitler, others deny such affinities. But all long for strong, intolerant authorities who will clear the mess with a) Jews, atheists and communism, b) Jews, intelligentsia and reaction.” (Woroszyński 1979: 168; Famulska-Ciesielska 2009)

The former very young communists – not so young anymore – again stood decisively against nationalism and anti-Semitism. The vanguard so-called revisionist *Po Prostu* journal played an important role in this struggle. (Mikołajczyk 2013: 177–179) At the beginning of 1957, the daily *Życie Warszawy* published an article ‘Tendencies, perspectives and tasks’ (*Tendencje, perspektywy i zadania*) by Kołakowski. This article is sometimes called “a revisionist manifesto.” (Kołakowski, Mentzel 2007: 159) Diagnosing the failure of the existing socialist project, Kołakowski wrote there:

“For a few weeks now we have anxiously observed in Poland two phenomena closely tied with each other: the increase of influence of political reaction – reaction in the classic sense: philistine, anti-Semitic, clerical; reaction which has here no program, ideology or political ideas and is expressed in barbarian, thoughtless and unorganized forms. On the other hand, inside the party, we observe the increase of influence of political reaction which is conversely dangerous: anti-democratic, bureaucratic elements (by the way, equally anti-Semitic), whose expansion may pose a danger of restoration of Stalinism (...)

The main political problem now is not to admit the situation in which we would face the alternative between those two forms of political reaction (...).” (Kołakowski 1957: 3)

Gomułka’s speech at the 9th Plenary Session of the Central Committee of the PZPR was a strong attack on the revisionist tendencies in the party. Kołakowski’s

article 'Tendencies, perspectives and tasks' was addressed explicitly. Other revisionists named by Gomułka were Woroszyński and Roman Zimand, who in the 1940s had been also an activist of the AZWM "Życie", but in Wrocław. Gomułka's harsh attack on the revisionists was followed by a relatively mild approach to the party conservatives, without any mention of anti-Semitism and nationalism. (Gomułka 1957)

Conclusions

With Gomułka coming back to power, the party pact with nationalists was reestablished. T. David Curp writes: "After 1956, he came back to power and successfully reidentified Polish Communism with the national revolution. (...) The authorities stabilized their rule at the cost of transforming Poland into a nationalist socialist polity, in which the party-state's socialism was increasingly suffused with the Endecja's xenophobic and anti-Semitic nationalist content." (Curp 2006: 11)

Therefore, in 1956 the circle had closed: the former young communists who had now gained the "revisionist" label, found themselves once again in the opposition to the party line because of growing nationalism. The more the party was nationalist, the deeper was the gap between the apparatus and the communists, who in the 1940s had perceived the regime, in the words of Kotarbiński, as "an exponent of the only organized current which sincerely and decisively opposed anti-Semitism." (Kotarbiński 2010: 308) It seems that the hypothesis of anti-nationalism being the main reason for their so-called "accession to Marxism" and then of their so-called "abandonment of Marxism", starting as early as in 1956, is reasonable and worth of further research as an act of rejection of the "red-brown alliance."

Bibliografia

- Abrams Bradley F. 2002. "The Second World War and the East European Revolution". *East European Politics and Societies* 16 (3) : 623-664.
- Abrams Bradley F. 2005. *The Struggle for the Soul of the Nation: Czech Culture and the Rise of Communism*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Andrzejewski Jerzy. 2010. "Zagadnienie polskiego antysemityzmu". In *Przeciw antysemityzmowi 1936-2009*, Adam Michnik (ed.), 2 : 49-70. Kraków: Universitas.
- Baczko Bronisław. 1951. "O poglądach filozoficznych i społeczno-politycznych Tadeusza Kotarbińskiego". *Mysł Filozoficzna* 1 (1-2) : 247-289.
- Baranowski Krzysztof. 1993. *Początki Łodzi akademickiej*. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Bar-Yitshak Hayah. 2005. *Israeli Folk Narratives: Settlement, Immigration, Ethnicity*. Detroit: Wayne State University Press.
- Bielińska-Kowalewska Katarzyna. 2012. "Kako je poljski revizionizam mimošao tzv. praxis-filozofiju". In *Praxis. Društvena kritika i humanistički socijalizam. Zbornik radova sa međunarodne konferencije o jugoslavenskoj levi: Praxis-filozofija i Korčulanska Letnja Škola (1963-1974)*, Olujić "Oluja" Dragomir, Stojaković Krunoslav (eds.): 269-292. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung.

- Bielińska-Kowalewska Katarzyna. 2017. "Humanizm Leszka Kołakowskiego w latach 1947–1956". In *Leszek Kołakowski a filozofia*. Gromadzki Stanisław, Marcin Miłkowski (eds.). Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Cała Alina. 2012. *Żyd-wróg odwieczny? Antysemityzm w Polsce i jego źródła*. Warszawa: Nisza.
- Checinski Michael. 1982. *Poland. Communism, Nationalism, Anti-Semitism*. New York: Karz-Cohl Publishing.
- Chudoba Wiesław. 2014. *Leszek Kołakowski. Kronika życia i dzieła*. Warszawa: IFiS PAN.
- Curp T. David. 2005. "«Roman Dmowski Understood»: Ethnic Cleansing as Permanent Revolution". *European History Quarterly* 35 (3) : 405–27.
- Curp T. David. 2006. *A Clean Sweep? The Politics of Ethnic Cleansing in Western Poland, 1945–1960*. Rochester: University of Rochester Press.
- Drewnowski Tadeusz. 1982. *Tyle hałasu – o nic? Wspomnienia*. Warszawa: Czytelnik.
- Engelking Barbara. 2011. *Jest taki piękny słoneczny dzień. Losy Żydów szukających ratunku na wsi polskiej 1942–1945*. Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów.
- Famulska-Ciesielska Karolina. 2009. "«Alija gomułkowska». Obraz odwilży w oczach Żydów – pisarzy polskich, którzy wyemigrowali z Izraela w latach 1957–1958". *Archiwum Emigracji. Studia – Szkice – Dokumenty* 10 (1) : 58–71.
- Giedroyc Jerzy, Kołakowski Leszek. 2016. *Listy 1957–2000*. Warszawa: Biblioteka "Więzi."
- Gomułka Władysław. 1957. *Węzłowe problemy polityki partii*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Grabowski Jan. 2013. *Hunt for the Jews: Betrayal and Murder in German-Occupied Poland*. Bloomington: Indiana University Press.
- Grabowski Jan, Dariusz Libionka (eds.). 2014. *Klucze i kasa: O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych 1939–1950*. Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów.
- Gross Jan Tomasz. 2001. *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*. Princeton: Princeton University Press.
- Gross Jan Tomasz. 2007. *Fear: Anti-Semitism in Poland after Auschwitz*. New York: Random House.
- Gross Jan Tomasz (ed). 2012. *The Holocaust in Occupied Poland. New Findings and New Interpretations*. Frankfurt am Mein: Peter Lang.
- Gross Jan Tomasz, Irena Grudzinska-Gross. 2016. *Golden Harvest: Events at the Periphery of the Holocaust*. New York: Oxford University Press.
- Jastrun Mieczysław. 2010. "Potęga ciemnoty". In *Przeciw antysemityzmowi 1936–2009*, Michnik Adam (ed.), 2: 2–8. Kraków: Universitas.
- Judt Tony. 2006. *Postwar: A history of Europe since 1945*. New York: Penguin.
- Kołakowski Leszek. 1957. "Tendencje, perspektywy i zadania". *Życie Warszawy*, 29 : 3.
- Kołakowski Leszek, Mentzel Zbigniew. 2007. *Czas ciekawy, czas niespokojny. Część 1*. Kraków: Znak.
- Kotarbiński Tadeusz. 2010. "Kwestia drażliwa". In *Przeciw antysemityzmowi 1936–2009*, Michnik Adam (ed.), 2: 307–311. Kraków: Universitas.
- Kowalewski Zbigniew M. 2016. "Polska między rewolucjami a czyszkami etnicznymi". In *Dekada przełomu. Polska lewica opozycyjna 1968–1980*, Michał Siermiński. 305–354. Warszawa: Instytut Wydawniczy „Książka i Prasa”.

- 1936–2009, Adam Michnik (ed.). 2: 141–151. Kraków: Universitas.
- Kunicki Mikołaj Stanisław. 2012. *Between the Brown and the Red: Nationalism, Catholicism, and Communism in Twentieth-Century Poland – The Politics of Bolesław Piasecki*. Athens: Ohio University Press.
- Leśniewski Adam. 1963. *Łódzka organizacja Akademickiego Związku Walki Młodych “Życie” 1945–1948*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie.
- Lipski Jan Józef. 2010. *Dzienniki 1954–1956*. Kraków: Więź.
- Łępkowski Tadeusz. 1983. *Myśli o historii Polski i Polaków*. Warszawa: CDN.
- Machcewicz Paweł. 1993. *Polski rok 1956*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Mówią Wieki.
- Mikołajczyk Magdalena. 2013. *Rewizjoniści. Obecność w dyskursach okresu PRL*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Pedagogicznego.
- Ossowski Stanisław. 2010. “Na tle wydarzeń kieleckich”. In *Przeciw antysemityzmowi 1936–2009*, Michnik Adam (ed.), 2: 116–128. Kraków: Universitas.
- Redlich Shimon. 2010. *Life in Transit: Jews in Postwar Lodz, 1945–1950*. Boston: Academic Studies Press.
- Schaff Adam. 1951a. “Poglądy filozoficzne Kazimierza Ajdukiewicza”. *Myśl Filozoficzna* 1 (1–2): 209–256.
- Schaff Adam. 1951b. “Zadania frontu filozoficznego w świetle uchwał I Kongresu Nauki Polskiej”. *Myśl Filozoficzna* 1 (1–2): 16–49.
- Snyder Timothy. 2003. *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. New Haven and London: Yale University Press.
- Snyder Timothy. 2010. *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books.
- Szczuka Kazimiera, Janion Maria. 2013. *Transe – Traumy – Transgresje. 1. Niedobre dziecię*. Warszawa: Krytyka Polityczna.
- Trębacz Michał. 2016. “Gutman – Nejman – Stupaj. Żydowskie życie w powojennej Łodzi na przykładzie wybranych biografii”. In *Druga Rzeczpospolita i nie tylko. Ludzie, środowiska, idee*, Pietrzak Jan (ed.). 205–218. Łódź: 34 Studio Tomasz Wajnka.
- Węgrzyn Ewa. 2010. “Emigracja ludności żydowskiej z Polski do Izraela w latach 1956–1959: Przyczyny, przebieg wyjazdu, proces adaptacji w nowej ojczyźnie”. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, 137: 137–151.
- Wionczek Mieczysław. 2010. “W oczach Zachodu”. In *Przeciw antysemityzmowi 1936–2009*, Michnik Adam (ed.), 2: 35–38. Kraków: Universitas.
- Woroszyński Wiktor. 1964. “Nasza łódzka młodość”. In *Tranzytem przez Łódź*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie.
- Woroszyński Wiktor. 1979. *Powrót do kraju. Kartki z dziennika, wspomnienia, polemiki, artykuły*. London: Polonia Book Found.
- Zaremba Marcin. 2001. *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*. Warszawa: Trio – ISP PAN.
- Zgliczyński, Stefan. 2013. *Jak Polacy Niemcom Żydów mordować pomagali*. Warszawa: Czarna Owca.

The Anti-Nationalism of Very Young Communists in Poland after WW2

Abstract

The aim of this paper is to outline the anti-nationalist stance of the young Polish communist intellectuals, later known as “revisionists”, between 1945 and 1956. It is analyzed in the context of the alliance of the communist power with the nationalist right and far right, and especially in the context of anti-Semitism. It seems that anti-nationalism played a very important role in both the so-called “accession to Marxism” and the “abandonment of Marxism” by these “revisionists” in the course of their ideological evolution as Polish “real socialism” was revealing its nationalist face.

Key words: Marxism, nationalism, anti-nationalism, anti-Semitism, Stalinism, Poland, communism, revisionism

Paulina Berlińska-Wojtas, Jarosław Wojtas

Uniwersytet Mikołaja Kopernika

Październik w perspektywie lokalnej. Liga Kobiet w powiecie wolsztyńskim 1956–1966

Wśród wielu interesujących narracji dotyczących fenomenu polskiego Października szczególną uwagę przykuwają dwie propozycje. Pierwsza to koncepcja rewolucji wynikającej z walki klas w pozornie bezklasowym społeczeństwie zaprezentowana przez Stanisława Magalę (2012), w której akcentowane są relacje ekonomiczne panujące u zarania Polski Ludowej. Druga – rewolucji robotniczej – ostatniego aktu dramatu polskiego stalinizmu, prowadzącego do odrodzenia społeczeństwa obywatelskiego, sformułowana przez Dariusza Gawina (2013). O ile pierwsza w celny sposób diagnozuje przyczyny i oddaje istotę konfliktu pomiędzy biurokratycznymi elitami posiadaczy państwa a pauperyzowanymi robotnikami, o tyle druga określa jego konsekwencje, efekty odwilży popaździernikowej. Pierwsza zmusza do refleksji nad krwawymi wydarzeniami poznańskiego Czerwca, druga pozwala dostrzec ewolucję społeczeństwa, które zaczęło odbudowywać swoją podmiotowość w trudnych warunkach lat pięćdziesiątych.

Jednym z najcenniejszych spostrzeżeń, czy raczej intuicji, przedstawicieli socjalizmu humanistycznego było zwrócenie uwagi na doniosłość relacji między tożsamością i podmiotowością społeczną. W XIX wieku do wytworzenia tożsamości robotniczej, świadomości bycia klasą dla siebie, potrzeba było rewolucyjnej partii. Emancypacji kobiet nie mogła wystarczyć propaganda właścicieli nominalnie socjalistycznego państwa. Potrzebna była organizacja stwarzająca choćby minimalne warunki autonomicznego działania kobiet jako podmiotu, a nie przedmiotu lokalnej polityki (Karwat: 1980). Jeśli do analizy sytuacji kobiet w Wielkopolsce lat pięćdziesiątych zastosowana zostanie teoria marksistowska, uwypukli się kondycja kobiet będących robotnicami eksploatowanymi przez oligarchię partyjną, złożoną w większości z mężczyzn. Wbrew pogładowi o wyjątkowym konserwatyzmie elit Polski Ludowej świadczyć mogą analogiczne poglądy na tematy kobiet i rodziny wśród establishmentu Włoskiej Partii Komunistycznej. Jeżeli natomiast teoria ta zostanie zastąpiona feminizmem radykalnym, uwypuklą się aspekty zwykle niejawnych mechanizmów kreowania władzy. Doskonałej organizacji zmilitaryzowanej oligarchii

i kiełkującej dopiero organizacji kobiet. Kobietom potrzebna była organizacja, która objęłaby swoim zakresem zarówno miasta wojewódzkie jak i powiatowe, miasteczka i wsie.

Korpus materiału źródłowego stanowią zgromadzone i poddane analizie dokumenty, okólniki, protokoły i uchwały Zarządów Wojewódzkich i Powiatowych Ligi Kobiet Polskich, zgromadzone w Archiwum Państwowym w Poznaniu. Pomocne okazały się archiwalia i materiały wizualne znajdujące się na stronie Polskiej Kroniki Filmowej, cyfrowe zasoby Europeana Collections oraz Central and Eastern European Open Library. Ponadto, przywoływane w tekście nagrania cyfrowe projektu Audiohistorii (Archiwum Historii Mówionej) autorzy traktują jako źródła o charakterze etnograficznym, umożliwiające analizę podejmowanego przez nas problemu od strony mieszkańców (a w zasadzie mieszkanek) niewielkiego Wolsztyna (13 335 mieszkańców) w zachodniej części Wielkopolski.

Ramy czasowe artykułu wyznacza czerwiec 1956 roku i wydarzenia w Poznaniu, przełomowe dla całego regionu Wielkopolski, oraz 1966 – zakończenie dekady nazwanej przez Barbarę Nowak *practical activism*; lat, podczas których, zdaniem Nowak, Liga harmonijnie łączyła działalność prokobiecą z działalnością na rzecz państwa (Nowak 2004).

Artykuł stanowi więc próbę odpowiedzi na pytania związane z funkcjonowaniem organizacji na jej najniższych szczeblach: w miastach, dzielnicach czy wsiach z perspektywy praktyk kulturowych i znaczenia dla społecznej historii kobiet. Bowiem weryfikacja tezy postawionej przez Nowak odbywać się może wyłącznie w konfrontacji z rzeczywistością społeczną. Należy więc odpowiedzieć na pytania: jaki wpływ z perspektywy *l'histoire des mentalités* (historii kulturowych) miała działalność Ligi Kobiet na lokalne społeczności (małych miast i wsi)? W jaki sposób po wydarzeniach 1956 roku (i towarzyszącym im wartościom) implementowano projekt nowej kobiety – *New Soviet Woman* – wypełniającej obowiązki wobec państwa i równocześnie dbającej o domowy mir (Fidelis 2010: 22)? Czy mimo oficjalnych narracji utrzymujących projekt w mocy, był on nadal realizowany? Jak w konsekwencji października 1956 oraz poprzedzających ich wydarzeń czerwcowych wdrażano narracje równościowe i emancypacyjne? Jak kobiety zrzeszone w Lidze Kobiet radziły sobie z politycznymi przetasowaniami następującymi w wyniku tak zwanej odwilży?

Liga Kobiet

Liga Kobiet powstała w sierpniu 1945 roku i została zarejestrowana pod numerem 35 (Walczevska 2016). Liga w swoim programie umieściła dwa punkty, pod którymi mogłaby się podpisać każda kobieta: przeciwdziałanie nowej wojnie oraz współpraca w budowie sprawiedliwej Polski (Walczevska 2016). Co więcej, wizja sprawiedliwej Polski była projektem zakrojonym tak szeroko, że nie wykluczała żadnych opcji politycznych czy światopoglądowych. Jak twierdzą badacze (Walczevska 2016; Lubik-Reczek, Reczek 2013: 106), w sytuacji politycznej po 1945 roku, [...] *rację bytu miały tylko partie polityczne oraz inne podmioty życia politycznego, które*

podporządkowały się władzy komunistycznej i które w swych założeniach nie aspirowały do wytyczenia nowych kierunków prądów politycznych i społecznych (Lubik-Reczek, Reczek 2013: 107). Upatrując w Lidze Kobiet podmiotu realizującego odgórnie nakreśloną linię polityczną, akcentuje się głównie jej propagandową rolę w procesie aktywizacji zawodowej kobiet w zawodach stereotypowo uznawanych za męskie (Jarska 2015: 53). Wskazuje na powierzchowną emancypację robotnic zrzeszonych w zakładach przemysłowych w całej Polsce (Jarska 2015), na ponowne ujarzmienie kobiet w obszarze struktur zakładowych (Kenney 2015: 328) i w obrębie przypisanych społecznie ról: matek i opiekunek środowiska domowego. Działania statutowe Ligi Kobiet, zaktualizowane w 1957 roku, zakładały zatrudnianie kobiet zgodnie z potrzebami gospodarki narodowej oraz zdobywaniu przez kobiety kwalifikacji zawodowych (AAP, 53/1407/0 sygn. 2: 4). Jednak to działalność socjalna – zorganizowana opieka nad dziećmi, mieszkania czy wychowywanie kobiet na dobre gospodynie domowe (AAP, 53/1407/0 sygn. 2: 3) – na różnych szczeblach, w tym lokalnych: powiatu, gminy, dzielnicy wysunęła się na pierwszy plan działalności organizacji. Przez współpracę z instytucjami, zakładami pracy oraz władzą państwową, Liga bowiem miała rozwiązywać żywotne sprawy kobiet (AAP, 53/1407/0 sygn.2: 6). W realizacji zadań statutowych pomocne były powoływane organy: Komitet do spraw Gospodarstwa Domowego, wypożyczalnie sprzętu gospodarstwa domowego czy poradnie wspierające kobiety w zakresie higieny, zdrowia i kosmetyki (AAP, 53/1407/0 sygn. 2: 5). Wizerunek Ligi wspomagany przez prasę popularną dedykowaną kobietom na szczeblu ogólnopolskim („Moda i Życie Praktyczne”, „Kobieta i Życie”, „Przyjaciółka”) był wspierany przez bodaj najbardziej wpływowe narzędzie propagandy w PRL – Polską Kronikę Filmową.

Od 1949 roku pielęgnowano wizerunek organizacji oraz kobiet w niej zrzeszonych (Jędrzejewski 2015). Działaczki Ligi Kobiet były przedstawiane jako modelowe patriotki, przejęte ideami socjalizmu i dążeniem do utrzymania pokoju na świecie (PKF 49/19), budowniczyne nowej Polski (PKF 49/38). Jeszcze do marca 1956 roku Polska Kronika Filmowa pokazuje wizerunek członkiń Ligi Kobiet jako aktywnych robotnic zakładów włókienniczych czy pełniących służbę w straży pożarnej (PKF 56/11). W ramach implementacji dyskursu emancypacyjnego PKF obrazuje mężczyzn (pełniących stanowiska kierownicze) jako równoprawnych kobietom członków Ligi Kobiet, posiadających legitymacje członkowskie (PKF 56/11). Rok 1958 również w Polskiej Kronice Filmowej przynosi zmianę w narracjach poświęconych kobietom: nie są już robotnicami, a atrakcyjnymi modelkami na wybiegach (PKF 56/43). Po 1956 trudno też doszukać się wzmianek o działalności Ligi Kobiet. Redaktorzy Kroniki wspominają o działalności Ligi nieczęsto, traktując ją raczej jako podmiot wspomagający działania różnych organizacji, np. Związku Młodzieży Wiejskiej (PKF 59/08a). Materiały PKF poświęcone Lidze Kobiet, docierały również na seanse kinowe w Wolsztynie, mobilizując i zrzeszając w strukturach organizacji kobiety z miasta i okolicznych wsi.

Dotychczas kilkakrotnie analizowano już działalność Ligi Kobiet, zarówno w stolicy Wielkopolski (Jarska 2015), jak w jej południowo-zachodniej części

(Reczek 2008). Wszystkie znane autorom badania koncentrują uwagę na działalności Ligi Kobiet wyłącznie z perspektywy historycznej lub organizacyjnej. Naszym celem jest ukazanie jej kulturalno-społecznego zaplecza na terenie niewielkiej społeczności miejskiej, której charakter, potrzeby i oczekiwania wobec działalności organizacji kobiecej wydawały się odmienne od charakteru przedstawionego w dostępnych źródłach. Często bowiem zaplecze techniczne i infrastrukturalne, jakim dysponowali mieszkańcy miast, wciąż było poza zasięgiem kobiet z wielkopolskiej wsi. Odmienne też pozostaje recepcja działalności Ligi przez mieszkanki Wolsztyna po upływie niemal trzech dekad od zmiany ustroju w Polsce.

Działalność Ligi Kobiet w powiecie wolsztyńskim w znacznym stopniu odzwierciedla ogólnopolskie tendencje. W przeciwieństwie to wielkomiejskich kół Ligi w regionie, na przykład poznańskiego koła Wildy (Jarska 2014), Liga Kobiet w powiecie wolsztyńskim na przestrzeni dziesięciu lat notowała wzrost zainteresowania organizacją: w latach 1957–1959 liczba kół w powiecie wolsztyńskim wzrosła z 11 do 13, natomiast w roku 1960 Liga Kobiet liczyła 17 kół i zrzeszała około 1000 kobiet, zaś autonomiczną część organizacji stanowiły Koła Gospodyń Wiejskich (21 kół gromadzących około 1000 kobiet) (APP, LK 53/1407/0, s. 367: 15). Struktura organizacji opierała się na relacjach zależności, stąd przytaczane wypowiedzi delegatek z powiatu wolsztyńskiego można odnaleźć w protokołach spotkań na szczeblu wojewódzkim (APP, LK, 531707/0, s. 224).

Przełomową datą w czasie funkcjonowania organizacji na szczeblu powiatowym jest 1956 rok. Podczas jednego z listopadowych zebrań działaczki wskazywały, że dopiero przemiany październikowe 1956 roku *stworzyły rzeczywiste warunki dla rozwoju inicjatywy społecznej, dla twórczej samodzielnej pracy Ligi Kobiet* (APP, LK 53/1407/0, s. 50: 6). Czas odwilży przyniósł zwrot w polityce emancypacyjnej Ligi Kobiet, gdzie działaczki z Wolsztyna jednoznacznie odcinały się od dotychczasowej działalności Ligi: *W spontanicznym zrywie uczuciowym [...] zapomniałyśmy często, że nie każdy zawód, każda praca jest właściwym zatrudnieniem dla kobiet. [...] Ważniejszą ponad wszystko stawała się sprawa zadokumentowania równouprawnienia z mężczyzną do pracy równie szanowanej, równie płatnej i równie cennej dla rozbudowy kraju* (APP, LK 53/1407/0, s. 367: 10). Krytyka działaczek obejmowała dotychczasową implementację projektów emancypacyjnych, punktując jej fikcyjny charakter. Podczas zebrań prezydium na szczeblu wojewódzkim podnoszono kwestie związane z prowadzeniem gospodarstwa domowego, czy doraźną pomocą dedykowaną kobietom pracującym: poprzez organizację żłobków i przedszkoli w pobliżu miejsc pracy (APP, LK 53/1407/0, s. 23: 16). Poza zagadnieniami społecznymi, poruszano problemy natury obyczajowej, bowiem alkoholizm i związana z nim przemoc domowa były na porządku dziennym. Lokalne propozycje kampanii antyalkoholowych byłyby drastyczne, i tak jedna z działaczek wolsztyńskiej Ligi Kobiet proponowała emisję filmów poruszających sprawy walki z alkoholem *przede wszystkim na różnego rodzaju zebraniach męskich, naradach itp. Ponadto można byłoby robić zdjęcia pijanych osób i wyświetlać je na terenie miejscowego kina* (APP, LK 53/1407/0, s. 367: 96). Problemem często poruszonym była tzw. cicha

prostyytucja (APP, LK 53/1407/0, s. 23: 17), zaś w ramach walki ze zjawiskiem społecznym proponowano odsyłanie kobiet utrzymujących stosunki seksualne z żonatyimi mężczyznami do obozów pracy, czy organizację wspólnych wczasów wypoczynkowych dla małżeństw, bo, zdaniem działaczek, „po wczasach mężczyzna się zmienia” (APP, LK 53/1407/0, s. 23: 17).

Lokalna Liga Kobiet propagowała i angażowała mieszkanki Wolsztyna i okolicznych wsi do uczestnictwa w organizowanych przez nią kursach, promując i oceniając przygotowane szkolenia. I tak, za dobrze prosperujące uznawano wówczas Koło Ligi Kół Spółdzielczyń przy Krawieckiej Spółdzielni Pracy „Bojownik”, które organizowało kurs pieczenia, gotowania i kurs garmażeryjny, cieszący się powodzeniem wśród krawcowych (APP, LK 53/1407/0, s. 367: 97). Organizowano odczyty o świadomym macierzyństwie, spotkania z prawnikiem, który tłumaczył pracownikom Wolsztyńskich Zakładów Przemysłu Terenowego zawiałości kodeksu prawa rodzinnego, czy ustawy antyalkoholowej z 1959 roku. Analiza akt pozwala sądzić, że problem alkoholizmu zdominował niewielką społeczność Wolsztyna. Był on na tyle dojmujący, że w 1960 roku powołano specjalną społeczną komisję antyalkoholową, której członkiniami były działaczki Ligi Kobiet. Ich zadaniem była pomoc dzieciom z rodzin dotkniętych alkoholizmem dostarczając im potrzebnej odzieży i obuwia, kierowanie na kolonie letnie itp. (APP, LK 53/1407/0, s. 367: 36). Członkinie Ligi optowały za zamianą lokalnych sklepów z alkoholem na bary mleczne (APP, LK 53/1407/0, s. 367: 81).

W Belęcinie podczas zebrań organizowano wystawy, zaś same spotkania LK upływały w miłej atmosferze, często przy kawie i ciastkach (s. 42). W Nowej Wsi, mimo problemów z elektryfikacją, odbywały się tam kursy kroju i szycia, członkinie organizacji kładły nacisk na pomoc kobietom i dzieciom (APP, LK 53/1407/0, s. 367: 43). Złe warunki sanitarne w okolicznych wsiach uniemożliwiły prowadzenie kursów pierwszej pomocy, co, jak wskazywały działaczki, byłoby niezbędne dla podnoszenia świadomości mieszkańców wsi. Do programu minimum zaliczano brak należytej opieki medycznej kobiet z małych środowisk wiejskich (Państwowe Gospodarstwa Rolne) i miejskich zachodniej Wielkopolski. I tak w 1962 roku Liga Kobiet dedykowała swoje działania problemom z opieką ginekologiczną, co wpisywało się w ogólnopolską strategię działania Ligi Kobiet (Czajkowska 2012): wypełniono wolny etat położnej, a utyskiwania na jakość prowadzonej opieki ginekologicznej (APP, LK 53/1407/0, s. 367: 118) rozwiązano przez sprowadzenie lekarza z Poznania, do którego, jak twierdziły działaczki „mieszkanki Wolsztyna i okolic miały większe zaufanie” (APP, LK 53/1407/0, s. 367: 118). W zakładach pracy organizowano cykliczne odczyty na temat chorób kobiecych, świadomego ojcostwa i macierzyństwa. Co więcej, dzięki czynom społecznym lokalna społeczność rozbudowała infrastrukturę okolicznych wsi. Działaczka LK stwierdziła, *za niedługo wieś niczym nie będzie różniła się od miasta* (APP, LK 53/1407/0, s. 367: 57). Odczyty i pogadanki na temat związane z ustawą o walce z alkoholizmem były ilustrowane seansami kina objazdowego (APP, LK 53/1407/0, s. 367: 28–29). W grudniu 1960 działaczki z KSP „Bojownik” apelowały o otwarciu kina stacjonarnego. W powiecie

wolsztyńskim funkcjonowały, jak wskazano, kina objazdowe, brakowało jednak stałej bazy kulturalnej. Ta z czasem, przejęła funkcje propagandowe (APP, LK 53/1407/0, s. 367: 64).

Działalność kulturalna i oświatowa Ligi Kobiet w powiecie wolsztyńskim ożywiła się w marcu, w związku z obchodami Międzynarodowego Dnia Kobiet i wizytacją ze szczebla wojewódzkiego organizacji. W podsumowaniach działalności organizacji szczebla powiatowego wskazuje się na jej *mierną* pracę, spowodowaną brakiem pracowników etatowych, przeciążeniem zawodowym i trudnościami rodzinnymi: *Liga Kobiet na terenie miasta i powiatu ma swoją tradycję i cele, którym służy, wynikają z potrzeb środowiska, a jednak praca nie dała najlepszych wyników, pomimo szczerych chęci i jak najlepszych zamierzeń ze strony Zarządu Powiatowego*. Mimo niepowodzeń i trudności natury administracyjnej, największą aktywność wolsztyńska Liga Kobiet przejawiała w działalności politycznej na szczeblu lokalnym. Wszak to w Miejskiej Radzie Narodowej i jej komisjach najwięcej członkiń Ligi realizowało się zawodowo – w 1960 roku 58 radnych to kobiety (APP, LK 53/1407/0, s. 367: 32). Współpraca kół Ligi z organem partyjnym układała się – zdaniem protokolantek – *należycie* (APP, LK 53/1407/0, s. 367: 32), co nie zawsze jednak odzwierciedlało się w realizacji problemów, z jakimi zgłaszano się do zarządu Ligi Kobiet. Warto zauważyć, że zajmowane przez mężczyzn stanowiska były z czasem obsadzone przez kobiety (APP, LK 53/1407/0, s. 367: 34), co w tak małych środowiskach stanowiło niemal rewolucję obyczajową i wyznaczało kierunek awansów społecznych. Mimo obszernej aktywności szkoleniowej, którą sygnalizowaliśmy wcześniej, członkinie wolsztyńskiej Ligi niechętnie zajmowały się organizacją propaństwowego. „Konkursu Czystości” (APP, LK, 53/1407/0, s. 215: 55). W 1960 roku za pośrednictwem lokalnego radiowęzła bez efektu mobilizowano kobiety (APP, LK 53/1407/0, s. 367: 55), wskazując na wyższą konieczność budowy przystanku autobusowego, miejskiej pralni, aniżeli uczestnictwa we współzawodnictwie państwowym.

Sporadyczne bunty działaczek, trudności administracyjne czy niepłacenie składek członkowskich, nie stanął na przeszkodzie funkcjonowaniu organizacji. Na podstawie akt Ligi Kobiet nie można przeanalizować, czy i w jakim stopniu istniała niechęć do organizacji. Pośrednio umożliwiają to materiały zgromadzone w ramach projektu Audiohistoria – Archiwum Historii Mówionej, traktowane przez nas jako dokument etnograficzny, umożliwia spojrzenie na problem z perspektywy mieszkanki Wolsztyna. Część materiałów audio, dostępnych na stronie internetowej, obejmuje narracje pamięci, czy raczej – opowieści wspomnieniowe mieszkanki Wolsztyna. W duchu dyskursu postkomunistycznego negacja osiągnięć wypracowanych przez ówczesne organizacje okołorządowe jest zjawiskiem popularnym. Strategia przyjęta przez autorki i autorów projektu zrzeszającego mieszkanki Wolsztyna wydaje się wpisywać w tę narrację. I tak, odsłuchując relacje kobiet, łącznikiem opowieści są przede wszystkim trudne warunki bytowe, głównie lokalowe. W przywołanych opowieściach wyróżnia się wypowiedź byłej pracownicy Gminnej Spółdzielni w Tłokach (wieś nieopodal Wolsztyna): w okresie poporodowym nie

korzystała ze świadczeń pomocy socjalnej ze względu na niską płacę męża. Do pracy wróciła, dzieckiem, zaopiekowała się jej matka (nosiła je „zapakowane w poduchę do matki” [AHM_2847]). Inna kobieta wspomina, że w „ogólniaku nie nauczyła się niczego, co by jej pomogło w biurze, jedynie ta matematyka”. Pracę dostała dzięki znajomości, nie wiedząc jednak jak przygotować podanie o pracę, poprosiła o pomoc swoją ciotkę (AHM_2858), członkinię miejskiej LK. Krytyka dokonań partyjnych w latach 1956–1966 rzutowała bezpośrednio na działalność organizacji w terenie, również na wsiach powiatu wolsztyńskiego a szczególnie w Państwowych Gospodarstwach Rolnych. Poszczególne narracje jednoznacznie utożsamiają działalność Ligi Kobiet z PZPR, co wydaje się unieważniać wszystkie dokonania lokalnej Ligi Kobiet.

Podsumowując, analiza działalności Ligi Kobiet w powiecie wolsztyńskim w latach 1956–1966 prowadzi do wniosku, że Liga reprezentowała w tym czasie interesy kobiet. Usiłowała je rozwiązać, a także starała się tworzyć miejsce do wspólnej dyskusji. Działaczki główną uwagę poświęciły pracy socjalno-oświatowej, skupiając swoje postulaty i działania na tradycyjnie pojmowanej roli kobiety. Narracje emancypacyjne w niewielkich miejscowościach i na wsiach powiatu wolsztyńskiego bywały spychane na dalszy plan, a kwestie z nimi związane nie pojawiały się w zachowanych aktach. Problemy kobiet utożsamiane były z polityką społeczną, wychowaniem dzieci czy dostępem do dóbr podstawowych i osiągnięć technologicznych, np. pralek. Wpływ LK na opiekę medyczną, w szczególności opiekę położniczo-ginekologiczną (tworzenie poradni „K” i poradni „C” na wsiach) był znamieny. Tak rozumiane problemy kobiet i implementacja ich rozwiązań w życiu codziennym mieszkanek powiatu wolsztyńskiego w latach 1956–1966 wskazuje, że Liga Kobiet była autentyczną i relewantną organizacją kobiecą.

Bibliografia

- AAP, 53/1407/0, sygn. 2.
 AHM_2858.
 AHM_2847. <http://www.audiohistoria.pl/web/index.php/swiadkowie/osoba/id/5038>.
 Dostęp 17 grudnia 2016.
 APP, LK 53/1407/0, s. 23.
 APP, LK 53/1407/0, s. 367.
 APP, LK, 531707/0, s. 224.
 Attwood Lynne. 1999. *Creating the New Soviet Woman. Woman's magazines as engineers of female identity, 1922–1953*. Nowy Jork: St. Martin's Press, Inc.
 Czajkowska Aleksandra. 2012. O dopuszczalności przerywania ciąży. Ustawa z dnia 27 kwietnia 1956 r. i towarzyszące jej dyskusje. W *Kłopoty z seksem w PRL. Rodzenie nie całkiem po ludzku, aborcja, choroby, odmienności*, Marcin Kula (red.). 99–187. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
 Fidelis Małgorzata. 2010. *Kobiety, komunizm i industrializacja w powojennej Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo ABC.

- Gawin Dariusz. 2013. *Wielki zwrot. Ewolucja lewicy i odrodzenie idei społeczeństwa obywatelskiego 1956–1976*. 13–54. Kraków: Znak.
- Jarska Natalia. 2014. Liga kobiet w terenie. Działalność Zarządu Dzielnicy Wilda w latach 1956–1966. W *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918–1989*, Adam Dziurok, Marek Gałęzowski, Łukasz Kamiński, Filip Musiał (red.). 149–158. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Jarska Natalia. 2015. *Kobiety z marmuru. Robotnice w Polsce w latach 1945–1960*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Jędrzejewski Łukasz. 2015. „Wizerunki kobiet w Polskiej Kronice Filmowej w latach 1949–1953 (zarys problemu)”. *Polityka i Społeczeństwo* 2(13) : 89–97.
- Karwat Mirosław. 1980. *Podmiotowość polityczna: humanistyczna interpretacja polityki w marksizmie*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kenney Padraic. 2015. *Budowanie Polski Ludowej. Robotnicy komunistki 1945–1950*. Warszawa: Wydawnictwo ABC.
- Lubik-Reczek Natalia, Reczek Rafał. 2013. „Liga Kobiet – organizacja «reprezentująca» interesy kobiet w Polsce Ludowej. Zarys działania”. *Środkoeuropejskie Studia Polityczne* 4, http://ssp.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2014/03/SSP_2013_4_105-120.pdf. Dostęp 9 grudnia 2016.
- Magala Sławomir. 2012. *Walka klas w bezklasowej Polsce*. 64–70. Gdańsk: Europejskie Centrum Solidarności.
- Nowak Barbara. 2004. *Serving Women and the state: the League of Women in Communist Poland*, <http://etd.ohiolink.edu/send-pdf.cgi?osu109155362>. Dostęp 15 grudnia 2016.
- PKF 49/19, Kronika 1949, Polska, <http://www.kronikarp.pl/szukaj,19-156,strona-1>. Dostęp 11 grudnia 2016.
- PKF 49/38, Kronika 1949, Polska, <http://www.kronikarp.pl/szukaj,38-255,strona-1>. Dostęp 11 grudnia 2016.
- PKF 56/11, Kronika 1949, Polska, <http://www.kronikarp.pl/szukaj,21-508,strona-1>. Dostęp 11 grudnia 2016.
- PKF 56/43, Kronika 1956, Polska, <http://www.kronikarp.pl/szukaj,23-176>tag-689420,strona-4>. Dostęp 11 grudnia 2016.
- PKF 59/08a, Kronika 1959, Polska, <http://www.kronikarp.pl/szukaj,1527>tag-691989,strona-2>. Dostęp 11 grudnia 2016.
- Reczek Rafał. 2008. *Życie społeczno-polityczne w Wielkopolsce w latach 1954–1970*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Walczevska Sławomira. *Liga Kobiet – jedyna organizacja kobieca w PRL*, http://www.efka.org.pl/index.php?action=p_art&ID=2. Dostęp 10 grudnia 2016.

“October in local perspective. Women’s League in Wolsztyn County in the years 1956–1966”

Abstract

The authors of the article attempt at providing answers concerning the functioning of Polish Women’s League in Wolsztyn County in the years 1956–1966. What was the League’s influence on local communities of small towns and villages in terms of cultural history? How was the project of a New Soviet Woman (a woman full filling her civil duties and being a

homemaker at the same time) implemented? How were the equality and emancipation claims (results of October 1956 and June turmoil preceding it) implemented? How did the members of the Women's League deal with political reshuffle resulting from the so-called thaw?

Through the analysis of data, archive sources and visual material, the authors have undertaken an analysis of activity of a women's movement, i.e. the Women's League, on a local level assuming that in the years 1956–1966 the Women's League in the Wolsztyn County was an authentic and relevant women's organization.

Key words: Women's League, women movement, emancipation, local communities, Wolsztyn

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Politologica XVII (2016)

ISSN 2081–3333

Monika Woźniak

Uniwersytet Warszawski

Marksizm a abstrakcja jednostki ludzkiej: Adam Schaff oczami Ewalda Iljenkowa

„Zachodni umysł na rosyjskim gruncie” – tak nazywa Ewalda Iljenkowa Andriej Majdański (Майданский 2013: 29), dodając, że choć filozof śledził zachodnioeuropejskie dyskusje, w tym także spory dotyczące alienacji, jego próby wzięcia w nich udziału były skazane na porażkę ze względu na cenzurę. Z takim właśnie przypadkiem mamy do czynienia także w przypadku gwałtownej odpowiedzi radzieckiego filozofa na *Marksizm a jednostkę ludzką* Adama Schaffa: tekst rękopisu *O «сущности человека» и «гуманизме» в понимании Адама Шэффа* (*O „istocie człowieka” i „humanizmie” w rozumieniu Adama Schaffa*) został opublikowany dopiero w 1991 roku.

Dokładne datowanie tekstu nie jest możliwe. Cytaty wskazują, że Iljenkow czytał Schaffa po niemiecku, informacja ta nie jest niestety pomocna w datowaniu, gdyż niemieckie wydanie *Marksizmu a jednostki ludzkiej* ukazało się, podobnie jak polskie, w 1965 roku. Liczne nawiązania autora do rewolucji kulturalnej w Chinach pozwalają przypuszczać, że tekst musiał powstać pod koniec lat sześćdziesiątych lub na początku lat siedemdziesiątych.

W krytyce, jakiej Iljenkow poddał książkę Schaffa, wyróżnić można dwa poziomy. Pierwszy z nich to poziom polityczny; obejmuje on krytykę konkretnych propozycji praktycznych, wypracowanych przez polskiego autora. Drugi możemy nazwać poziomem ogólnofilozoficznym: Iljenkow przygląda się tu głównym założeniom humanizmu autora *Marksizmu a jednostki ludzkiej* i próbuje odnaleźć jego metodologiczne korzenie.

I

Podstawowa diagnoza problemu trapiącego społeczeństwo socjalistyczne przedstawia się w zasadzie tak samo u obu filozofów. Zarówno Iljenkow, jak i Schaff stawiają tezę, że w społeczeństwie socjalistycznym – w rzeczywistości, w której żyją (abstrahując tu od specyfiki polskiego wariantu owej rzeczywistości) – występują procesy alienacyjne. Iljenkow pisał o tym w latach sześćdziesiątych niejednokrotnie,

przede wszystkim w tekście, który zamierzał wygłosić w 1965 roku na sympozjum w Stanach Zjednoczonych¹.

W tekście poświęconym Schaffowi Iljenkow zdaje się nie przywiązywać większej wagi do samej kwestii terminologicznej, a przy tym wyraźnie sugeruje, że problem alienacji w społeczeństwie socjalistycznym może być opisywany przy użyciu pojęcia biurokracji. Co więcej, Iljenkow wprost zarzuca polskiemu marksizmowi, że „odrzuca on – jako «utopiijne» – wszystkie te konkretne ekonomiczne i polityczne środki, które Marks i Lenin zalecali zastosować zwyczajniemu proletariatu dla zlikwidowania biurokratycznych tendencji w pracy organów proletariackiej dyktatury” (Ильенков 1991: 177), zamiast tego proponując moralne doskonalenie, zwłaszcza zaś moralne samodoskonalenie rządzących.

Ten moralizm organicznie splata się u autora *Marksizmu a jednostki ludzkiej* – w dalszym ciągu referuję tu interpretację Iljenkowa – z jego przekonaniem o wieczności państwa, będącym pochodną pewnego przekonania o immanentnej niedoskonałości ludzkiej natury. Co więcej, w języku Schaffa, jak przekonuje Iljenkow, państwo, biurokracja i aparat rządzący okazują się pełnymi synonimami. W konsekwencji wieczne państwo wymaga profesjonalnego zarządzania, wyspecjalizowanych urzędników, którzy „w sposób naturalny”, gdyż „rzecz jest całkiem naturalna i społecznie uzasadniona” (Schaff 1965: 288) stają się elitą społeczeństwa. Nawet w społeczeństwie bezklasowym nie do uniknięcia jest pewna stratyfikacja i struktura hierarchiczna. Iljenkow kładzie szczególny nacisk na ten wątek i sformułowanie „elita władzy”, używane przez Schaffa, nie kryjąc przy tym swojego zażenowania.

To, co życzliwi interpretatorzy oceniają jako Schaffowski realizm, dla Iljenkowa jest niedopuszczalną formą elitaryzmu. Iljenkow, obficie cytując polskiego filozofa, pokazuje jego obraz społeczeństwa jako podzielonego na wychowujące „elity” i wychowywane „masy”. Radziecki marksista wprost oskarża tu Schaffa o pisanie w imieniu owej elity i upatrywanie w intelektualistcie moralnego wychowawcy mas:

Filozof wewnątrz takiego sposobu podziału pracy okazuje się, naturalnie, nauczycielem moralności – zostaje mu przydzielona funkcja głosiela wysokich zasad moralnych i funkcja demaskatora moralnych występków, mających miejsce w szeregach „elity”, „w szeregach stojących u władzy”, lecz idących niemoralną drogą... (Ильенков 1991: 174).

Nic dziwnego, twierdzi Iljenkow, że zamiast rozszerzenia faktycznego udziału „mas” w rządach znajdujemy u Schaffa zalecenia, by uczyć je korzystania z praw

¹ W tekście tym Iljenkow pisze o alienacji w krajach socjalistycznych jako skutku przeżytków własności prywatnej, wprowadzając tam rozróżnienie między formalnym a rzeczywistym uspołecznieniem własności i argumentując, że w ZSRR dokonano się jak dotąd tylko pierwsze z nich. Tekst ten ukazał się w okrojonej formie w tomie pokonferencyjnym w języku angielskim (Il'enkov 1967: 391–407), autorowi nie pozwolono jednak wyjechać do Stanów, tłumacząc to „hospitalizacją”. Pełna wersja tekstu ukazała się w języku rosyjskim w 1988 roku (Ильенков 1988: 99–113). Na temat tego tekstu zob. także artykuł A. Majdańskiego (Майданский 2010: 127–133).

istniejących². Także lewicowa obrona sztuki eksperymentalnej u Schaffa odtwarza ten sam schemat: należy bronić postępowej sztuki, nawet jeśli jest ona niezrozumiała dla „mas” i zrozumiała wyłącznie dla „elit”. Także tu, w opozycji do Schaffa, Iljenkow podkreśla wartość egalitaryzmu. Eksperymenty awangardowej sztuki nie są nie do zaakceptowania wskutek ich oderwania od masowych potrzeb, nie zaś formalnej złożoności, twierdzi autor *Logiki dialektycznej*, dodając ironicznie: „zbyt wiele doświadczyliśmy na własnej skórze śmiałych «eksperymentów», «zrozumiałych tylko dla samej elity», żeby pragnąć nowych, jeszcze śmielszych” (Ильенков 1991: 179–180).

To właśnie przede wszystkim na ten aspekt polemiki Iljenkowa z Schaffem – na brak złudzeń tego pierwszego co do postępowego charakteru partyjnych elit i możliwości odgórných reform, realizujących demokratyczny socjalizm – zwracali uwagę rosyjscy komentatorzy tego wątku (Водолазов 2009: 134–135). Rewersem tego, co Schaff opisuje jako „utopijny socjalizm” – przywiązania Iljenkowa do idei samorządności, zaniku państwa i wszechstronnego rozwoju wszystkich – jest u niego realistyczny pesymizm co do natury biurokracji i „elit władzy”.

II

Przekonanie o wieczności stosunków towarowo-pięniężnych i wytwarzającego stratyfikację społeczną aparatu państwa nie bierze się jednak u Schaffa znikąd, ale stanowi logiczne następstwo jego rozumienia humanizmu, przekonuje Iljenkow. W tym celu Iljenkow przystępuje do analizy ujęcia „istoty człowieka” u Adama Schaffa. Dyskusja dotyczy tu *Rękopisów* i interpretacji szóstej *Tezy o Feuerbachu*, sięga jednak znacznie głębiej. W polemice z Schaffem Iljenkow wygrywa przewodni motyw swojej twórczości filozoficznej: obronę roli Hegłowskiego pojęcia konkretności i dialektyki historycznej, połączoną z gwałtownym atakiem na neopozytywistyczne tendencje w marksizmie.

Oczywistym powodem tego ataku są obecne u Schaffa fragmenty krytyczne wobec Hegła oraz zastosowanie analizy semantycznej. Schaff podkreśla, co prawda, że analiza ta jest niesłusznie wiązana z neopozytywizmem, zastrzeżenia te jednak stają się dla Iljenkowa jedynie pretekstem do szyderstw. Radziecki marksista jest bowiem przekonany, że to właśnie neopozytywistyczny zwrot doprowadza Schaffa do całkowicie niedialektycznego ujęcia istoty człowieka.

Podstawowa krytyka dotyczy tu nie tylko wyróżnionego znaczenia żywej jednostki ludzkiej, które podkreśla polski marksista. Iljenkow zarzuca Schaffowi, że mimo uwzględnienia wymiaru społecznego, jego rozumienie jednostki ma charakter abstrakcyjny, stanowisko autora *Marksizmu a jednostki ludzkiej* referując następująco:

istota człowieka”, według Adama Schaffa, jest mimo wszystko „abstraktem” właściwym każdej jednostce, ściślej, *zbiorem* takich „abstraktów”, jednakowo właściwych każdej jednostce cech, właściwości, atrybutów. (...) W redakcji Adama Schaffa teza ta [chodzi

² Pretekstem tej krytyki Iljenkowa są z pewnością rozważania o „obiektywnych przeszkodach”, hamujących demokratyzację w państwach socjalistycznych (Schaff 1965: 297–298).

o definicję istoty człowieka z szóstej Tezy o Feuerbachu – M.W.] wygląda następująco: istota człowieka jest abstraktem, przysługującym każdej jednostce, rozumianej jako produkt wszystkich stosunków społecznych (Ильенков 1991: 183–184).

Nietrudno powiązać ten gwałtowny atak na przypisywane Schaffowi rozumienie istoty jako zbioru cech, wspólnych każdemu przedstawicielowi gatunku, z podstawowymi twierdzeniami jego rozumienia Marksowskiej dialektyki. W *Dialektyce tego, co abstrakcyjne i konkretne w myśleniu naukowo-teoretycznym* Iljenkow wyraźnie wskazuje, że prawidłowy opis istoty jakiegoś fenomenu polega na opisie roli, jaką fenomen ten odgrywa w całokształcie warunków, które go ukształtowały, gdyż

„istota” rzeczy, ujawniona w pojęciu, zawiera się nie w abstrakcie, wspólnym dla każdego pojedynczego [egzemplarza], ale w konkretnym systemie wzajemnie na siebie wpływających rzeczy, w całokształcie obiektywnych warunków, wewnątrz których i poprzez które kształtuje się każda pojedyncza rzecz (Ильенков 1997: 190).

Lektura *Marksizmu a jednostki ludzkiej* może sprawiać wrażenie, że zarzuty Iljenkowa są niesłuszne. Schaff podkreśla tam przecież konieczność genetycznego, historycznie uwarunkowanego charakteru istoty ludzkiej. Dodatkowo nie małe fragmenty poświęca analizie Marksowskiej metodologii przechodzenia od abstraktu do konkretnego, twierdząc, że właściwa filozofia jednostki ludzkiej musi opisywać całokształt stosunków społecznych jako „ontogenezę” jednostki, która stanowić ma, zdaniem Schaffa, „funkcję” tej jednostki (Schaff 1965: 96).

Z pewnością Iljenkow złośliwie wyolbrzymia tu znaczenie klasycznie rozumianego definiowania istoty u Schaffa, którego analizy stanowiska Marksa wyróżniają się wszak pewną subtelnością. Można zauważyć, że samemu Iljenkowowi także zdarzają się tego typu ogólne definicje istoty człowieka, jak na przykład: „jeśli spróbować dać ogólne określenie «człowieka», to będzie ono brzmiało: człowiek jest istotą produkującą narzędzia pracy” (Ильенков 1997: 112); nie odbiegają one daleko od Schaffowskich (Schaff 1965: 107). Cały spór wydaje się więc czysto werbalny i oparty na dezinterpretacji tekstu.

Dla Iljenkowa różnica między nim i Schaffem jest jednak niezwykle istotna. U Schaffa konkret stanowi jednostka ludzka – co prawda wytworzona przez określone warunki społeczne, ale jednostka. Abstrakcyjne mogą być jedynie jej określenia. Tymczasem dla Iljenkowa konkretny jest całokształt procesu społeczno-historycznego, z którego jednostka musi zostać dopiero wyabstrahowana³. To właśnie z tej różnicy perspektyw (którą Iljenkow podkreśla w swoim tekście nawet kosztem niesprawiedliwych ocen) wynika jego zdaniem odmienność analiz sytuacji społeczeństwa socjalistycznego i proponowanych środków zaradczych u obydwu autorów.

Tym, co zdaniem Iljenkowa doprowadza do wypaczenia idei Marksowskich, jest niewłaściwe rozumienie naukowości. Zastępując Heglowską logikę analizą

³ Jak słusznie zauważa Jelena Mariejewa, w przypadku Iljenkowa można mówić o pewnej ontologicznej pierwotności społeczeństwa, które stanowi tu prawdziwy podmiot, wobec którego człowiek i jego podmiotowość mają charakter pochodny (Мареева 2014: 286–286). Podobnego zdania jest Andriej Majdański (Майданский 2011: 80).

semantyczną, rezygnuje się z rozumienia sprzeczności i istoty rzeczywistości – w tym konkretnym przypadku istoty alienacji. Schaff, stojący jedną nogą na gruncie neopozytywistycznej logiki, drugą zaś – dopełniającego ją moralizatorstwa, traci z oczu, według Iljenkova, nierozzerwalną więź pomiędzy alienacją i własnością prywatną, a także relację między własnością prywatną i kapitalizmem, będącym tej własności najwyższym wyrazem:

Jeśli Adam Schaff nie widzi i nie chce widzieć tego obiektywno-universalnego związku, jaki wyjawiał Marks między „alienacją” i własnością prywatną, między własnością prywatną a podziałem pracy, to tylko dlatego, że „niezrozumiałe” są dla niego nie te czy inne „heglowskie sformułowania”, a logika myślenia Marksa (Ильенков 1991: 195).

„Semantyczny zwrot” Schaffa doprowadza go więc do niezrozumienia istoty alienacji i nadania jej pozahistorycznego wymiaru. To zaś z kolei prowadzi do traktowania pełnego komunizmu z jego postulatem wszechstronnego rozwoju każdej jednostki jako swoistej idei regulatywnej, której niemożliwość pełnej realizacji należy sobie uświadamiać.

Właściwe rozumienie dialektyki Marksowskiej prowadzi, zdaniem Iljenkova, do przekonania, że alienacja w socjalizmie związana jest z przeżytkami własności prywatnej. Tymczasem Schaff patrzy na własność prywatną wyłącznie przez pryzmat prawny (Iljenkow pozwala sobie zresztą na kąśliwą uwagę, że w Polsce własność prywatna nie znikła całkiem nawet z konstytucji). W rzeczywistości jednak

uspolecznienie własności zupełnie się tym nie ogranicza, a tym bardziej nie kończy, a tylko zaczyna. (...) Pełne „uspolecznienie” – w odróżnieniu od formalno-prawnego, które zachodzi względnie szybko i łatwo – jest sprawą trudną. Zawiera ono w sobie całkiem sporo – i rewolucję kulturalną (w jej prawdziwym, rozumie się, nie karykaturalnie pekińskim wydaniu), i proces pełnej demokratyzacji zarządzania sprawami społecznymi, doprowadzony do końca, tzn. do „obumierania państwa”, i przewyżczenie wszystkich i każdego z osobna rodzajów „stratyfikacji społecznej”, odziedziczonych przez kraje socjalistyczne ze świata własności prywatnej, i wiele, wiele innego (Ильенков 1991: 197).

Związek między lingwistycznymi zainteresowaniami Schaffa i *Marksizmem a jednostką ludzką* nie wydaje się na pierwszy rzut oka oczywisty. Sam Schaff podkreśla przecież nienaukowość własnych rozważań etycznych (Schaff 1965: 339), co było zauważane przez recenzentów. Zygmunt Bauman pisał między innymi, że książka Schaffa „wieści odzyskanie przez myśl marksistowską roli, z którą zawsze związana była jej świetność nieklamana i do której jej wewnętrzna struktura najpełniej ją przeznacza: roli mądrości ludzkiej”, dodając, że „jako «mędrzec» zajmuje człowiek postawę podmiotu”, podczas gdy „naukę uprawia się jako przedmiot” (Bauman 1966: 333). Wtórował mu Jerzy Wiatr, rozróżniając między rolą filozofii i empirycznych nauk społecznych i chwalać Schaffa za pokazanie „jaki jest, a przynajmniej jaki może być, sens jedności filozofii i socjologii w systemie teoretycznym marksizmu” – to znaczy za ukazanie, że filozofia pełni jedynie rolę „zwiadu intelektualnego” (sic!) (Wiatr 1966: 339), wskazując problemy i inspirując badania empiryczne.

Tymczasem Iljenkow stoi na stanowisku, zgodnie z którym właśnie tego typu rozróżnienia są najbardziej dojmującym błędem filozofii marksistowskiej, kapitulującej przed uznaniem tej roli, jaką wyznaczył jej Marks. Autor *Logiki dialektycznej* wielokrotnie protestował przeciwko takiemu rozumieniu filozoficzności. Swój najbardziej dojmujący wyraz protest ten znalazł, jak się wydaje, w tekście *O sytuacji filozofii (О положении с философией)*, stanowiącym (prawdopodobnie niewysłany) list do Komitetu Centralnego KPZR. Autor skarży się tam, że w naukach społecznych i przyrodniczych króluje oparty na logice formalnej i oczyszczony całkowicie z elementów filozoficznych i światopoglądowych neopozytywizm, który zaczyna przenikać także w obręb humanistyki. Z drugiej zaś strony, częściowo jako reakcja na to zjawisko, coraz popularniejsza staje się egzystencjalistyczna antropologia. Dialektyka Marksowska ginie zaś we wszystkich tych obszarach – co zaś najgorsze, przestaje być narzędziem rozumienia i opisywania otaczającej sytuacji ekonomicznej i politycznej. Filozofia zaczyna pełnić, przekonuje Iljenkow, funkcję służebną wobec nauk szczegółowych, stając się po prostu dyletanckim uogólnieniem wyników nauk szczegółowych (Ильенков 2009: 378–382).

Prawdziwe znaczenie filozofii polega jednak na czymś zupełnie innym: jej przedmiot stanowi myślenie, myślenie interpretowane jako specyficznie ludzka⁴ zdolność „aktywnego tworzenia swojego własnego działania” w odpowiedzi na otaczający świat (Iljenkow 1978: 43). Tak rozumiana filozofia jest więc logiką, ale rozumianą nie jako nauka o „subiektywnych” prawidłach rozumowania, ale jako badanie podstawowych schematów ludzkiego działania w świecie. Podążając tu za Leninem, Iljenkow mówi o tożsamości logiki, dialektyki i teorii poznania. To utożsamienie – które filozof nazywa też po prostu tożsamością myśli i bytu – jest jednak możliwe wyłącznie dzięki zapośredniczeniu, zarówno świata przyrodniczego, jak i sfery intelektualnej przez praktyczną działalność człowieka społecznego (Iljenkow 1978: 217–218). Dla radzieckiego marksisty przyroda dana jest człowiekowi właśnie praktycznie, w przetwarzającej ją działalności, dzięki której staje się ona „nieorganicznym ciałem człowieka”. Logika, jako nauka o formach i schematach myślenia, stanowi więc jednocześnie naukę o prawach rozwoju przyrody i społeczeństwa.

Taka koncepcja filozofii jest wymierzona polemicznie w obie tendencje współczesnej Iljenkowowi filozofii radzieckiej – z jednej strony, w tendencję obiektywno-neopozytywistyczną (związaną przede wszystkim z oparciem na logice matematycznej), z drugiej zaś – subiektywno-egzystencjalistyczną. Obie te tendencje wpływają, zdaniem Iljenkova, ze wspólnego źródła, z zapoznania roli i granic filozofii jako nauki właśnie, nauki o myśleniu. Adam Schaff interesuje radzieckiego marksistę jako osoba, w której obie te tendencje się spotykają i właśnie w takim kluczu Iljenkow interpretuje *Marksizm a jednostkę ludzką*.

⁴ Zaznaczmy jednak, że Iljenkow również w tym kontekście nie uważa jednostki ludzkiej za konkret, przekonując, że „myśli w sposób konieczny tylko przyroda, która osiągnęła stadium człowieka społecznie tworzącego swoje życie, przyroda, przetwarzająca i uświadamiająca sobie samą siebie w osobie człowieka czy też innej podobnej do niego pod tym względem [...] istoty, przeobrażającej przyrodę zarówno zewnętrzną, jak swoją własną” (Iljenkow 1978: 65–66).

III

Co jednak istotne, z tym rozumieniem naukowości filozofii nie wiązała się u Iljenkova negacja humanizmu jako takiego. Wręcz przeciwnie. Polemice z przeciwstawieniem humanizmu i nauki Iljenkow poświęcił posłowie zbioru *Nauka i moralność*, wydanego w 1971 roku. W posłowie tym stawia tezę, że z punktu widzenia marksizmu nie można mówić o dogłębnej, istotowej sprzeczności nauki i moralności, gdyż:

Zarówno nauka, jak i moralność (prawdziwa, humanistycznie zorientowana moralność, czyli etyczność) są dwiema formami świadomości wyrażającymi i realizującymi to samo – konkretno-historycznie rozumianą istotę człowieka i tego świata, w którym człowiek żyje i pracuje (Ильенков 1971: 201).

Sam Iljenkow jest świadom, że rozwiązanie to grzeszy pewną abstrakcyjnością, a nauka i moralność nieraz wchodziły ze sobą w różnorakie konflikty. Tę ogólną formułę dopełnia więc u niego odesłanie do *Kapitału*, dzieła „ściśle naukowego, a jednocześnie wewnętrznie humanistycznie zorientowanego” (Ильенков 1971: 204). Podstawowy humanistyczny patos *Kapitału* widzi on w tezie, że wyłącznie *ludzka praca* tworzy wartość dodatkową. Humanizm stanowi więc samo jądro naukowego projektu Marksa, jego przesłankę wyjściową i cel, do którego dąży. Zadanie stworzenia jakiejś autonomicznej „subdyscypliny” marksizmu, poświęconej rozważaniom etycznym czy „skali wartości”, jest więc, zdaniem Iljenkova, zadaniem pozbawionym sensu, opiera się bowiem na przeoczeniu tego centralnego humanistycznego wymiaru całego dzieła Marksa.

Trzeba tu poczynić jedno ważne zastrzeżenie. Z przytoczonego wyżej fragmentu wynika, że stosunku moralności i nauki nie można tu sprowadzić do prostej relacji „naukowej formy” i „humanistycznej treści” marksizmu. Jeśli świadomość moralna wyraża pewną obiektywną istotę rzeczy, to każdorazowo stawia ona przed badaczem pewien problem: jak się wydaje, właśnie taki sens ma u Iljenkova odesłanie do fragmentu przedmowy Engelsa do *Nędzy filozofii*, gdzie jest mowa o tym, że społeczne poczucie niesprawiedliwości wskazuje na przemianę na poziomie ekonomicznym (Engels 1962: 625–626). Wątek ten tłumaczy wyraźnie, skąd u Iljenkova krytyka podkreślanego przez Schaffa nienaukowego charakteru rozważań etycznych (na marginesie warto tu wspomnieć, że subiektywizm Schaffa był krytykowany także przez polskich filozofów, wychodzących jednak z niespecyficznie marksistowskich przesłanek⁵).

Na koniec zaznaczmy jeszcze pewną kwestię terminologiczną. Jakkolwiek może to dziwić u filozofa tak silnie inspirowanego się Heglem i Spinozą, jednym z najważniejszych terminów w twórczości Iljenkova jest słowo *личность*, oddawane na język polski zazwyczaj jako „osoba” lub „osobowość”. Słowo to jest u radzieckiego filozofa stopniowalne i oznacza zdolność człowieka do bycia ukształtowanym, myślącym i działającym w sposób wolny indywiduum. Osobą ludzką – nie zaś po prostu

⁵ Mam tu na myśli krytykę Henryka Jankowskiego („Marksizm a jednostka...” 1966: 6–7).

поједыным егземпларцем бйогичного гатунку – стайемы сй попрзек вљаченне в исторычне и спольчненне уксытаванне швнат спецыфичненне лудзкых вгорцов и норм заховань. Филозофия осыбы не ма ту вьеч збыт велье вспольне з тематыкэ егзыстенцјалнэ; Иљенкова интересује прзедэ вшыткым загадненне вьхованя и спольчненного характеру розвоју осыбонего чловекэ (в тым рывненне розвоју индывудуалного таланту). Не јест то вьеч tego тпу филозофия једностке, јакей посзукје Шафф. Шиллеровско-Марксоскы идеал вшычстронного розвоју каждего индывудуум, неосбы Шаффовы, вљачы сй бовьем у Иљенкова з вьарэ, же једнэ дрогоу до реалызакы tego идеалу јест филозофия јакэ наука.

Bibliografia:

- Bauman Zygmunt. 1966. „Марксизм а једностка лудзка (рецензја)”. *Studia Socjologiczne* 1(20) : 333–336.
- Engels Fryderyk. 1962. Прзедмова до първшего вьданя немьекького „Ньдзы филозофй”. *W Dzieła*, том 4, Marks Karol, Engels Fryderyk. 622–635. Warszawa: Ксыжка и Вьедза.
- Ильенков Эвальд. 1971. Гуманизм и наука. *W Наука и нравственность*, Валентин Толстых (red.). 186–206. Москва: Политыздат.
- Il'enkov Evald. 1967. From the Marxist-Leninist Point of View. *W Marx and the Western World*, Nicholas Lobkowicz (red.). 391–407. Notre Dame–London: University of Notre Dame Press.
- Иљенков Евалд. 1978. *Logika dialektyczna*. Warszawa: Паьстwowы Instytut Wydawniczy.
- Ильенков Эвальд. 1988. „Маркс и западнэ мьр”. *Вопросы философии* 10 : 99–113.
- Ильенков Эвальд. 1991. *Философия и культура*. Москва: Политыздат.
- Ильенков Эвальд. 1997. *Диалектика абстрактного и конкретного в научно-теоретическом мышлении*. Москва: РОССПЭН.
- Ильенков Эвальд. 2009. О положеннн с филозофьей (псьмо в ЦК партй). *Эвальд Васильевич Ильенков*, Валентин Толстых (red.). 378–387. Москва: РОССПЭН.
- Майданскы Андрей. 2011. „Поняте лчносты в культурно-исторыческой псыхологьей”. *Свободная мысль* 10 : 165–174.
- Майданскы Андрей. 2013. „Мысльть конкретне: дело «советского европейца» Эвальда Ильенкова”. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Право* 25 : 29–35.
- Мареева Елена. 2014. Человеческая индивидуальность и диалектика осыбенно. *Э.В. Ильенков: диалектика и культура (к 90-летнему юбьлею)*, Е. Мареева (red.). 281–290. Москва: изадательство СГУ.
- „Марксизм а једностка лудзка (Дыскусја над ксыжкой проф. Адама Шаффа)”. 1966. *Studia Filozoficzne* 1(44) : 3–50.
- Schaff Adam. 1965. *Марксизм а једностка лудзка. Прзчынек до марксытоскьей филозофй чловекэ*. Warszawa: Паьстwowе Wydawnictwo Naukowe.
- Wiatr Jerzy. 1966. „Марксизм а једностка лудзка (рецензја)”. *Studia Socjologiczne* 1(20) : 336–339.
- Водолазов Георгьей. 2009. Ильенков јакэ проблема. *Эвальд Васильевич Ильенков*, Валентин Толстых (red.). 134–135. Москва: РОССПЭН.

Marxism and the abstract of an individual: Adam Schaff as seen by Evald Ilyenkov

Abstract

The article deals with the criticism that Evald Ilyenkov directed at the suggestion made by Adam Schaff in *Marksizm a jednostka ludzka* (Marxism vs. an individual). The Soviet Marxist accuses Schaff of being an elitist and criticizes his perception of changes in moral development of the authority. Instead, Ilyenkov proposes that alienation in socialist countries should be seen as a phenomenon tied to the relic of private property that can be overcome only by actual socialization of possession. According to Ilyenkov, Schaff's diagnosis of the situation and solutions proposed by him stem from the lack of understanding of the Marxist perception of a human being. Schaff's abstract humanism presented by Ilyenkov appears to be a result of the Polish philosopher's affair with neo-positivism leading to the acceptance of an individual's dominance over the entirety of social relationships and understanding the human as a collection of certain features common to every individual. In the article, said criticism was connected with Ilyenkov's philosophy of what is concrete. Ilyenkov's polemic with existentialist and neo-positivist tendencies in soviet philosophy of that time was provided as background necessary for understanding the topic discussed. The main ideas of Ilyenkov's understanding of the Marxist humanism were also presented.

Key words: Marxist humanism, abstract-concrete, Evald Ilyenkov, Adam Schaff, alienation, socialization

Paweł Szelegieniec

Uniwersytet Jagielloński

Od ruchu fabrycznego do biurokratycznej neutralizacji.**Walka o rady robotnicze w Polsce w latach 1956–1958**

Walka o kształt i rolę rad robotniczych, jaką miały one pełnić w systemie gospodarczym PRL, stanowiła główną oś konfliktu między nowym demokratycznym ruchem załóg robotniczych i biurokracją zakładową opartą na monopolu politycznym partii stalinowskiej. Toczyła się w ramach odwilży z października 1956 roku, którą wcześniej przygotował XX Zjazd KPZR, na którym potępiono zbrodnie Stalina, tło tworzyła dla niej także pacyfikacja poznańskiej rewolty robotniczej.

Powstające w 1956 roku rady robotnicze kwestionowały dotychczasowy model zarządzania oparty na wzorcach radzieckich (stalinowskich), żądały kontroli nad wyborem dyrektora, nadzoru nad jej decyzjami, a także ogólnego wpływu na proces pracy i produkcji w zakładach uspołecznionych. Dążeniem rad robotniczych było doprowadzenie do zaistnienia socjalizmu robotniczego, opartego na samorządności pracowniczej i robotniczej kontroli nad społecznie wytwarzanym produktem dodatkowym.

Tego typu propozycja transformacji ustrojowej z reżimu opartego na władzy monopartii na robotniczo-samorządowy podważała dotychczasową władzę biurokratyczną, która nie była w stanie współpracować z prawdziwie demokratycznym organem demokracji zakładowej. Żeby ukrócić tę sytuację w ciągu dwóch lat od powstania i prawnego ukonstytuowania się rad robotniczych, rządząca biurokracja zneutralizowała rewolucyjny charakter rad, robiąc z nich jeszcze jeden element niedemokratycznego i nomenklaturowego reżimu fabrycznego.

Celem niniejszego artykułu jest zwięzłe przedstawienie problemu relacji między samorządem pracowniczym, opartym na demokratycznych radach robotniczych, a władzą biurokracji partyjno-państwowej wraz z ukazaniem społecznego charakteru tych relacji. Zdaniem autora tylko z tej perspektywy można zrozumieć, z jakim typem stosunków społecznych mieliśmy do czynienia i w jaki sposób zaważyły one następnie na antagonizmach społecznych i dynamice rozwoju PRL.

Biurokratycznie zwyrodniałe społeczeństwo przejściowe

Spór, jaki się toczy wokół PRL (czy szerzej, państw zależnych od Związku Radzieckiego), po części ogniskuje się na problematyce społecznej natury ówczesnego reżimu politycznego i ustroju gospodarczego koncentrując się na tym, czy

mieliśmy do czynienia z „socjalizmem”, „komunizmem”, czy może innym typem „formacji społecznej” (ogólnej formuły, którą wspólnie tworzą reżim polityczny, sposób produkcji wraz ze stosunkami produkcji oraz położenie w międzynarodowym podziale pracy).

W opinii autora, forma, w jakiej toczy się ta debata, poniekąd uniemożliwia uchwycenie specyfiki PRL jako formacji społecznej, bowiem przedkłada się badanie ideologii panującej (tzw. marksizmu-leninizmu, skodyfikowanego jeszcze w latach dwudziestych przez Stalina przeciwko Trockiemu) nad warunki materialne reprodukcji społeczeństwa i gospodarki przyjmując oficjalne przekonanie rządzącej biurokracji partyjnej, że mieliśmy do czynienia z „socjalizmem”. Tym, od czego należałoby wyjść przy analizie PRL, to nie „ideologia panująca”, determinująca rodzaj państwa i społeczeństwa, ale sposób wytwarzania nadwyżek ekonomicznych i kontroli nad pracą przez dane grupy społeczne. W tym ujęciu kontrola nad procesem pracy i produkcji determinuje społeczny charakter społeczeństwa, występowania stosunków wyzysku w miejscu pracy lub ich brak (Arnot 1988: 9–19).

W powojennej Polsce, za sprawą asymilacji strukturalnej systemu radzieckiego, obalono kapitalistyczny sposób produkcji wraz z przedkapitalistycznymi stosunkami społecznymi (wielka własność ziemska, panowanie kolonialne na „kresach wschodnich”), dokonując zarazem zaległej historycznie rewolucji przemysłowej i urbanizacji. Jednocześnie, nowy system społeczny i gospodarczy oparty był na monopolu władzy politycznej partii biurokratycznej wzorowanej na radzieckiej partii stalinowskiej. To właśnie ta nowa biurokracja stanowiła warstwę, która kontrolowała wytwarzanie nadwyżek ekonomicznych i proces pracy „bezpośrednich wytwórców” (pracowników najemnych). Autor nie zgadza się z dominującą wykładnią, że istniejący system był „socjalizmem”, ale uważa, że było to biurokratycznie zwyrodniałe społeczeństwo przejściowe (por. np. Novack 1968), w którym obalono już kapitalizm, ale „budowa” socjalizmu robotniczego została zablokowana za sprawą władzy nomenklatury partyjnej wzorowanej na ZSRR. Władza ta hamowała dwa podstawowe procesy, jakie według teoretyków socjalizmu (tym Marksa) powinno spełniać „proletariackie”, postkapitalistyczne (tj. również przejściowe) społeczeństwo, tj. wzrostu gospodarczego tworzonego metodami intensywnej akumulacji nadwyżki ekonomicznej, opartej na wzroście technicznego uzbrojenia pracy i zapewniającego wzrost dobrobytu materialnego, oraz demokracji pracowniczej, w której „bezpośredni wytwórcy” kontrolują swoją pracę i podział wytworzonego bogactwa. Bez tego drugiego warunku stosunki produkcji w formacji społecznej wzorowanej na ZSRR przybrały charakter nowego, biurokratycznego sposobu wyzysku, który radykalizował antagonizmy społeczne między robotnikami a władzą partyjną.

Od samego początku powstająca w Polsce władza biurokratyczna blokowała niezależną inicjatywę robotniczą. Wpierw w 1945 roku za sprawą żywiłowego ruchu odbudowy fabryk przez załogi ubezwłasnowolniła powstające w ten sposób rady zakładowe (poprzez włączenie ich do aparatu państwowych związków zawodowych), a następnie w latach 1956–1958 walcząc z radami robotniczymi, które powstały za sprawą kryzysu dotychczasowego reżimu stalinowskiego.

Powstanie rad robotniczych

Na kanwie dotychczasowych trudności w opracowywaniu i realizacji planów gospodarczych 1955 roku pojawiła się idea, by usprawnić zarządzanie i planowanie gospodarcze poprzez włączenie do ich organizowania załóg fabrycznych i zakładowych organizacji PZPR. Przedstawiciele robotniczy i partyjni mieli opracować swoje propozycje odcinkowych elementów planu gospodarczego, które miały być następnie uwzględnione przy tworzeniu planu centralnego. Jak zauważył Kazimierz Kloc „zamiar ten został zrealizowany tylko w fazie pierwszej, tzn. załogi opracowały takie plany i przesłały je ‘do góry’. Natomiast aparat gospodarczy, kierując się ‘racjami centralnymi’, nie wykorzystał tych projektów. W dużym stopniu był to wynik utrwalenia się dotychczasowych wzorców działania administracji gospodarczej” (Kloc 1992: 69). Sytuacja ta podzielała dwojako na załogi fabryczne. Z jednej strony spowodowała wzrost apatii i zniechęcenia do działania w środowiskach fabrycznych i w partyjnych organizacjach zakładowych, z drugiej jednakże stanowiła podstawę dla coraz szerszego przekonania, że robotnicy powinni mieć realny wpływ na proces pracy. Szerzyła się krytyka jednoosobowego kierownictwa jako biurokratycznego, marnotrawczego, niekompetentnego oraz nieliczącego się ze zdaniem załóg.

Sytuację zaogniły jeszcze wydarzenia w kraju. W czerwcu wojsko rozbiło demonstrację robotniczą w Poznaniu. Był to ważny moment w rozwoju świadomości robotniczej w Polsce, bowiem pokazał, że nawet po śmierci Bieruta, władze nie są gotowe wsłuchać się w żądania robotnicze. Nie wierzono w wersję oficjalną o prowokacji zagranicznej, ale uznawano je za słuszny protest robotniczy. W Fabryce Samochodów Osobowych na Żeraniu, kolebce późniejszych rad robotniczych, odmówiono potępienia „prowokatorów” i nie przyjęto „odpowiedniej” rezolucji. Lechosław Goździk, przywódca robotników FSO z a zarazem sekretarz zakładowej organizacji PZPR, tak oto opisał reakcje w FSO: „Zacząłem wtedy doszukiwać się prawdy, zebrałem komitet, dyskutowaliśmy, co robić w tej sytuacji. Mieliśmy za mało informacji poza tym, że to imperialiści, wobec tego oświadczyliśmy, że do czasu, dopóki nie zobaczymy tych imperialistów i tej broni, którą oni tutaj przemycili, dopóki nam nie pokażą tych prowokatorów, my się nie opowiemy. Bo my uważamy, że to był protest robotników. [...] Jak wiadomo, do końca nikt nam nie przedstawił ani agentów imperialistycznych, ani tej broni” (Goździk 1996: 29).

Na poziomie zakładowym zaczęły pojawiać się żądania zmian w zakresie działalności związków zawodowych i rad zakładowych. Same rady zakładowe stanowiły organ realizacji zadań związków w fabryce (Kloc 1992: 52). Zastanawiano się, na ile rozszerzyć kompetencje rad zakładowych, na ile mają być niezależne od dyrekcji i jaki powinny mieć wpływ na plan i jego realizację. Pomysł rozszerzenia kompetencji rad zakładowych zaakceptowało w lipcu VII Plenum PZPR, obradujące nad sposobem wyjścia z kryzysowej sytuacji. Jednocześnie nie spełniło pokładanych nadziei społeczeństwa na gruntowne reformy gospodarcze. (Państwem, które od 1950 roku wdrażało alternatywny, oparty na systemie rad robotniczych model gospodarczy – socjalizm samorządowy – była Jugosławia)

Pionierem nowego organu zarządzającego, mającego na celu demokratyzację i udział robotników w zarządzaniu, tj. rad robotniczych, była wspomniana już FSO. W lipcu pracownicy narzędziowni postanowili rozwiązać problem złej organizacji pracy poprzez powołanie ze swoich szeregów we współpracy z technikami i ekonomistami „rady robotniczo-technicznej”, która miała zbadać a następnie zaproponować wyjście z sytuacji. W następnych dniach ideę tę poparły inne wydziały fabryki. Co ważne, w FSO powstanie rady poparł Komitet Zakładowy PZPR (Kloc 1992: 81–82). Goździk tak opisuje powołanie rady robotniczej na Żeraniu:

Ciekawe było, jak rozwijała się świadomość ludzi, że coś możemy brać w swoje ręce. Zaczęła wtedy powstawać u nas koncepcja rad robotniczych. Dyskutowaliśmy o tym, jak one miałyby wyglądać. To już był wrzesień. Dyskutowaliśmy, jaka ma być własność środków produkcji, czy społeczna, czy państwowa, co to ma być taka rada robotnicza, jak ona ma być usytuowana w zakładzie pracy, kto ją ma powoływać. Wiadomo, że miała być z bezpośrednich wyborów, w których bierze udział cała załoga bez żadnego skrupowania, no i że ta rada robotnicza ma się zajmować gospodarowaniem, porządkiem w zakładzie. Ma dbać o to, żeby efektywnie gospodarować. W rezultacie, kiedy ta nasza pierwsza rada robotnicza zatwierdziła dyrektora, byliśmy chyba jedynym zakładem w kraju, który wtedy rozsyłał swoich przedstawicieli do innych zakładów, żeby zwiększyli produkcję. Od tych kooperantów zależała produkcja samej FSO. Uważaliśmy, że kraj tylko wtedy może wyjść z biedy, kiedy będzie więcej produkował, bo to jest sposób na biedę. Zresztą ludzie to bardzo dobrze przyjmowali i rozumieli. Poculi, że to ich zakład (Goździk 1996: 31–32).

Powstająca rada robotnicza wysunęła żądania wobec KZ PZPR, które miały sprawić, że w ciągu dwóch lat zakład stanie się rentowny. Wniosek zawierał: 1. własne opracowanie planu przez robotników FSO; 2. zapewnienie przez władze partyjne materiałów na jego realizację; 3. ustalenie cen według realnych kosztów produkcji; 4. zabezpieczenie funduszu płac na wykonanie planu. Komitet Zakładowy PZPR przystał na te żądania i opracował statut nowo powstającego samorządu robotniczego. Zgodnie z nim jeden delegat do rady miał przypadać na 150–200 pracowników, zaś rada wybiera prezydium liczące od siedmiu do dziewięciu osób. Ponadto, w charakterze ekspertów w pracy prezydium uczestniczyły ekonomista lub prawnik, delegat ministerstwa i dyrektor fabryki. Czynne prawo udziału w wyborach do rady mieli pracownicy z półrocznym stażem zatrudnienia, natomiast bierne z rocznym. W przypadku rozbieżności zdań między radą a dyrekcją rozstrzygać miał KZ PZPR (Kloc 1992: 83–84).

Jak widać, rola organizacji partyjnej w fabryce przy kształtowaniu samorządu robotniczego była ważna. Goździk pisał:

w tych pierwszych wyborach, jakie odbyły się w FSO, nie miało żadnego znaczenia, czy ktoś jest partyjny czy bezpartyjny, dobierano ludzi raczej według szacunku dla nich, przygotowania, wedle tego, co oni potrafili robić dla zakładu. [...] Ludzie ze mną szczerze rozmawiali, więc pytałem, czy kiedy wybierałeś, brałeś pod uwagę przynależność partyjną; odpowiadali, że nie (Goździk 1996: 40).

Jak zauważa historyk społeczny, Henryk Słabek, w pełni oddolny ruch rad powstał w niewielu zakładach i „odzwierciedlał poziom społecznej i politycznej dojrzałości co najwyżej robotniczej czołówki” (Słabek 2009: 423). Przykładem zakładu, w którym proces tworzenia rad nie był tak spontaniczny jak w FSO, są warszawskie Zakłady Wytwórcze Lamp Elektrycznych im. Róży Luksemburg (ZWLE). Według ustaleń dokonanych przez socjolożkę pracy, Małgorzatę Mazurek, tamtejsza rada robotnicza powstała dopiero na mocy ustawy o radach robotniczych i w dużej mierze oparta była na aktywności aparatu partyjnego, bowiem „...samorząd w ZWLE wyłonił się w sposób kontrolowany, a organizacja partyjna trzymała w nim inicjatywę. Zabrakło spontanicznego ruchu społecznego, skutecznej inicjatywy spoza starego układu partyjnego, która przełamałaby oportunistyczny aparat. Zabrakło też charyzmatycznego przywódcy organizacji partyjnej [...], bądź innej wpływowej grupy na terenie zakładu, która wykorzystywałaby nastroje załogi w sposób konstruktywny” (Mazurek 2005: 146). Jak podaje Mazurek, na 46 członków rady do PZPR należało 18, a w pięciosobowym prezydium rady – cztery. W radzie znalazły się jedynie trzy kobiety, mimo że stanowiły większość załogi, ustawowy warunek, by w radzie 2/3 stanowili robotnicy nie został więc spełniony. Jedynie 21 członków rady było robotnikami, resztę stanowili pracownicy administracji i kadry technicznej i inżynierskiej. Skład ten „przez cały czas budził sprzeciw załogi” (Mazurek 2006: 146–147).

Przeciwko radom robotniczym wystąpiły inne elementy aparatu państwowo-gospodarczego. Na poziomie zakładowym najsilniejszą opozycję stanowiły związki zawodowe podległe Centralnej Radzie Związków Zawodowych (CRZZ). Związkowcy z obawy przed wzrostem znaczenia rad robotniczych i w konsekwencji marginalizacją „prawowitych” przedstawicieli załogi dążyli do poszerzenia kompetencji rad zakładowych. Przewodniczący CRZZ Wiktor Kłosiewicz na spotkaniu z załogą FSO wystąpił przeciwko radom. Zwrócił uwagę, że jest to „jugosłowiański”, a nie „polski” wzorzec. Uwaga ta nie została pozytywnie przyjęta przez załogę. Ostatecznie, w skali kraju postulat CRZZ przepadł. Gdy informacje o radach robotniczych przedostały się do prasy i zaczęły zyskiwać coraz szersze poparcie, CRZZ zmieniła kurs i poparła koncepcję rad robotniczych (Kloc 1992: 84–87).

Pod koniec października odbyło się VIII Plenum PZPR, na którym wybrano Władysława Gomułkę na pierwszego sekretarza KC PZPR. Plenum wyraziło akceptację dla rozwijającego się ruchu rad robotniczych i zapowiedziało, że władze państwowe będą wspierać tę koncepcję. W listopadzie 1956 roku w trybie nadzwyczajnym Sejm przyjął ustawę o działalności rad robotniczych (Dziennik Ustaw 1956, nr 534, poz. 238), która głosiła, że zostaje ona ustanowiona „w celu realizacji inicjatywy klasy robotniczej w zakresie jej bezpośredniego udziału w zarządzaniu”. W ustawie obwieszczano, że „w państwowych przedsiębiorstwach przemysłowych i budowlanych oraz w państwowych gospodarstwach rolnych powołuje się rady robotnicze, gdy za tym opowie się większość pracowników w nich zatrudnionych”, które zarządzają zakładem, „będącym własnością ogólnonarodową”, w imieniu załogi. Rada miała być odpowiedzialna przed załogą, która ją wybiera w głosowaniu tajnym i demokratycznym. Prawo głosu mają robotnicy, inżynierowie, technicy

i inni pracownicy przedsiębiorstwa. Statut rady uchwalała załoga. Do ustawowych zadań rady należało m.in. wraz z właściwym organem rządowym powoływanie i odwoływanie dyrektora przedsiębiorstwa. Dyrektor miał kierować zakładem, ale ponosić odpowiedzialność przed radą i jednostką nadrzędną. Rada miała opiniować i uchwalać plany produkcyjne w oparciu o wskaźniki określone przez rząd, ustalać kierunki rozwoju przedsiębiorstwa i jego schemat organizacyjny, wytyczać kierunki „poprawy efektywności produkcyjnej” i dokonywać ogólnej oceny działalności gospodarczej zakładu. W kwestiach finansowych rada miała decydować o przeznaczeniu części zysku na cele produkcyjne oraz o podziale funduszu zakładowego przypadającego pracującym. Sprawy socjalno-bytowe rada ustalała w porozumieniu z innymi organizacjami zakładowymi. W kształcie ustalonym przez ustawę rady robotnicze funkcjonowały do roku 1958, kiedy weszła w życie nowa ustawa ustanawiająca tzw. Konferencję Samorządu Robotniczego (KSR).

1956–1958: od entuzjazmu do kryzysu

W październiku 1956 roku, w okresie odwilży, powrotu Gomułki oraz szybko rozwijania się rad robotniczych poparcie dla tej idei wyraziło 93% całej załogi FSO, gdzie zrodził się pomysł samorządności robotniczej. Tyle samo ankietowanych uważało, że w innych zakładach państwowych też powinny powstać rady. Ale inny rozkład głosów dotyczył konkretnych propozycji. FSO było poniekąd zakładem eksperymentalnym, gdzie specjalna komisja opracowała projekt funkcjonowania rady robotniczej, który zyskał zdecydowane poparcie 61% robotników (przy mniej niż 3% zdecydowanych przeciwników), ale już w przypadku inteligencji technicznej jedynie 35%. Z kolei 30% robotników oraz 53% inżynierów i techników wykazywało umiarkowane poparcie, przy zastrzeżeniu, że „projekt wymaga istotnych zmian” (Jarosz, Kulpińska, Majchrzak, Szostkiewicz 1962: 99–100).

Jakie poglądy przejawiali robotnicy zwolennicy rad? Mieli nadzieję, że rady poprawią funkcjonowanie procesu produkcji, zracjonalizują organizację przedsiębiorstw i wprowadzą sprawiedliwsze zasady podziału dochodów i premii. Oto kilka przykładowych wypowiedzi zwolenników rad z FSO:

Planowanie produkcji nie będzie nam narzucone, lecz samorząd według możliwości załogi odpowiednio rozłoży produkcję na cały rok przez co zwiększy się produkcja i podniosą się automatycznie zarobki załogi; Projekt jest słuszny i należy go wprowadzić. Zakończy to bezmyślną organizację pracy i wyrzucanie miliardów w błoto; [...] dotychczasowa organizacja fabryki nie zdawała egzaminu z teoretyczną stroną socjalistyczną. Robotnik, pracownik umysłowy nie był i nie czuł się gospodarzem zakładu, w którym pracował, ponieważ nie był zainteresowany materialnie w wypadku zwiększenia produkcji albo obniżenia kosztów produkcji (Jarosz, Kulpińska, Majchrzak, Szostkiewicz 1962: 101–102).

W 1957 roku Zarząd Główny Związku Zawodowego Górników otrzymał notatkę informacyjną na temat inicjatyw rad robotniczych i oczekiwań, jakie górnicy wykazują względem nich.

Żałogi widzą w radach robotniczych swe przedstawicielstwo, które pracą swą pozwolą wygospodarować jak największy fundusz zakładowy, który w formie trzynastej pensji dotrze z powrotem do żałogi. Pewne zainteresowanie rad robotniczych i żałóg skierowane jest na ponadplanową produkcję węgla, celem uzyskania z tego tytułu jak największej dewiz na zakup atrakcyjnych towarów zagranicznych (cyt. za Jarosz 2001: 333–334).

Inne analizy pokazują, że ponad 70% badanych robotników w różnych zakładach oczekiwało przede wszystkim poprawy organizacji procesu pracy i produkcji oraz rentowności (Mazurek 2005: 148), co należy rozumieć, m.in. jako likwidację marnotrawstwa zasobów produkcyjnych i pracy żałogi.

Jak wyglądała rzeczywistość rad robotniczych, nim zostały one wprężone w aparat władzy biurokratycznej w zakładach pracy w 1958 roku? Dwuletni okres funkcjonowania rad robotniczych w warunkach biurokratycznie planowanej gospodarki pokazał sprzeczności, jakie generuje tego typu model zarządzania robotniczego. Rady musiały funkcjonować w ramach struktur, na które nie miały większego wpływu, a nieustanna opozycja ze strony aparatu biurokratycznego sprawiła, że ich zarządzanie stawało się coraz bardziej nieefektywne lub stanowiło realizację woli dyrekcji i KZ PZPR. Dochodziła do tego również tendencja do zastępowania kierownictwa zakładem przez „całą radę” na rzecz jedynie jej prezydium, co zmniejszało kontrolę robotników nad procesem pracy i produkcji oraz stanowiło podstawę do oskarżeń o utratę kontaktów rady z żałogą. Widać to zwłaszcza w opiniach, jakie robotnicy prezentowali w kwietniu 1957 i lutym 1958 roku (czyli jeszcze przed ustawą o KSR).

W 1957 roku w trzech zakładach, gdzie przeprowadzono ankiety (FSO, zakład „B” i zakład „C” – nie podano ich nazw) 31% wyrażało opinię, że rada pracuje dobrze, ale już 37%, że „słabo”, 9%, że wręcz „źle”. Nadal jednak oczekiwano (we wszystkich trzech zakładach było to powyżej 70%), że rada usprawni proces zarządzania i zwiększy rentowność zakładu. W lutym 1958 roku FSO zarzucano radzie, że jest wyobcowana z żałogi, nie komunikuje się z nią i nie współpracuje. Tego typu uwagi wyraziło 58% badanych. Z kolei 29% ankietowanych (głównie o wyższych kwalifikacjach zawodowych) krytykowało radę za problemy z zarządzaniem i organizacją produkcji. 14% krytykowało radę za brak zaangażowania w kwestie socjalno-bytowe (przedstawiali w tym robotnicy o niższych kwalifikacjach). Pośród żałogi zakładu „C” 73% badanych krytykowało radę za niewywiązywanie się ze swojej funkcji przedstawiciela robotniczego, a 21% zwracało uwagę na problemy z zarządzaniem. Również tutaj często stawiano zarzut, że „rada nas [żałogę – PSz] nie informuje” o swoich działaniach. Co istotne, opiniom o „oderwaniu się” rady od żałogi w zakładzie „C” często towarzyszyły uwagi o podporządkowaniu rady dyrekcji lub tworzeniu wraz z dyrekcją „wspólnej kliki kierowniczej” (Jarosz, Kulpińska, Majchrzak, Szostkiewicz 1962: 122–143).

Dynamika przedstawionych danych wskazuje, jaki był stosunek robotników do rad na przełomie lat 1956–1958. Rady zaczynały działalność z wysokim kredytem zaufania. Nadzieje, jakie z nimi wiązano, przerosły ich możliwości z tej racji, że jako komórki zakładowe nie miały wpływu na politykę gospodarczą biurokratycznego państwa. Im bliżej KSR, tym bardziej mnożą się zarzuty. W takich warunkach nie

dziwi dość powszechna obojętność robotników na wprowadzenie „konferencji” i niezauważenie, że właśnie likwiduje się jedną ze zdobyczy odwilży październikowej.

Powstanie rad robotniczych i uznanie ich na mocy ustawy za organ zarządzający zakładem spotkało się z polityką rad zakładowych zmierzających do podkopania prestiżu nowego organu demokratycznego. W dotychczasowej (sprzed 1956 roku) praktyce rządzenia, rady zakładowe związków zawodowych wchodziły w skład „triumwiratu” zarządzającego zakładem, na który składał się również komitet zakładowy partii i dyrekcja. W nowej ustawie związki zawodowe zostały pozbawione udziału w zarządzaniu, mimo że we wcześniejszym układzie były one najsłabsze a ich funkcja sprowadzała się głównie do mobilizacji do wykonywania norm. Wraz z nastaniem rad robotniczych działalność związków zmieniła swój charakter. Wyrażano poglądy, że rada robotnicza to „socialistyczny pracodawca” (sic!), a rady zakładowe to „obrońcy interesów pracowniczych” (Kloc 1992: 136). W ten sposób deformowano teorię walki klas dając pośrednio do zrozumienia, że demokratyczna władza robotnicza jest podstawą dla nowego sposobu wyzysku, mimo że niczego podobnego nie sugerowano w okresie wszechwładzy biurokracji partyjnej. Jak zauważa Kloc (1992: 136):

działacze związkowi w zakładach, dążąc do odzyskania zaufania robotniczego, zaczęli się przeciwstawiać decyzjom podejmowanym przez rady robotnicze. Wysuwali oni projekty podziału premii i zysków, bronili pracowników przed zawyżaniem norm, skoncentrowali w swoich rękach wszystkie sprawy socjalne (Kloc 1992: 136).

Rady robotnicze, postawione przed problemami, które co prawda mieściły się w ich kompetencjach, ale przy jednoczesnym ubóstwie środków, braku wpływu na planowanie centralne i pozyskiwane dochody, nie były w stanie sprostać zaistniałej sytuacji lub podejmowały decyzje niepopularne i zostały niejako sparaliżowane przez żądania związków zawodowych. Same związki żądały również poszerzenia ich kontroli nad radami poprzez prawo do zatwierdzania statutów rad, opracowywania regulaminu wyborczego i przeprowadzania wyborów do rad, a nawet odwoływania poszczególnych członków rady (Kloc 1992: 158).

Biurokratyczna neutralizacja: Konferencje Samorządu Robotniczego

W 1958 roku osłabiona wcześniejszym kryzysem politycznym biurokracja partyjna odzyskała siłę, aby przeprowadzić atak na rady robotnicze. W tym czasie niewiele już pozostało z wcześniejszego spontanicznego ruchu społecznego, działacze rad stali się częścią aparatu zarządzającego zakładów i przestawali być postrzegani jako reprezentanci załóg na rzecz przekonania, że rady uległy oligarchizacji i stają się „parawanem dyrekcji”, jak alienację rad określano w ZWLE (Mazurek 2005: 151). W takiej sytuacji coraz częściej pojawiały się uwagi ze strony KZ PZPR i rad zakładowych, że rady robotnicze nie są jedynymi przedstawicielami robotniczymi, ale są nimi również związki zawodowe i fabryczna organizacja partyjna, które również powinny przynależeć do samorządu robotniczego (Kloc 1992: 158–160).

Postulaty te znalazły odzwierciedlenie w ustawie o tzw. Konferencji Samorządu Robotniczego, uchwalonej przez Sejm pod koniec grudnia 1958 roku, którą to koncepcję w praktyce realizowano od maja 1958 roku. W skład KSR weszli przedstawiciele rady robotniczej, rady zakładowej, komitetu zakładowego partii oraz dyrekcja. Rozkład głosów w tym nowym organie zarządzania faworyzował aparat biurokratyczny i pozbawiał realnego wpływu rad robotniczych na zarządzanie. O ile członkowie rady robotniczej nadal rekrutowali się spośród załogi, o tyle jej zdanie mogło zostać przegłosowane przez członków związków zawodowych i partię rządzącą. Rada robotnicza przestawała „zarządzać zakładem”, jak głosiła ustawa z 1956 roku, ale zaczęła nim „współrządzić” z innymi organizacjami zakładowymi i politycznymi.

W praktyce KSR stał się ciałem czysto formalnym, a wszystkie decyzje ustalano już wcześniej na nieformalnych spotkaniach przedstawicieli PZPR, dyrekcji i rad zakładowych, do czego niekiedy dopuszczano również członków rady robotniczej. Z technokratycznego punktu widzenia chodziło o jak najefektywniejszy sposób podejmowania decyzji przy mnogości ciał współzarządzających, jednakże społecznie i politycznie oznaczało likwidację demokratycznej samorządności robotniczej. W takim układzie przedstawiciele rady robotniczej do pewnego stopnia mogli przejawiać postawę opozycyjną, ale było to uzależnione od siły ich charakterów, a to za mało, by przeciwstawić się biurokracji. Z tego powodu powołanie KSR miało dwa skutki dla rad robotniczych: rady, które przejawiały najbardziej ofensywne działania przeciwko biurokracji, zostały spacyfikowane, a ich rozwój zahamowany. Natomiast na rady, które od początku były jedynie dodatkiem do istniejącego aparatu, wpływ KSR był niewielki, a wręcz: „powstanie nowej instytucji było pewną ulgą dla członków przedstawicielstwa załogi, którzy w praktyce podporządkowali się dyrekcji i organizacjom społeczno-politycznym w zakładzie” (Kloc 1992: 160). Tak było w ZWLE, gdzie „jednogłośnie przyjęcie wniosku o powstaniu KSR stanowiło jedynie formalizację istniejącego stanu rzeczy” (Mazurek 2005: 151). W formie przewidzianej przez ustawę o KSR samorząd robotniczy w PRL utrzymał się do początku lat osiemdziesiątych i walki „Solidarności” przeciwko „konferencjom”.

Dlaczego PZPR mogła wyzyskać – faktycznie zachodzącą – „nieefektywność” rad robotniczych, a później zneutralizować ich demokratyczny potencjał poprzez KSR? Odpowiedź zawarta jest w rzadko przytaczanych słowach byłego działacza łódzkiej „Solidarności” i zwolennika socjalizmu robotniczego, Zbigniewa M. Kowalewskiego: „biurokracja skrupowała i sparaliżowała ruch rad, nie dopuszczając do ich koordynacji i budowy systemu rad wzwyż” (Kowalewski 2016: 321). Co w praktyce oznaczało uniemożliwienie budowy systemu rad robotniczych? W warunkach znacjonalizowanej gospodarki głównym mechanizmem planistycznym decydującym o podziale nadwyżek ekonomicznych i przydziałach środków wytwarzania, był organ ustalający plan centralny zdominowany przez aparat gospodarczy i polityczny PZPR, skupiający branżowe grupy interesów fabrycznych i sektorowych, częściowo od nich niezależny, a częściowo z nim powiązany. W takich warunkach plan był dziełem rządzącej warstwy biurokratów i oddawał układ sił bloku władzy politycznej i gospodarczej, jego interesy i zamierzenia. Także w nim materializowała się ideologia

prymatu produkcji przemysłu ciężkiego (dział I gospodarki według klasyfikacji sił wytwórczych przez Marksa) nad produkcją przeznaczoną na konsumpcję społeczną (dział II). Nie było tu miejsca na kierowanie się interesem społecznym ustalonym poprzez globalny popyt i według zgłaszanych zapotrzebowań organizacji robotniczych i konsumenckich. Powstanie „systemu rad wzwyż” skutkowałoby ukształtowaniem się alternatywnego wobec biurokracji partyjnej ośrodka planistycznego, posiadającego ponadto demokratyczny mandat i będącego pod okresową kontrolą załóg. To właśnie ze względu na niebezpieczeństwo ustanowienia innej formy planowości, opartej na demokracji robotniczej i samorządzie załóg, należy postrzegać opozycję Gomułki wobec uznania rad robotniczych za część aparatu państwa” bowiem „rady robotnicze nie są organami politycznej władzy klasy robotniczej, jakimi były w historii ruchu robotniczego rady delegatów robotniczych. Nie są one ogniwoami aparatu administracyjnego państwa ludowego” (Gomułka 1957: 272).

Porównanie – jako odmiemnianych przeciwieństw – rad robotniczych i rad delegatów robotniczych (RDR) z lat 1918–1919, wzorowanych na instytucjach, jakie stworzyła rewolucja październikowa, świadczy o świadomości realnego zagrożenia władzy sprawowanej przez warstwę biurokratyczną przez ruch rad. Wbrew Gomułce, obie formy rad miały ze sobą wiele wspólnego, tzn. stawiały podobne zadania polityczne w opozycji do panujących stosunków produkcji, podważały je i proponowały inne rozwiązanie. W polskim ruchu komunistycznym okresu międzywojennego za jedną z głównych przyczyn upadku RDR w Polsce uchodziło właśnie przekonanie o zablokowaniu ich koordynacji poprzez niemożliwość zorganizowania ogólnokrajowego zjazdu rad, który stworzyłby podstawy dla nowej władzy politycznej i gospodarczej, łączącej kontrolę nad zakładami pracy z szerszymi funkcjami politycznymi państwa opartymi na aparacie demokracji robotniczej. O ile Gomułka nie mógł potępić RDR ze względów doktrynalnych, o tyle mógł wyciągnąć wnioski z ich upadku, tj. przyczyn, dla których nie były się one w stanie obronić przed wojskami rządu Moraczewskiego. Brak zjazdu ogólnokrajowego w obu przypadkach skutkowało niemożliwością uzyskania siły instytucjonalnej przez rady, które można było następnie pokonać lub zneutralizować. Podejście Gomułki do rad robotniczych oddawało stan faktyczny, jaki rządząca biurokracja partyjna ustanowiła i zakonserwowała, uniemożliwiając przekształcenie się rad w aparat łączący w swoich kompetencjach kwestie państwowo-polityczne, gospodarcze i administracyjne. Jednoczesne zablokowanie rozwoju systemu rad z zachowaniem ich funkcjonowania na poziomie zakładowym musiało doprowadzić do stopniowego ich wyrodnienia jako organów demokracji pracowniczej, popadnięcia w zależność od PZPR i rad zakładowych. Nie bez przyczyny rady robotnicze nie miały żadnej własnej ekspozytury na zewnątrz zakładu. Z otoczeniem mogły się „kontaktować” jedynie poprzez aparat związków zawodowych, który nie stanowił nigdy partnera dla rad w zarządzaniu.

Jak robotnicy i działacze rad zareagowali na tę nową sytuację? Wymowna jest pod tym względem relacja Goździka, który pokazał, jak dalece demoralizujące było ustanowienie KSR:

Rady robotnicze załatwili ustawą o Konferencji Samorządu Robotniczego. [...] Partia nie chciała żadnych niezależnych organizacji, bo wtedy jej nomenklatura byłaby zagrożona. Nam właśnie o to chodziło, żeby odciąć to towarzystwo od gospodarki. [...] Co do rad, wypowiadałem się, że to karykatura tego, co chcieliśmy osiągnąć, że to nie ma absolutnie nic wspólnego z radami robotniczymi. Niech nie próbują wmawiać, że próbują coś usprawnić, bo nie usprawniają, a mordują te rady... Trzeba jednak powiedzieć, że wielu ludzi zastanawiało się, czy mnie przypadkiem coś tam nie odbija. Bo przecież towarzysz Wiesław powiedział, że nie ma odwrotu od Października, a Goździk tutaj opowiada, że jednak się wycofujemy, że się próbuje zwękslować to wszystko na jakieś boczne tory, tak, że nie wiadomo, o co mu chodzi (Goździk 1996: 41).

Później ze względu na swoją działalność i publiczną krytykę kierownictwa PZPR Goździk musiał opuścić FSO.

Skutki KSR dla robotniczej aktywności zakładowej

Pomimo neutralizacji za sprawą KSR, jeszcze w drugiej połowie lat siedemdziesiątych w radach robotniczych (nie w prezydium) dominowali robotnicy i liczba ta oscylowała wokół 70%. Jednocześnie udział robotników w KSR w tym samym czasie wahał się od 18,6% do 71,5%, co wyraźnie pokazuje drastyczne zróżnicowanie w zależności od zakładu, zaś w latach 1969–1972 udział ten zmalał nawet o 2%. Jak zauważa Waldemar Stelmach, komentując prezentowane liczby, o ile 2/3 ogólnej liczby uczestników KSR mieli stanowić robotnicy, to „znamienne jest przy tym zwiększenie się udziału robotników w miarę przechodzenia od wyższych szczebli w strukturze organizacyjnej samorządu do szczebli niższych” (Stelmach 1979: 310–311). Ciekawe są również wyniki oceny działalności poszczególnych organizacji wchodzących w skład KSR, jakie przeprowadzono w roku 1975 dokonane przez podlegający KC PZPR Instytut Podstawowych Problemów Marksizmu-Leninizmu. Wynika z nich, że w badanym okresie w 164 zakładach poprawę pracy KZ PZPR dostrzegło 36,6% badanych, przeciwnego zdania było prawie 29%, liczby dla rady robotniczej wynosiły kolejno 36% opinii pozytywnych, a prawie 32% było zdania, że rada pracuje źle. Z kolei związki zawodowe pozytywnie oceniło 40% i prawie 38% negatywnie. W przypadku analizy dynamiki ocen całego KSR na przestrzeni dwóch lat w latach siedemdziesiątych wyniki prezentowały się dość słabo. Na pytanie o pozytywne zmiany twierdząco odpowiedziało mniej niż 20% mężczyzn i jedynie 10% kobiet, za to opinie negatywne były porównywalne (31% mężczyzn i 27% kobiet). Odpowiedzi „nie wiem”, czyli osób niedostrzegających żadnych zmian było najwięcej. Przy czym istotny jest udział kobiet w tej kategorii – 62% przy 42% mężczyzn (Stelmach 1979: 314–315).

Wymowne są opinie robotników na temat „hierarchii zadań” stawianych przed poszczególnymi organizacjami członkowskimi KSR. W badaniach Leszka Gilejki, w przypadku KZ PZPR na pierwszym miejscu stało „współzarządzanie zakładem” (a), na drugim „mobilizacja do pracy” (b), a na końcu „reprezentowanie interesów robotniczych” (c). W przypadku rad zakładowych zadania te się odwróciły: (c) było

na pierwszy miejscu (co w pełni zrozumiałe), a zarządzanie (a) na ostatnim. Za to przypadek rady robotniczej pokazywał, jak zmienił się na przestrzeni lat pogląd robotników na ich rolę i był on identyczny z rolą, jaką w zakładzie pełnić powinny związki zawodowe (Stelmach 1979: 316). Rola „współzarządzania” rad robotniczych stała się najmniej istotna, za to wzrosło oczekiwanie o „realizacji interesów robotniczych”, które sprowadzały się do spraw społeczno-bytowych. Ewolucja ta jest zrozumiała ze względu na zmianę roli, jaką rady robotnicze wykonywały po ustanowieniu KSR i w postrzeganiu roli rad zakładowych i robotniczych przez załogi. Nieco inne dane podaje Janusz Hryniewicz (1980: 103) dla badań z lat 1973–1975, gdzie wyłania się obraz, w którym funkcje obu rad są w zasadzie tożsame, a postulowana przez robotników rola rad robotniczych miała ponownie skupiać się na reprezentowaniu interesów robotniczych (85%), a potem dopiero na zarządzaniu (66,5%). Mobilizacja do pracy w tym układzie znalazła się na trzecim miejscu (58,8%). Co jednakże istotne, dostrzegana (zauważalna) rola rad robotniczych polegać miała na niemal odwrotności pierwszego zestawienia. I tak mobilizacja do pracy uzyskała wynik prawie 63%, a współzarządzanie i reprezentowanie interesów oscyływały w granicach 57% (kolejno 57,9% i 57,2%). W żadnym zestawieniu zaobserwowanej i postulowanej działalności rad robotniczych ich główne zadanie z lat 1956–1958 nie uplasowało się na pierwszym miejscu.

Uwiąd rad robotniczych związany był również z zakonserwowaniem funkcji zakładowych między personelem administracyjnym i klasą robotniczą. Po 16 latach istnienia KSR w badaniach socjologicznych na pytanie „jakich wiadomości brakuje Panu(i) dla efektywnego uczestniczenia we współzarządzaniu zakładem?” 45% badanych odpowiedziało, że posiadają „niedostateczną orientację” w dziedzinie ekonomiki, prawie 34% posiadało taką „niestarczającą” orientację w zakresie techniki i technologii produkcji, a 30% w dziedzinie kierowania i produkcji (Słabek 2009: 423).

Z dostępnych danych o ocenach i udziale klasy robotniczej w KSR wyłania się obraz stagnacji, biorąc zwłaszcza pod uwagę, że ponad 50% robotników uważało udział w KSR za „czyn społeczny” (czym ten udział być nie powinien). Dostrzec można utrwalenie biurokratycznych hierarchii i zarządzania jako przywileju dla osób niebędących robotnikami. Jak pisze Waldemar Stelmach: „Niepokój budzi [...] duży odsetek odpowiedzi ‘nie wiem’ i ‘trudno mi powiedzieć’. Świadczą one, niestety, że samorząd robotniczy i jego organy nie docierają do załogi lub że ich działalność nie jest adekwatna do potrzeb i interesów robotniczych” (Stelmach 1979: 315). Widać również, że KSR nie przyczyniał się do wzrostu kompetencji robotników w różnych aspektach zarządzania zakładami, utrwalając „zakładowy” podział pracy na fizyczną i umysłową. Wobec robotników KSR utrwał ich status jedynie jako pracowników najemnych, a w przypadku biurokratycznej „warstwy kierowniczej” reprodukował jej status społeczny jako elity kontrolującej pracę „bezpośrednich wytwórców”. Formalny udział robotników w strukturach KSR nie zmieniał się co do istoty tego podziału władzy i poddaństwa.

Podobną sumaryczną ocenę KSR zaprezentował Henryk Słabek (2009: 423):

Jeszcze według badań przeprowadzonych kilkanaście lat później [po 1958 roku – PSz] robotnicy wiązali z radami nadzieję nie tyle na usprawnienie działalności zakładów, ile na skuteczną obronę pracowniczych uprawnień. Strzec one miały bardziej interesów partykularnych niż ogólnospołecznych. Szybko popadały one w zatargi, a coraz częściej w konflikty z władzami zakładowymi: z dyrekcją, a także z organizacjami związkową i partyjną. [...] Władza nadal należała do administracji. Tylko ona była bowiem w stanie egzekwować wykonanie przekazanych do realizacji postanowień, równocześnie każda decyzja samorządu mogła być prawomocnie zawieszona przez dyrektora przedsiębiorstwa. W praktyce przed posiedzeniem KSR najczęściej wszystko było już uzgodnione odpowiednio do stanowiska dyrekcji i zakładowych ‘grup nacisku’, przede wszystkim KZ PZPR. [...] Robotnicy, niezmiennie narzekając na brak wpływu na bieg spraw zakładowych, równocześnie na ogół nie czuli się ani przygotowani do pełnienia czynnych ról w radach, ani nie mieli na to ochoty. Chyba główna tego przyczyna była taka, że interesowała ich przede wszystkim samodzielność samorządu robotniczego wobec dyrekcji, gdyż uważali, że w dotychczasowej praktyce solidarne współdziałanie robotniczego samorządu z administracją zakładu odbywa się kosztem reprezentowania potrzeb robotników. Według nich samorządy miały prezentować ‘postulaty robotnicze’, ‘dbać o sprawy robotnicze’ i ‘więcej konsultować się z robotnikami, którzy mają wiele do powiedzenia’.

Dokonując rekapitulacji „bitwy o samorząd” (termin Szymona Jakubowicza) w PRL w drugiej połowie lat pięćdziesiątych XX wieku oraz jego późniejszej ewolucji i stagnacji zasadny wydaje się pogląd, że robotnicy jako klasa społeczna pretendowana przez teorię marksistowską do kontroli nad swoją pracą i do „wspólnego władania środkami produkcji” (por. Marks 1956: 822–823) nie byli w stanie pełnić tej funkcji. Za sprawą walki PZPR i jej organizacji zakładowych przeciwko niezależnym i demokratycznym radom robotniczym proces rozwoju robotniczego samorządu został zahamowany i wprężnięty w tryby struktur systemu opartego na władzy partii biurokratycznej. Oznaczało to zablokowanie jednego z najciekawszych w Europie Środkowo-Wschodniej przejawów działalności robotniczej zmierzającej do kontroli nad procesem pracy i wytwarzanym bogactwem społecznym. Za sprawą władzy biurokratycznej system ten nie był w stanie rozwiązać sprzeczności, jakie generował w zakresie realnego zarządzania przez robotników państwem i gospodarką. Mógł istnieć (a i tak, jak się historycznie okazało, do czasu) tylko w warunkach robotniczej apatii i sprowadzenia funkcji rad robotniczych do substytutu związków zawodowych.

Bibliografia

- Arnot Bob. 1988. *Controlling Soviet Labour. Experimental Change from Brezhnev to Gorbachev*. London: Palgrave Macmillan.
- Dziennik Ustaw z 1956 r. Nr 53, poz. 238. *Ustawa z dnia 19 listopada o radach robotniczych*.
- Gomułka Władysław. 1957. *Przemówienia. Październik 1956 – wrzesień 1957*. Warszawa: Książka i Wiedza.

- Goździk Lechosław. 1996. Byliśmy u siebie w domu. W *Październik 1956. Pierwszy wyłom w systemie. Bunt, młodość i rozsządek*, Stefan Bratkowski (red.). 22–44. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Hryniewicz Janusz. 1980. Ocena związków zawodowych i samorządu robotniczego. W *Obraz świadomości robotników wielkoprzemysłowych w Polsce*, Leszek Gilejko (red.). 92–112. Warszawa: Instytut Wydawniczy CRZZ.
- Jarosz Dariusz. 2001. Robotnicy '56–57. Czy rozczarowanie komunizmem? W *Komunizm. Ideologia – system – ludzie*, Tomasz Szarota (red.). 325–337. Warszawa: Wydawnictwo Neriton.
- Jarosz Maria, Jolanta Kulpińska, Irena Majchrzak, Halina Szostkiewicz. 1962. Samorząd robotniczy w opiniach załóg fabrycznych. W *Studia nad rozwojem klasy robotniczej*. Część II. Łódź: PWN.
- Kloc Kazimierz. 1992. *Historia samorządu robotniczego w PRL 1944–1989*. Warszawa: Wydawnictwo SGH.
- Kowalewski Zbigniew Marcin. 2016. Polska między rewolucjami a czystkami etnicznymi. Poślowie. W *Dekada przełomu. Polska lewica opozycyjna, 1968–1980*, Michał Siermiński (red.). 303–352. Warszawa: Instytut Wydawniczy „Książka i Prasa”.
- Marks Karol. 1956. *Kapitał. Krytyka ekonomii politycznej*. Tom 1. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Mazurek Małgorzata. 2005. *Socjalistyczny zakład pracy. Porównanie fabrycznej codzienności w PRL i NRD u progu lat sześćdziesiątych*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Novack George. 1968. „The Problem of Transitional Formations”. *International Socialist Review* 29 : 17–34.
- Słabek Henryk. 2009. *O społecznej historii Polski 1945–1989*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Stelmach Waldemar. Udział robotników w procesach zarządzania socjalistycznymi zakładami pracy. W *Klasa robotnicza w społeczeństwie socjalistycznym*, Augustyn Wajda (red.). 307–327. Warszawa: Książka i Wiedza.

From factory movement to bureaucratic neutralization: the fight over workers' councils in the years 1956–1958

Abstract

The aim of the article is to present the creation and the decline of workers' councils as democratic bodies in post-Stalinism Poland. The period analyzed starts with their formation in 1956 and ends with the 1958 final neutralization of the councils by the ruling party-state bureaucracy of the Polish People's Republic and the incorporation of workers' councils into a pseudo-democratic collective body called the “Working Class Self-government Convention” (Konferencja Samorządu Robotniczego – KSR). The new law on the “working class self-government” successfully absorbed the workers' councils under crisis, resulting from the obstacles posed by the bureaucratic system, into the economic system and factory regime controlled by the “nomenklatura”. In the beginning, workers' councils represented the working class' aspirations in establishing democratic control over the work process and assuring the improvement of factory work conditions, however, thanks to the KSR they became a part of a three-part decision-making committee, whose aim was to manage the factory, thus replacing the workers' councils in their original role. In KSR ranks the only democratic organization were the workers' councils and their representatives constituted a minority. Representatives of the ruling bureaucracy held the majority of votes allowing them to reject any decision

in conflict with the ruling party's arrangements, agreements, and social relationships. The final result of the KSR existence was a decline of interest in workers' councils exhibited by workers and bringing their meaning down to that of a substitute of a trade union and not a of a powerful ruling body in a workplace.

Key words: workers' councils, working class self-government convention, PZPR, work process, bureaucracy.

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Politologica XVII (2016)

ISSN 2081–3333

Renata Śliwa

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

Renata Żaba-Nieroda

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

Konstruktywizm a organiczność w polityce rozwoju lokalnego. Perspektywy dla rozwoju ekonomii społecznej

planowanie i działanie jest stale skupione na jakimś indywidualnym celu gospodarczym, co wcale nie oznacza, że trzeba działać egoistycznie albo z myślą o własnej korzyści (Eucken 2005: 396)

Wstęp

Struktura wartości dodanej w gospodarce oparta jest w dużej mierze na usługach (Roczne wskaźniki makroekonomiczne... 2016). W ramach tak kształtującej się struktury produkcji przedsiębiorstwa realizują procesy wytwórcze w przeważającym stopniu bazujące na kapitale ludzkim i społecznym oraz silnych, bardzo wrażliwych relacjach międzyludzkich. Uwarunkowania te wymuszają ważną rolę zaufania. Wskazuje się na zaufanie jako immanentną cechę postaw społecznych, bez której spontaniczność działania lokalnych społeczności nie jest możliwa. Brak zaufania, czyli poddawanie pod wątpliwość, że każdy członek społeczeństwa działa według przyjętych zasad etycznych i w równym stopniu przyczynia się do kształtowania dobrobytu społecznego narzuca potrzebę istnienia hierarchii. Hierarchia ma dostarczać gwarancji zachowywania przyjętych zasad współżycia społecznego za pomocą kształtowania przestrzeni transparentnych reguł postępowania i kar za ich nieprzestrzeganie (Fukuyama 1997: 37–38).

Wspomagająca funkcja systemu administracji publicznej w funkcjonowaniu ustrojów gospodarczych jest kluczowa w osiągnięciu celów gospodarczych. Zróżnicowane podejścia do administrowania procesów podejmowania decyzji publicznych dostarczają wobec hierarchizacji formującej się w przestrzeni publicznej odmiennych walorów poznawczych. Weberowskie podejście do biurokracyzacji życia administrowania publicznego, narzucające formalizację relacji publiczno-obywatelskich, ściśle oparcie decyzji na procedurach, silną koncentrację na nakładach, sztywne schematy kariery zawodowej odpowiadało potrzebom zindustrializowanej gospodarki i utraciło swą moc prorozwojową, gdy usługi zaczęły zyskiwać na znaczeniu gospodarczym. Ponadto, w coraz bardziej złożonych, zindywidualizowanych i dynamicznych społeczeństwach efekty funkcjonowania biurokracji weberowskiej zaczęły coraz bardziej ciężać. W rezultacie, na fali entuzjazmu neoliberalistów

wprowadzono nowy styl podejmowania decyzji publicznych oparty na technikach stosowanych w prywatnych organizacjach, zwany *nowym zarządzaniem publicznym* (*New Public Management*). Mimo dobrych wyników w poprawie sprawności działania podmiotów prywatnych, opartych na efektach i celach oraz wobec narastającej wielowątkowości problemów współczesnych społeczeństw wypracowano dość stabilny konsensus co do braku aplikacyjności technik służących do zarządzania sektorem prywatnym do potrzeb zarządzania sektorem publicznym. Liczne, wzajemnie zależne grupy podmiotów, które przyczyniają się do dostarczania usługi publicznej, wielorakie procesy, które dostarczają informacji do systemu podejmowania decyzji wymusiły zmianę podejścia w administrowaniu publicznym – w literaturze wyłoniło się pojęcie *nowego rządu publicznego* (*New Public Governance, NPG*). W tym podejściu szczególnie akcentowane są związki międzyorganizacyjne, nadzór procesów podejmowania decyzji publicznych, efektywność świadczonych usług i skutków działań publicznych. Kluczowymi mechanizmami nadzoru w kształtowaniu trwałych relacji międzyorganizacyjnych są zaufanie, kapitał relacyjny i umowy relacyjne. Fundamentem działań w ramach *NPG* jest koncentracja na procesach świadczenia usługi i wynikach. Te podejścia współistnieją w przestrzeni administracyjnej rządów i samorządów i żadne z nich nie ustępuje całkowicie miejsca kolejnemu (Osborne 2006: 377–387). *NPG* wyrasta jako obszar potęgowania roli obywateli w procesach decydowania i działania na rzecz ogółu społeczeństwa. Wyłania się nisza naturalnie jeszcze bardziej sprzyjająca umacnianiu (się) roli organizacji pozarządowych i przedsiębiorczości społecznej.

Pytanie badawcze odnoszące się do rozważań zawartych w niniejszym tekście dotyczy roli publicznych władz lokalnych w kształtowaniu potencjału więzi społecznych gotowych do wzniesienia, utrzymania lub zintensyfikowania rozwoju lokalnego. Sprowadza się ono do zapytania o to, czy istnieje potencjał związany z organicznym rozwojem gospodarczym w Polsce (faktyczny w postaci postaw ludzi, instytucjonalny/potencjalny w postaci działań rządu i samorządów, finansowy w postaci możliwości uruchomienia środków) w zakresie wzmacniania ekonomii społecznej, czy jest on rozpoznawany na poziomie lokalnym oraz jakie główne działania polityczne zostały uruchomione w tym względzie.

Hipoteza główna publikacji brzmi: jednym z ważnych przejawów organiczności polityki rozwoju lokalnego jest wspieranie intensyfikowania (się) ekonomii/przedsiębiorczości społecznej.

Celem pracy jest ukazanie istoty organiczności podejścia w polityce władz publicznych i zarysowanie na tym tle zasadności wzmacniania rozwoju ekonomii społecznej w Polsce.

Metodyka opracowania będzie obejmowała proste wskaźniki dotyczące ilościowego ujęcia obrazu kształtowania się uwarunkowań rozwoju i faktycznego wyrastania sektora organizacji nienastawionych na zysk, ważnych filarów ekonomii społecznej. Dodatkowo, przeprowadzona zostanie analiza najważniejszych ustaw w obszarze gospodarki regulujących ustrój i funkcjonowanie jednostek samorządu terytorialnego w kontekście roli wyłaniania się elementów ustroju pod ekonomię społeczną.

Rozwój lokalny rozumiany będzie głównie w kontekście osiągnięcia wyższego poziomu życia materialnego, a pojęcie ekonomii społecznej zawierać będzie w sobie szczególnie odniesienie do działań gospodarczych nacelowanych na zaspokajanie potrzeb ekonomicznych grup defaworyzowanych, potrzeb niezapewnionych ani przez rynek, ani przez państwo.

Struktura artykułu obejmuje trzy części: pierwsza akcentuje istotę naturalnego ładu w relacjach gospodarczych, druga ukazuje realizowanie się elementów tego ładu w polityce rozwoju lokalnego, trzecia wskazuje na ekonomię społeczną jako na obszar wymagający zastosowania podejścia do kształtowania ustroju opartego na wspieraniu swobody działań gospodarczych i wyzwalaniu inicjatyw społecznych opartych na twardych zasadach ekonomii.

Ład naturalny w stosunkach gospodarczych

Gdyby immanentne napięcie występujące w społeczeństwie między interesem indywidualnym a interesem ogółu traktować jako problem wychowania w moralności (neutralizowanie egoistycznej żądzy zysku), nie można by liczyć na stabilne rozwiązanie problemu, lecz jedynie na jego złagodzenie. Przestrzeń kształtowania się „harmonijnego związku między interesem indywidualnym i zbiorowym” jest naturalnie przypisana funkcjom ukrytym jedynie w ustroju gospodarczym (Eucken 2005: 406), w tym w hierarchizacji. Ustrój gospodarczy ma nie tylko rozwiązać problem niedoboru (problem codziennej egzystencji), ale jednocześnie uruchomić „społeczną i etyczną wolę zaprowadzenia ładu” (Eucken 2005: 410).

Jeśli ustrój naturalny traktować jako ten, który się sam urzeczywistni lub ten, który uwalnia naturalne siły ludzkie ku wolnej konkurencji, wówczas polityka ustrojowa oparta na konkurencji wspierająca systemowo wolę jednostek do podejmowania decyzji w warunkach konkurencji jest traktowana jako ustrój naturalny. Rządzący nie wymuszają ustroju społeczno-gospodarczego (ustrój stanowiony), ale wprowadzają ustrojowe elementy wsparcia dla tych jego obszarów, które pozwalają w danych warunkach rozwijać się silnym pędem ku wolnej konkurencji, a które w innym przypadku zostałyby wyparte przez inne tendencje. Funkcjonowanie administracji publicznej i samorządowej jako konstelacji organizacyjno-zarządczej ustroju społeczno-gospodarczego czy instrumentarium decyzji władz ustrojowych, postrzegać można w konwencji organiczności i konstruktywizmu zawartych w nich narzędzi i reguł działania. Podejście do kształtowania procesów administrowania publicznego jako biurokracji weberowskiej wyraźnie odznaczało się konstruktywizmem. *NPG*, z drugiej strony, jednoznacznie narzuca konieczność otwierania coraz większych przestrzeni dla organicznego podejmowania ważnych aktywności z zakresu publicznego zarządzania administracyjnego.

Opierając politykę gospodarczą na konkurencji, zapewnia się wyraźne i szerokie oddzielenie codziennego gospodarowania od politycznych działań państwa oraz przeprowadza dekoncentrację (zabezpieczenie przed powstawaniem lub kontynuowaniem istnienia sił dominujących) jako kolejny etap uaktywniania się

konkurencji w gospodarce¹. Sprawne działanie gospodarczej tkanki społeczeństwa kontrolowane jest poprzez wywieranie trwałej i stabilnej presji konkurencji (wyjątkowo regulacjami publicznymi – przypadek monopolu naturalnych). „Zasada konkurencyjnego przymusu wydajności” (Eucken 2005: 415–417), objawiająca się prawem do kształtowania planów, zadań, poleceń nadających przedsiębiorstwom zdolności dostosowawczej, jest naczelną siłą czyniącą warunki rynkowe kluczowym obszarem realizowania się efektywności ekonomicznej.

Promocja altruizmu nie wydaje się rozwiązaniem problemu społeczno-ekonomicznego – szczególnie w warunkach jakiegokolwiek monopolizacji władzy nielicznych, w których wąska przywódcza warstwa społeczna korumpowana jest władzą, a reszta społeczeństwa nadmiernie uzależniana od ich decyzji (Eucken 2005: 404). Obserwacje historyczne nakazują unikać wszelkich przejawów centralizacji w imię budowania bardziej trwałych podstaw wzrastania potencjału rozwojowego społeczeństw.

Siła sprawcza wszelkich procesów gospodarczych tkwi w aktywności niezliczonej masy jednostek społecznych. Masy te, ulegając rozwarstwieniu, silnie kształtują, najczęściej skoncentrowaną w rękach nielicznych, „warstwę przywódczą”. Proces ten był szczególnie widoczny w społeczeństwach ery industrialnej, kiedy wymiana „warstw przywódczych” była istotnie przyspieszana. Zapуścił on również korzenie w obszarze inicjowania nowych zjawisk poprzez silne splatanie ze sobą gospodarczych, społecznych i politycznych obszarów życia społecznego. Przywódcy w „zarządzaniu” tak wykształtowanej przestrzeni wykorzystują ideologie. Orężem w ich walce o zdobycie lub utrzymanie władzy są deklaracje dążenia do wolności, sprawiedliwości. W rzeczywistości, ich dążenie polega jedynie na forsowaniu interesów nielicznych, najbardziej skoncentrowanych grup społecznych (Eucken 2005: passim).

Immunizacja na przejawy centralizmu objawia się uwrażliwianiem społeczeństwa na zachodzące wokół nich procesy społeczno-gospodarcze, umacnianiem graczy wetujących w społeczeństwie (społeczna siła bilansująca), wprowadzaniem mechanizmów zabezpieczenia przed jakimikolwiek przejawami monopolizacji władzy, wspieraniem konkurencji w sferze działalności przedsiębiorstw, otwieraniem coraz większych przestrzeni publicznych dla aktywnego uczestnictwa obywateli, czyli ewolucyjnym konstruowaniem właściwego dla danych uwarunkowań ustroju gospodarczego.

Realizowanie (się) ustroju opartego na konkurencji w polityce lokalnej

Opieranie ustroju gospodarczego na konkurencji jest przykładem organicznego podejścia do kształtowania (się) kluczowych płaszczyzn rozwoju lokalnego.

Za cel ustroju opartego na konkurencji można przyjąć za Euckenem takie działania władz (lokalnych), które prowadzą do tego, aby „pomagać spontanicznym

¹ Na poziomie krajowym, władza gospodarcza oddawana jest w ręce banku centralnego odpowiedzialnego za dopływ pieniądza, na poziomach lokalnych, w ręce menedżerów przedsiębiorstw odpowiedzialnych za realizację planów biznesowych (Eucken 2005: 416).

siłom ludzkim w rozwoju oraz starać się jednocześnie o to, aby nie zwracały się one przeciwko interesom ogółu” (Eucken 2005: 405). Jako podstawa działania władz lokalnych w obszarze polityki gospodarczej wyrastają aktywności związane z promowaniem rozwijania się przedsiębiorczości lokalnej, nieobarczonej dążeniem do wyradzania się dominujących sił gospodarczych, które zagrażałyby interesowi ogółu.

Realizacja tego celu oparta jest na decyzjach władz lokalnych wykonywanych na podstawie mandatu społecznego. W tym podejściu podejmowane analizy należałoby skierować ku czynnikom motywacji władz lokalnych do wypełniania woli społeczeństwa lokalnego w odniesieniu do zaspokajania jego potrzeb ekonomicznych. Jednocześnie, ważnym czynnikiem wsparcia dążeń władz lokalnych do dostarczania usług publicznych zgodnych z preferencjami społeczności lokalnych, skoncentrowanych na zabezpieczeniu wolności gospodarowania i zapewnianiu bezpieczeństwa socjalnego, jest wzmacnianie konkurencji między regionami/ju-rysdykcjami lokalnymi.

Siła potencjału administracyjnego, poziom wiarygodności prawnej samorządów lokalnych konstytuują przewidywalność warunków ramowych jako bazę biznesowej działalności lokalnej i podwaliny kształtowania się stopnia sprawności funkcjonowania rynków produktów i usług. Administracyjne uskutecznianie działalności gospodarczej obejmuje różnorodne koncepcje i odnosi się do licznych zagadnień, tj. polityki regulacyjnej, systemu sądowniczego relacji między władzami samorządowymi a przedsiębiorstwami. Podejmowane działania w ramach administracji rządowej i samorządowej miały prowadzić do eliminacji zbędnych ciężarów biurokratycznych (sztywności instytucjonalnych) poprzez wyważoną regulację oraz dostarczanie właściwych lokalnie usług publicznych.

Kiedy przeważająca część potencjału tkwiącego w podejściu weberowskim do administrowania publicznego wyczerpała się, rolę w publicznym procesie decyzyjnym odzyskują obywatele. Samorządy lokalne w dążeniu do przyciągnięcia jak największej liczby mieszkańców – płatników podatków i elektoratu – kształtują lokalną politykę gospodarczą podług preferencji społecznych. W ramach ograniczonych zasobów, które władze mają do dyspozycji, przy założeniu minimalizacji kosztów (poprzez podnoszenie efektywności pracy menedżerów we władzach miejskich czy konkurencję między samorządami terytorialnymi), przy danych podatkach lokalnych, administracje samorządowe dążą do budowania publicznych przestrzeni lokalnych w sposób najbardziej zaspokajający indywidualne preferencje poszczególnych członków społeczeństwa. Ludzie podążają do osiedlania się na obszarach samorządów terytorialnych, które dostarczają, przy nałożonych podatkach, preferencyjną dla danej ludności wiązkę dóbr publicznych/usług publicznych. Chociaż należy wziąć pod uwagę ograniczenia, tj. brak pełniej wiedzy o ofercie danego samorządu lokalnego, brak stabilnych preferencji społeczno-gospodarczych ludności, brak pełnej mobilności ludności (Tiebout 1956: 422–423). Polityka lokalna promująca mobilność mieszkańców i przyczyniająca się do podnoszenia ich wiedzy o polityce społeczno-gospodarczej gminy wpływa na poprawę alokacji wydatków samorządowych (Tiebout 1956: 422–423) (podejście neoklasyczne, element *Nowego*

Zarządzenia Publicznego). Jeżeli przyjąć, że te ograniczenia stanowiłyby przeszkodę w realizacji celu społeczno-gospodarczego samorządów lokalnych, wówczas ich działania zasadnie miały by być również skoncentrowane na wzmacnianiu możliwości podnoszenia mobilności mieszkańców czy dopasowywaniu odpowiednich wzorców dochodowo-wydatkowych gminy.

Nowe wyzwania wyrastające przed administracją publiczną naznaczone zwiększoną dynamiką zmian gospodarczych, podniesionym poziomem złożoności problemów regulacyjnych, zmianami technologicznymi i usługowymi wzywają do otwartości, transparentności i aktywności obywatelskiej procesów decyzyjnych w tych strukturach administracyjnych. Jednocześnie, nakładają one na władze publiczne konieczność dostosowywania ram regulacyjnych (instytucjonalnych) dla działania prywatnych przedsiębiorstw, jak również narzucają konieczność wprowadzania wewnętrznych miar poprawy jakości oferowanych usług publicznych poprzez zwiększanie możliwości ich wykorzystania oraz intensyfikowanie bodźców dla większej wiarygodności, elastyczności, sprawności i skuteczności działania.

Pewne jest, że wysoka jakość administracji publicznej i ponadprzeciętny jej potencjał pełnią rolę przewodnią dla otoczenia biznesowego. Mniej rozpoznane pozostają konkretne, właściwe lokalnie cechy administracyjnego działania, które otwierają możliwości podnoszenia wzrostu gospodarczego. Konsensus uformował się w odniesieniu do takich wspólnych cech działania władz publicznych wzmacniających lokalny obszar gospodarczy, jak: wielkość i struktura kapitału trwałego, kapitału ludzkiego i wiedzy, jakość instytucji i struktur nadzoru, reguł wspierających transakcje biznesowe. Przy czym, mikrokanały wpływu w postaci dobrego nadzoru (*good governance*), promujące inwestycje prywatne czy zrównoważenie wzrostu długotrwałego, stabilne zasady i procedury umacniające wiarygodność i pewność zachowań administracyjno-sądowniczych („*Excellence in public administration for competitiveness in EU Member States*” 2012: 2) wydają się być najbardziej wrażliwymi odmianami publicznego oddziaływania.

Obszary lokalnej polityki gospodarczej sprowadzają się najczęściej do wspierania małych i średnich przedsiębiorstw (dostarczanie wiedzy, miejsca, powierzchni do prowadzenia działalności, obsługi administracyjnej), włączania się w kształtowanie rynku pracy (obsługa administracyjna, szkolenia, dofinansowanie nowych miejsc pracy, promocja samozatrudnienia), pozyskiwania inwestorów zewnętrznych, partnerstwa publiczno-prywatne (Sztando 2005: 232–241).

Polityka lokalna (małych miast) wykazuje silniejszą tendencję do tworzenia warunków monopolizowania rynków lokalnych (decyzje administracyjno-polityczne, inercja społeczności lokalnej wywoływana przyzwyczajaniem, brak wiedzy, lokalne konflikty, monopson na rynku pracy) niż polityka krajowa. Większa podatność na monopolizację czyni lokalne społeczności bardziej zagrożone negatywnymi skutkami naruszania równowagi rynkowej. W warunkach większych możliwości monopolizacyjnych osiągnane są gorsze efekty ekonomiczne dla większości mieszkańców i za tym kształtuje się potencjalnie bardziej podatny grunt do tworzenia podmiotów ekonomii społecznej. Działania władz lokalnych w tym zakresie głównie

miałyby koncentrować się na uczeniu podmiotów gospodarczych samodzielnego rządzenia się i ustrojowym wspieraniu działań gospodarczych przynoszących korzyści dla innych.

Metodyka badań

Przedstawione poniżej wnioski oparte zostały na analizie prostych mierników dotyczących nasycenia organizacjami non profit, struktury tego typu organizacji w Polsce ogółem, przestrzennego ich rozmieszczenia w kraju (liczba aktywnych organizacji na 10 tysięcy mieszkańców, procent organizacji z sumy danego typu organizacji w skali kraju), zasięgu lokalnego poszczególnych typów organizacji non profit, rodzaju prowadzonej przez nie działalności, dziedzin działalności statutowej w tych organizacjach, ich bazy członkowskiej, rodzaju pracy, z jakiej korzystały organizacje non profit – (personel płatny, personel niepłatny – wolontariat/praca społeczna). Szczególna uwaga zostanie skupiona na ekonomicznym wymiarze funkcjonowania organizacji non profit – przychody – wnioski co do ekonomii społecznej („Działalność stowarzyszeń i podobnych organizacji...” 2014). Uwarunkowania rozwoju partycypacji społecznej w Polsce zostaną zobrazowane w oparciu o wnioski z pomiaru rozwoju społeczeństwa obywatelskiego przeprowadzonego w ramach badań Diagnozy Społecznej („Diagnoza Społeczna” 2015: 314–320).

Cech organiczności polityki lokalnej poszukiwano w analizie aktów prawnych obowiązujących na poziomie lokalnym kraju. Dokumenty te stanowiły zestaw najistotniejszych ustaw regulujących ustrój i funkcjonowanie jednostek samorządu terytorialnego („Akty prawne dla samorządu”).

Analiza lokalnych uwarunkowań rozwoju ekonomii społecznej w Polsce

Kiedy wzrośtowi gospodarczemu towarzyszy wysoki wskaźnik bezrobocia, co jest wyzwaniem dla polityków decydujących o gospodarce, akces do rynku pracy jest nierówny dla różnych grup społecznych, spada również aktywność społeczna w zakresie tworzenia warunków sprzyjających zaspokajaniu potrzeb zaniedbanych i przez państwo, i przez rynek. Cele polityki rozwoju lokalnego, tj. zatrzymanie w mieście ludności, zapewnienie jej warunków do samorealizacji, zaspokojenie ich podstawowych potrzeb, uzyskanie satysfakcjonującego poziomu takich wskaźników gospodarczych, jak wzrost: liczby miejsc pracy, dochodu na mieszkańca, wpływów do budżetu, postrzegać można w świetle możliwości stwarzanych przez aktywowanie sił społecznych ukrytych w przedsiębiorczości społecznej.

Ekonomia społeczna postrzegana jako reakcja na efekty neoliberalnego porządku gospodarczego (Hausner 2008) rozwija możliwości alternatywnego podejścia do podejmowania decyzji gospodarczych w warunkach ograniczonej zasobów. Porażka zarówno państwa, jak i rynku w optymalizowaniu zaspokajania potrzeb społecznych – potrzeb, które rodzą się z tradycyjnych uwarunkowań rozwoju społeczno-gospodarczego i z współczesnych przemian w kraju, regionie i na

świecie (np. starzenie się społeczeństw, zmiana stylu życia, zmiana modelu rodziny) otworzyło szeroką przestrzeń społeczną do wykorzystania. W działalność państwa i rynku, podlegających długofalowej i gradualistycznej przemianie, przenika działalność podmiotów sektora organizacji pozarządowych. Ujawnia się w ten sposób obszar do formowania się podmiotów ekonomii społecznej jako jednego z motorów instytucjonalnej transformacji państwa i rynku. Jakkolwiek, ekonomia społeczna pozostaje nadal w fazie poszukiwania swojej szeroko rozumianej organizacyjno-instytucjonalnej niszy w procesie stymulowanym oddolnie problemami osób wykluczonych, defaworyzowanych, marginalizowanych, stygmatyzowanych; procesie napędzanym innowacyjnymi pomysłami, rozwiązaniami, formującymi potencjał ekonomii społecznej.

W Polsce najwięcej małych miasteczek jest województwach wielkopolskim (89%), dolnośląskim (71%), mazowieckim (61%) i zachodniopomorskim (53%)². Małe miasta można postrzegać jako kwintesencję warunków, w jakich najwyraźniej widoczne jest przełamywanie dominacji cech spontanicznych (organicznych) i konstruktywistycznych w publicznych działaniach zarządczo-organizacyjnych lokalnych społeczności. W nich najpełniej może realizować się imperatyw samorządzenia (*self-governance*) bądź rządzenia przez grupy interesu lokalnego narzucające swoje podejście do rozwoju lokalnego. Rola poszczególnych małych miast kształtowana jest przez ich doświadczenia historyczne w odniesieniu do ważnych wydarzeń gospodarczych, politycznych i społecznych. Wiele z nich swoją przewagę gospodarczą kształtowało na bazie dostępnych na ich terenie surowców, jak też na fundamencie decyzji państwowych co do lokalizacji ośrodka przemysłowego. Generalnie, jednak małe miasta przegrywały konkurencję z większymi w dobie industrializacji i urbanizacji, co dodatkowo – przy ogólnych trendach demograficznych – nakładało na nie obciążenia związane z wyludnianiem się tych obszarów. Powrót do gospodarki wolnorynkowej i systemu samorządowego nadał problemom małych miasteczek nowych form i impetu. Ustrojowe zmiany jakościowe umożliwiły reformę koncepcji rozwoju mniejszych ośrodków. Szczególna właściwość wyłania się tutaj w odniesieniu do szans związanych z wyzwaniem (się) lokalnych inicjatyw społeczno-gospodarczych. Powrót imperatywu samorządności, samodzielności planistycznej, ochrony praw własności, efektywności w sferze gospodarczej, równouprawnienia w kontaktach administracyjno-politycznych, samorealizacji w świecie kultury, ukształtowało możliwości alternatywnego modelowania rozwoju lokalnego opartego na ideach lokalizmu. Te postawy społeczne opierające koncepcje rozwoju lokalnego na zrównoważonej eksploatacji rodzimych zasobów odnosiły się do tzw. rozwoju oddolnego. Kształtowany w ten sposób rozwój – wyraźnie endogeniczny – miał służyć pełniejszemu zaspokajaniu potrzeb lokalnej ludności, która

² Miasta małe (poniżej 20 tysięcy) stanowią 75,4% wszystkich miast w Polsce, w tym najwięcej jest miast poniżej 5 tysięcy mieszkańców. Ludność w małych miastach stanowi 21,3% ludności w całej Polsce. „Miasta w liczbach 2012”, Główny Urząd Statystyczny, Poznań 2014. Wskaźnik urbanizacji w Polsce wynosił w 2014 roku 60,3% („Rocznik Demograficzny 2015”, GUS, Warszawa 2015).

szczególnie w małych miasteczkach doświadcza postępującej serwicyzacji gospodarki (Szymańska, Grzelak-Kostulska 2005: 59–90). Małe miasta postrzegane są w większej mierze jako „ostoje swojskości” w przeciwieństwie do wielkich miast, gdzie obserwowane są stosunkowo luźniejsze więzi społeczne (Górka 2013: 297–298).

Blisko połowę osób (49,7%) z małych miast³ określono jako wrażliwe na naruszanie dobra publicznego. Poziom tej cechy ocenia się jako niski dla społeczeństwa lokalnego. Choć w skali całego kraju odsetek ten wzrasta i dotyczy głównie rolników, pracowników najemnych w sektorze publicznym i przedsiębiorców, w miastach poniżej 20 tysięcy mieszkańców zanotowano jedynie 14,2% osób⁴ zrzeszających się w „grupach społeczno-demograficznych”, co było odsetkiem wyższym niż poziom zarejestrowany dla całego kraju (13,7%). Mieszkańcy małych miast zrzeszają się jednak częściej niż miast ponad 200-tysięcznych (choć rzadziej niż wsi i miast od 20 do 200 tysięcy mieszkańców). Miasta małe z o wiele większym prawdopodobieństwem niż inne miasta (oprócz miast liczących od 100 do 200 tys. mieszkańców) angażują się w pracę na rzecz społeczności lokalnej (jak również wsi), poświęcają czas na działania na rzecz osób spoza rodziny lub na rzecz organizacji społecznej (w tym zorganizowany wolontariat). Intensywność tej cechy społecznej jest nieznacznie większa niż na wsiach. W miastach poniżej 20 tysięcy mieszkańców częściej niż w większości innych miast (oprócz miast 100–200 tys.) społeczność lokalna bierze udział w zebraniach publicznych („Diagnoza Społeczna” 2015: 314–320).

Największe nasycenie organizacjami non profit (miernik liczby organizacji na 10 tysięcy mieszkańców) obserwuje się w województwach: wielkopolskim (25,1; głównie organizacje samorządu gospodarczego i zawodowego), podkarpackim, opolskim, mazowieckim (24,6; głównie fundacje). Nasycenie to przewyższa poziom 22,7 osiągniany dla całego kraju („Działalność stowarzyszeń i innych organizacji...” 2014), przy czym w województwach wielkopolskim i mazowieckim jest największa liczba małych miast („Gęstość sieci miast i ich struktura...” 2012: 32). Znamienny jest najniższy poziom miernika liczby organizacji na 10 tysięcy mieszkańców na poziomie 17,3⁵ zarejestrowany w województwie śląskim, gdzie małych miast jest stosunkowo niewiele („Gęstość sieci miast i ich struktura...” 2012: 32).

W Polsce, według danych z 2014 roku, wśród organizacji nienastawionych na zysk było ponad 70% stowarzyszeń i podobnych organizacji społecznych, ponad 10% fundacji, organizacji samorządu gospodarczego i zawodowego (niecałe 3%) oraz społecznych podmiotów wyznaniowych. Raportowane organizacje miały przeważnie zasięg lokalny, co oznacza, że swoją działalnością nie obejmowały więcej niż jedną gminę, powiat czy województwo. Najbardziej lokalnymi organizacjami były w 2014 roku organizacje samorządu gospodarczego i zawodowego, następnie społeczne podmioty wyznaniowe i stowarzyszenia z podobnymi organizacjami społecznymi. Przeważająca większość badanych organizacji nienastawionych na zysk

³ Miasta poniżej 20 tysięcy mieszkańców.

⁴ Na bazie próby panelowej.

⁵ http://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5490/3/6/1/dzialalnosc_stowarzyszen_i_podobnych_organizacji_spolecznych_2014.pdf

prowadziła działalność statutową nieodpłatną (72%), w tym w największym stopniu stowarzyszenia i podobne organizacje społeczne oraz fundacje. Odpłatnie oferowały swoje usługi, ale bez prowadzenia działalności gospodarczej, głównie społeczne podmioty wyznaniowe (w ponad 40%), jak również samorządy gospodarcze i zawodowe oraz fundacje. Działalność gospodarczą organizowały głównie samorządy gospodarcze i zawodowe oraz fundacje. Organizacje non profit zajmowały się przeważnie w swojej działalności statutowej dziedzinami takimi jak sport, turystyka, rekreacja, hobby, ratownictwo, kultura, sztuka, edukacja i wychowanie, badania naukowe, pomoc społeczna i humanitarna. Pod względem liczebności członków najbardziej aktywne były stowarzyszenia i podobne organizacje społeczne, a następnie organizacje samorządu gospodarczego i zawodowego. W większości organizacji nienastawionych na zysk nie był zatrudniany personel płatny, w 15% tego typu podmiotów zawierano umowy o pracę (głównie w społecznych podmiotach wyznaniowych, samorządzie gospodarczym i zawodowym oraz w fundacjach). Ekonomiczny wymiar funkcjonowania organizacji non profit można uwypuklić w największym stopniu na bazie danych ukazującą strukturę źródeł przychodów finansowych. Z ich analizy wynika, że nieznacznie więcej pieniędzy na funkcjonowanie było pozyskiwanych ze środków publicznych (źródeł administracji samorządowej lub rządowej czy publicznych źródeł zagranicznych) niż ze źródeł prywatnych. Działalność gospodarcza, odpłatna działalność statutowa, zlecenia przekazane na podstawie ustawy o zamówieniach publicznych, odsetki i dywidendy stanowiły do 38% przychodów. W tych ramach samorząd gospodarczy i zawodowy ściągał blisko 60% swoich przychodów, natomiast blisko 40% całości swoich przychodów uzyskiwały społeczne podmioty wyznaniowe, stowarzyszenia i podobne organizacje społeczne i fundacje („Działalność stowarzyszeń i podobnych organizacji społecznych...” 2014). Dane te mogą wskazywać na silną motywację gospodarczą towarzyszącą działaniom prospołecznym i stanowi pewien obraz ekonomicznego wymiaru działalności prospołecznej w Polsce.

Cech organiczności polityki lokalnej można doszukiwać się poprzez analizę zestawu najważniejszych ustaw, rozporządzeń oraz innych aktów prawnych regulujących ustrój i funkcjonowanie jednostek samorządu terytorialnego („Akty prawne dla samorządu” 2014). Analizę dokumentów przeprowadzono w odniesieniu do tych elementów, które mogłyby wprowadzać ustrojowe wsparcie dla większej partycypacji społeczności w kształtowaniu lokalnego życia społeczno-gospodarczego, w tym wzmocnienia uczenia się samodzielnego rządzenia. Spośród przeanalizowanych aktów, 30% z nich odpowiadało wyznaczonemu kryterium wyróżnienia⁶.

Istotnym akcentem w analizie korzeni ekonomii społecznej w Polsce jest również rządowy akt prawny – Krajowy Program Rozwoju Ekonomii Społecznej (KPRES), będący dokumentem operacyjnym bazującym na art. 15. Ust. 4 pkt 2

⁶ Przepisy wprowadzające ustawę o samorządzie terytorialnym, ustawa o samorządzie wojewódzkim, ustawa o samorządzie powiatowym, ustawa o samorządzie gminnym, ustawa o pomocy społecznej, ustawa o działalności pożytku publicznego i wolontariacie, ustawa o zasadach prowadzenia polityki rozwoju, ustawa o partnerstwie publiczno-prywatnym.

ustawy z 6 grudnia 2006 roku o zasadach prowadzenia polityki rozwoju („Krajowy Program Rozwoju Ekonomii Społecznej” 2014). KPRES jest oficjalnym zapisem diagnozy stanu ekonomii społecznej, jej zasięgu, dotychczasowego wsparcia i oczekiwanych efektów dalszego rozwoju, tworzącym elementy ustroju sprzyjająceżywieniu ekonomii społecznej. Jest dokumentem określonym jako otwarty na niezidentyfikowane jeszcze obszary umacniania wzrostu ekonomii społecznej, nowo pojawiające się zjawiska czy sposoby ich pomiaru.

Zakończenie

Rozpoznanie zasadniczych ograniczeń wynikających z wszechogarniającej ekonomizacji życia ludzkiego potwierdza się od dłuższego czasu (Schumacher 2013). Mimo że moralna siła obecnych i nadchodzących pokoleń ma do odegrania w procesie przewyższania tych ograniczeń swoją rolę, istota umocnień ustrojowych jest w tym obszarze nie do przecenienia. Dynamika i złożoność współczesnych problemów społeczno-gospodarczych skłania do wdrożenia rozwiązań instytucjonalnych istotnie angażujących mechanizmy prawne, polityczne i administracyjne nastawione na wspieranie podejścia organicznego w procesie dostosowywania zasad współżycia społeczno-gospodarczego. Różnorodność wyłaniających się problemów jest potęgowana przez nietrafne diagnozy czy złe środki zaradcze kreowane w ramach sztywnej biurokratyzacji decyzji publicznych. W przewyższaniu tego stanu, szczególna rola przypisywana jest zasadzie pomocniczości, promującej przesuniecie punktu ciężkości w rozwiązywaniu wielu problemów na poziom lokalny. Oparcie ustroju gospodarczego na konkurencji jak do tej pory nie znalazło alternatywy w kontekście dbałości o efektywność działania ekonomicznego. Otwarta pozostaje kwestia wykorzystania tej efektywności na rzecz materialnego wzmocnienia grup defaworyzowanych społecznie i gospodarczo. Sposobów neutralizacji napięć w życiu społecznym i gospodarczym należy szukać w wzmocnieniu działań mocniej promujących świadczenie usług dla wspólnot zagrożonych niż zysk prywatny, wynoszeniu dochodów z pracy nad dochody z kapitału, aktywniejszym włączaniu pracowników w biznesowy proces decyzyjny niż w uprawianiu niezależnego zarządzania (Defourny, Develtere 2006).

Bibliografia

- Akty prawne dla samorządu. <http://www.samorzad.lex.pl/akty-prawne-dla-samorzadu>. Dostęp 24 lipca 2016.
- Defourny Jacques, Develtere Patrick. 2006. „Ekonomia społeczna. Światowy trzeci sektor”. W *Trzeci sektor dla zaawansowanych. Współczesne teorie trzeciego sektora – wybór tekstów*. Warszawa: Stowarzyszenie Klon/Jawor.
- Diagnoza Społeczna 2015. Warunki życia Polaków. Raport*, Janusz Czapiński, Tomasz Panek (red.). Warszawa: Rada Monitoringu Społecznego.
- Działalność stowarzyszeń i podobnych organizacji społecznych, fundacji, społecznych podmiotów wyznaniowych oraz samorządu gospodarczego i zawodowego w 2014 roku*. 2016. Warszawa: GUS. <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/gospodarka-spoleczna-wolontariat/>

- gospodarka-spoeczna-trzeci-sektor/dzialalnosc-stowarzyszen-i-podobnych-organizacji-spoecznych-fundacji-spoecznych-podmiotow-wyznaniowych-oraz-samorzadu-gospodarczego-i-zawodowego-w-2014-r-wyniki-wstepne,3,6.html. http://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosc/5490/3/6/1/dzialalnosc_stowarzyszen_i_podobnych_organizacji_spoecznych_2014.pdf. Dostęp 30 czerwca 2016.
- Eucken Walter. 2005. *Podstawy polityki gospodarczej*. Poznań: Poznańska Biblioteka Niemiecka.
- Excellence in public administration for competitiveness in EU Member States*. 2012. Report prepared for the EC, DG Enterprise and Industry, H. Pitlik (project leader). European Union.
- Fukuyama Francis. 1997. *Zaufanie – kapitał społeczny i droga do dobrobytu*. Warszawa: PWN.
- „Gęstość sieci miast i ich struktura według grup wielkościowych w przekroju wojewódzkim w 2012 roku”. 2014. W *Miasta w Liczbach 2012*. Warszawa: Wydawnictwo Głównego Urzędu Statystycznego.
- Górka Adam. 2013. „Małe miasta w dużych, duże miasta w małych – wspólnoty lokalne czy alienacja w przestrzeni publicznej”. *Acta Universitatis Lodzensis Folia Geographica Socio-Oeconomica* 15 : 293–304.
- Hausner Jerzy. 2008. „Ekonomia społeczna i rozwój”. *Ekonomia Społeczna Teksty* 12 : 4–22. http://www.ekonomiaspoleczna.pl/files/ekonomiaspoleczna.pl/public/materialy_sesje_gdansk/sesja_D/ES_teskty_2008_Hausner.pdf. Dostęp 20 marca 2016.
- Miasta w liczbach 2012*. 2014. Poznań: Główny Urząd Statystyczny.
- Osborne Stephen P. 2006. „Editorial. The New Public Governance?”. *Public Management Review* 8(3) : 377–387.
- Rocznik Demograficzny*. 2015. Warszawa: GUS.
- Schumacher Ernst Friedrich. 2013. *Małe jest piękne*. Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- Sztando Andrzej. 2005. „Obszary lokalnej polityki gospodarczej”. *Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, Gospodarka lokalna i regionalna w teorii i praktyce* 1083 : 232–243.
- Szymańska Daniela, Grzelak-Kostulska Elżbieta. 2005. Małe miasta w Polsce – zmiany ludnościowe i funkcjonalne w drugiej połowie XX wieku. W *Małe miasta a rozwój lokalny i regionalny*, Krystian Heffner (red.). 59–90. Katowice: Wydawnictwo Uczelniane Akademii Ekonomicznej w Katowicach.
- Tiebout Charles M. 1956. „A Pure Theory of Local Expenditures”. *The Journal of Political Economy* 64(5) : 416–424.
- „Roczne wskaźniki makroekonomiczne”. 2016. Rachunki Narodowe (zakładka). Warszawa: GUS. http://stat.gov.pl/wskazniki-makroekonomiczne/wskazniki_udzialu_poszczegolnych_sektorow_gospodarki_w_wartosci_dodanej_brutto_ogolem. Dostęp 20 czerwca 2016.

Constructivism and Organism in Local Development Policy Perspectives for the development of the social economy

Abstract

The paper deals with the problem of the organic approach towards contemporary economic problems. The nature of the problems calls for a more organic style of shaping policy and running public administration. The success of the attempt is perceived in the potential of

local economic policy. Social economics is presented as the area of many possibilities at local levels.

Therefore, the main research question of the article deals with the preconditions for the social economy in the area of Polish economy. It is stated that local economic policy has a lot to do in this respect. Basing on the simple measures, the arguments are delivered to highlight the validity of the social economy as the local-level amplifier of social and economic well-being.

Key words: organic approach to economic policy, local policy, social economy, development of social economy in Poland

Marek Kornat

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

Realizm polityczny i imponderabilia.**Józef Piłsudski i jego pojmowanie polskiej racji stanu na arenie międzynarodowej**

Nikt w Polsce Odrodzonej nie decydował bardziej o racji stanu państwa niż Józef Piłsudski¹. Oczywiście nie zapominamy o doniosłości myśli i pracy Romana Dmowskiego wokół starań o odbudowanie państwa, jego granice i niezawisłość od Niemiec. Nie lekceważymy miejsca zajmowanego w historii Polski czołowych przedstawicieli Polskiej Partii Socjalistycznej oraz Wincentego Witosa, który był niekwestionowanym przywódcą polskich chłopów i premierem Rządu Obrony Narodowej podczas wojny polsko-sowieckiej w roku 1920. Nie tracimy wreszcie z pola widzenia przywódców polskiego niepodległościowego socjalizmu, a był on fenomenem o wielkim znaczeniu dla Polski. Ale jednak to Piłsudski prowadził politykę wschodnią państwa polskiego w latach 1918–1920 i to on zdefiniował polską rację stanu w postaci dwóch „kano-nów” w roku 1926, przez co wywarł fundamentalny wpływ na oblicze polityki zagranicznej Rzeczypospolitej, kierując nią zresztą do śmierci w maju 1935 roku.

Jak Piłsudski rozumiał mechanizmy i zasady rządzące stosunkami międzynarodowymi? W jaki sposób pojmował sam fenomen tych stosunków w sobie współczesnej epoce? Czy jego myślenie kształtował realizm, czy raczej idealizm polityczny? Czy bilateralizm Piłsudskiego pozostaje równoznaczny z realizmem? Pytania te można by mnożyć. Zatrzymamy się nad nimi w niniejszych rozważaniach, ufając, że mimo ogromu literatury naukowej o tym meżu stanu, warto nad jego myślą o stosunkach międzynarodowych zatrzymać się raz jeszcze².

¹ Marszałek posługiwał się pojęciem „racji stanu”, którego nigdy nie używał Dmowski, utrzymując, że jest ono bałamutne, a jego lepszym odpowiednikiem winien być termin „interes narodowy”.

² Wydatne zainteresowanie polityką zagraniczną Piłsudskiego nie zaowocowało osobnym studium o pojmowaniu przez niego mechanizmów i zasad rządzących stosunkami międzynarodowymi. Najwięcej cennych refleksji zostawił nam na tym polu Piotr Wandycz. W ostatnich latach życia Anna M. Cienciala podjęła parę prób rekonstrukcji założeń polityki zagranicznej polskiego marszałka, ale tylko w kontekście ich realizacji przez ministra Becka. Biografia Piłsudskiego pióra Włodzimierza Sulei przyniosła przenikliwe studium polityki

I.

Piłsudski był niewątpliwie „politycznym conceptualistą”, lecz nie stał się nigdy pisarzem politycznym, chociaż pierwsze doniosłe spotkanie z polityką, jakie stało się jego udziałem, było kierowaniem konspiracyjną redakcją pism Polskiej Partii Socjalistycznej – „Robotnik”. Nie przywiązywał on większej wagi do systematycznego ujmowania myśli. Polityk-żołnierz, konspirator-mąż stanu nie chciał podporządkować się w swoim myśleniu jakiegokolwiek doktrynie (Śliwiński 1938: 342–353). Widział w sobie najpierw pragmatyka. Był realistą, ale wyznającym wiarę w imponderabilia, rozumiane tak jak uczyli tego romantycy, a więc zgodnie z zasadami etyki honoru. Wśród imponderabiliów za największą wartość uważał właśnie honor narodu jako instancję ostateczną, do której odwoływać się należy w godzinach podejmowania wielkich decyzji przesądzających o losach narodu i państwa w stosunkach międzynarodowych.

Najbardziej klarownym przykładem politycznego programu Piłsudskiego w zakresie stosunków zagranicznych odrodzonej Polski pozostają jego trzy najszerze koncepcje:

Po pierwsze, program wschodni, niesłusznie nazywany federalistycznym, zainicjowany sojuszem z Ukrainą Petlury 21 kwietnia 1920 roku, a pogrzebany w następstwie niepowodzenia próby wyzwolenia Ukrainy.

Po drugie, program oparty na dwóch postulatywnych „kanonach” polskiej polityki zagranicznej – tj. normalizacji stosunków z wielkim sąsiadami i utrzymania sojuszy – sformułowany w roku 1926, zrealizowany częściowo poprzez układ o nieagresji z ZSRR (25 lipca 1932 roku) oraz uwieńczony decyzją podjęcia rozmów z Niemcami Hitlera – bez zważania na ich ustrój wewnętrzny – w 1933 roku, co przyniosło Polsce układ o nieagresji z 26 stycznia 1934 roku i dało możliwość prowadzenia polityki równowagi przez pięć lat.

Po trzecie wreszcie, program realizujący politykę równowagi między Niemcami a Rosją, rozumianej jako zasada neutralności między tymi mocarstwami – w imię niedopuszczenia do uprzedmiotowienia Polski na arenie międzynarodowej. Dopełnieniem i wymownym uwieńczeniem tych trzech koncepcji stała się dewiza „nic o nas bez nas”, bez której nie ma sensu mówić o jakiegokolwiek efektywnej polityce zagranicznej.

Przede wszystkim Piłsudski wierzył w skuteczność faktów dokonanych w polityce, a liczne jego wypowiedzi, zwłaszcza działania potwierdzają to dostatecznie wydatnie. Właśnie w oparciu o tę zasadę prowadził polską politykę wschodnią. Realizowany za pomocą faktów dokonanych program „przebudowy Europy Wschodniej” (1919–1920) wyrastał u Piłsudskiego z dążenia do maksymalnego osłabienia Rosji, czyli jej „deimperializacji” (Komarnicki 1952). „Nie chcę być ani wschodniej polskiego przywódcy w latach 1918–1921. Najwięcej wszakże dla zrozumienia jego wizji „przebudowy Europy Wschodniej” uczynił swoimi pracami Andrzej Nowak. Last but not least wreszcie, Waldemar Paruch dał nam gruntowne ujęcie idei polityki zagranicznej Piłsudskiego za sprawą swej obszernej pracy o myśli politycznej obozu polskiego marszałka (Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939, Lublin 2005).

federalistą, ani imperialistą, dopóki nie mam możliwości mówienia o tych sprawach z jaką taką powagą – no i rewolwerem w kieszeni” – mówił Piłsudski Wasilewskiemu 8 kwietnia 1919 roku (Wasilewski 1935: 162). Rzeczywisty program wschodni Piłsudskiego był pragmatyczny, aideologiczny i oparty na kalkulacji geopolitycznej. Nie tkwiły u jego podstaw żadne idealistyczne przekonania, żadne pragnienia uetycznienia stosunków międzynarodowych, ale czysty pragmatyzm, wyrażający się w pragnieniu wykorzystania do maksimum tej chwilowej koniunktury geopolitycznej, która „zawsze jest zmienna” – jak to ujął już później Juliusz Mieroszewski. Tego właśnie Piłsudski był w pełni świadom. Właśnie wyczucie czynnika czasu rozstrzygało, w jego oczach, o powodzeniu w działaniach politycznych.

Jest jednak niewątpliwie prawdą, że ideał solidarności narodów Europy Wschodniej uczynił Piłsudski sztandarowym hasłem, pod którym przystąpił do walki o swój wielki program. Przede wszystkim takie przesłanie niósł jego *Manifest do mieszkańców byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego* z 22 kwietnia 1919 roku (Suleja 1992: 6–22). W wewnętrznych dokumentach Ministerstwa Spraw Zagranicznych z tego okresu dominuje jednak pozbawiona już wszelkich ozdobników kalkulacja geopolityczna, a nie idealizm polityczny, oparty na zasadzie solidarności ludów. „Zmartwychwstająca Polska zwalczać musi naturalny opór organizmów mocarstw rozbiorowych i ustalonego bez jej współdziałania wszechświatowego systemu politycznego. (...) Polska nie może wcisnąć się niepostrzeżenie do systemu porobiorowego nic w nim nie zmieniając, otaczające ją potencie zaborcze dążyłyby dalej do powtórzenia rozbiorów. Musi ona dla utrzymania się przy życiu stworzyć system nowy, musi ona podtrzymywać wielki pas wyzwolonych narodów od Finlandii do Gruzji i może stanąć na czele tych narodów jako pasa tego kłamra. Jeśli zaś jest inaczej, jeśli interesy nasze kończą się u naszych granic, to znieść chyba należy cały zbyteczny balast Ministerium Spraw Zagranicznych, prócz wydziału ceremonii”. Takie słowa zapisano w programowym memorandum Ministerstwa Spraw Zagranicznych z 12 czerwca 1919 roku (Archiwum Akt Nowych, Akta Romana Knolla). Dokument ów klarownie pokazuje motywację polskiego kierownictwa do „przebudowy Europy Wschodniej”. Można uznać go za swoisty manifest geopolitycznego radykalizmu, a nawet determinizmu. Jego myślą przewodnią jest alternatywa: albo wolna i silna Polska wśród innych wolnych od panowania Rosji narodów regionu, albo mała i słaba Polska, osaczona przez wrogie Niemcy i nieprzyjazną Rosję, bez możliwości stworzenia sojuszu będącego przeciwwagą.

Piłsudski wierzył w możliwość „deimperializacji” Rosji. Pragnął przede wszystkim stworzenia narodowego państwa ukraińskiego i zapewnienia niepodległości innym nierosyjskim narodom dawnego imperium carskiego. Punktem odniesienia dla wszystkich orientacji niepodległościowych sił rzeczy musiała być granica wschodnia I Rzeczypospolitej z 1772 roku. Od końca XIX wieku Piłsudski głosił postulat rozbicia Rosji po „szwach narodowościowych”.

Jako socjalista i przywódca polskiego ruchu robotniczego, przyszły Naczelnik Państwa dowodził już w roku 1895, że istota sprawy polskiej sprowadza się do tego, aby Polskę wyrwać spod panowania Rosji „będącej od czasu swego wstąpienia na

widownię historyczną stałą podstawą reakcji i wiecznym mieczem Damoklesa nad głową wszelkich ruchów postępowych” (Piłsudski 1937, t. 1: 93). Oderwanie od Rosji narodów ujarzmionych (nie tylko polskiego) miało przynieść pomniejszenie rosyjskiej potęgi, której istotą jest ekspansja w Europie.

Od samego początku istnienia niepodległego bytu państwa polskiego, Piłsudski był przekonany, że odrodzona silna Rosja (biała czy czerwona) będzie stanowić śmiertelne zagrożenie dla Polski. Odepchnięcie Rosji „do granic etnograficznych” postrzegał jako kluczowe zadanie polskiej polityki zagranicznej. Czy należy tę koncepcję oceniać jako antyrosyjską? Tak pojmują to wielu historyków. Jeśli jednak uznać, że rozpad systemu kolonialnego spowodowałby i tak utratę przez imperium rosyjskie podporządkowanych siłą obcych terytoriów, to plany Piłsudskiego z tej perspektywy wydają się być nie tyle antyrosyjskie, ile właśnie wymierzone w imperialną państwowość, której naród rosyjski składał jako pierwszy własną daninę ofiar.

Ofensywa wschodnia Piłsudskiego z 1920 roku to swoista lekcja pokazowa polityki zagranicznej w jego wykonaniu. Po pierwsze, była koronnym przykładem akcji przeprowadzonej siłą, metodą faktów dokonanych. Po drugie, Naczelnik Państwa działał bez uzgodnienia z przywódcami Sejmu Ustawodawczego, na własną rękę. Po trzecie, była to ryzykowna akcja, ponieważ wszystko zostało postawione na jedną kartę. Liczyło się tylko osiągnięcie założonego celu – wyzwolenie Ukrainy (uwolnienie jej spod panowania Sowietów) i związanie nowego państwa z Polską poprzez bilateralny układ sojuszniczy.

Niepowodzenie planów wschodnich nie zmieniło przekonania Piłsudskiego, że interesy Polski leżą na Wschodzie. Naczelnik Państwa nadal był gorącym rzecznikiem orientacji wschodniej w polskiej polityce zagranicznej. Przekonanie o tym potwierdza jeszcze znana wypowiedź marszałka z 1934 roku, iż „zadanie Polski jest na Wschodzie” (Świtalski 1992: 661). W jego koncepcji, Polska miała przede wszystkim pełnić rolę państwa kreującego układ sił w Europie Wschodniej, rolę rzecznika interesów narodów pomiędzy Polską a Rosją, wyrosłych jako „narody sukcesyjne” na terytoriach dawnej, przedrozbiorowej Rzeczypospolitej.

Do doświadczeń polityki zagranicznej, zdobytych w latach 1919–1920 Piłsudski będzie nawiązywał w latach 1926–1935, chociaż oczywiście nie istniała żadna możliwość czynnego wznowienia programu wschodniego. Program prometejski, kultywowany przez Sztab Główny armii pozostawał tylko kartą trzymaną w rezerwie – na okoliczność krachu imperium Sowietów od wewnątrz³. Stanowił też rodzaj reakcji obronnej na usiłowania wewnętrznej penetracji i dezintegracji Polski przez Sowietów przy pomocy tego instrumentu imperialnej polityki Moskwy, jakim był ruch komunistyczny.

W porozbiorowej lekcji polskiej historii, odczytywanej wciąż na nowo, motyw opuszczenia przez świat – tak wymownie potwierdzony przez pamięć o braku wsparcia mocarstw Zachodu dla kolejnych powstań i sugestywnie wyrażony przez

³ Moje ostatnie ujęcie tych koncepcji przynosi artykuł z 2012 roku: *Idea prometejska a polska polityka zagraniczna (1921–1939/1940)*. W *Ruch prometejski i walka o przebudowę Europy Wschodniej 1918–1940*, Marek Kornat (red.). 35–90. Warszawa.

Franciszka Guizota – tkwił mocno w świadomości marszałka Piłsudskiego (Guizot 1958–1967, t. 2: 274)⁴. Był też motyw niepokornego narodu – powracający w wizji sprzeciwu wobec możnych tego świata, chociaż nierealny, ale stymulujący idee insurekcyjnego patriotyzmu polskiego. Było wreszcie – gruntownie studiowane przez Piłsudskiego – przeżycie zniewolenia, zawężenia aspiracji, psychologicznego nastawienia na poszukiwanie opieki u „możnych tego świata”, akomodacji do realiów, które zostały narzucone (Kawalec 2001: 253–266).

Powracającej na arenę międzynarodową Polski, stającej się państwem dużym i znaczącym, świat nie powitał z entuzjazmem. Uznano wprawdzie jej prawo do istnienia, ale w żadnym wypadku nie uznano roszczeń do podmiotowego statusu w Europie. W II Rzeczypospolitej miał świadomość tego stanu rzeczy przede wszystkim Piłsudski, zwracając uwagę, że „Polska była ogniskiem kłopotów i strachu wiecznego” i na nowo jest „zarzewiem sporów”, a słowa te pozostają jeszcze jednym dowodem jego realizmu politycznego (Świtalski 1992: 659)⁵. „Odrodzenie Polski w granicach uznanych traktatami międzynarodowymi wywołało u jej sąsiadów z Zachodu i Wschodu tendencje oddziaływania w kierunku negatywnym, a więc utrudniania Polsce konsolidacji wewnętrznej” – uważano w polskim MSZ (Archiwum Akt Nowych, MSZ, sygn. 3763). Tę fundamentalną prawdę trzeba przyjąć do wiadomości jako istotną lekcję historii, a wnioski z niej wyciągał Piłsudski bardzo konsekwentnie.

Odpowiedzią polską na sceptycyzm Zachodu co do siły ich państwa stał się dyskurs o jego misji na wschodzie.

Piłsudski wyraźnie odwoływał się do idei „misji Polski” – „misji cywilizacyjnej” (*mission civilisatrice*) Polski na wschodzie (Piłsudski 1937, t. 5: 184)⁶. Mówił o Rzeczypospolitej jako o „przedmurzu Zachodu”, sięgając w ten sposób do historycznej idei, będącej ważnym komponentem polskiej kultury politycznej. Jak wiadomo, ten kierunek polskiej myśli politycznej pozostaje głównym przesłaniem insurekcyjnego patriotyzmu. U jego podstaw tkwiło również przekonanie o „zradzie Zachodu” jako doświadczeniu podstawowym i takim, które nie może Polaków nawrócić na pseudorealizm.

Wiadomo, iż głęboko zakorzeniona była w polskiej myśli politycznej idea misji Polski wobec świata. Różne przybierała ona formy w przeszłości. Piłsudski nie był od niej wolny. Podkreślić należy, że myślenie o zadaniach historycznych własnego narodu – rozłożonych na pokolenia – nie jest niczym szczególnym i cechującym tylko Polaków, ale koncepcją towarzyszącą różnym narodom Europy na drogach historii. Opierała się na przekonaniu, że dany naród pełni określoną misję wobec cywilizacji i świata. Ów „misjonizm” ma u swych podstaw tezę o służebności narodowych

⁴ „*Toute le monde s'est servi de la Pologne; personne ne l'a jamais servie*” – stwierdził dosadnie François Guizot.

⁵ Wypowiedź Piłsudskiego z 7 marca 1934 roku na konferencji byłych premierów rządu RP (z okresu po 1926 roku).

⁶ Przemówienie wygłoszone w Paryżu 3 lutego 1921 roku na przyjęciu u prezydenta Alexandre'a Milleranda.

wspólnot wobec dobra wspólnego ludzkości. Nie może on być utożsamiany z romantycznym mesjanizmem, który do historii narodów stosuje kategorie soteriologiczne (Walicki 2006)⁷.

Nienowa idea posłannictwa Polski wobec Europy ożywiona została na polach bitewnych podczas wojny polsko-sowieckiej. Powrócił motyw *antemurale christi-anitatis*, który dał Polakom prawo do szacunku wśród wolnych narodów. „Polska, z pożaru świata wstając na nowe życie, już w chwili swego powrotu do roli dziejowej otoczona została płomieniami rewolucji ze Wschodu i z Zachodu. Złączenie się tych płomieni przez ziemie polskie w jedno olbrzymie ognisko zagrażało ludzkości. Polska, która już wtedy spełniła swą wielką misję historyczną, a po raz drugi w roku 1920 ocaliła Europę przed potopem krwi i zniszczenia, ma w tej dobie przejściowej z epoki do epoki szczególnie wielkie przed sobą zadanie. U jej wschodnich ścian rozpościera się morze bolszewickie, od zachodnich wznosi się potężna fala anarchii gospodarczej i zaborczości świata germańskiego. Nad Wisłą rozegrają się wypadki o epokowym dla ludzkości znaczeniu” – pisał Artur Śliwiński, zamykając swoją książkę *Na przełomie dwóch epok* (Śliwiński 1931: 154).

Jednak polski misjonizm nie był jedyną koncepcją mającą uzasadnić obecność odrodzonej Polski w społeczności narodów Europy. Charakterystycznym założeniem polskiej myśli politycznej i w ogóle zasadniczym motywem dyskursu legitymacyjnego była argumentacja o niezbędności państwa polskiego dla równowagi sił i trwałego pokoju w Europie.

Jak wskazują wiarygodne dokumenty, z poruszeniem mówił Piłsudski o polskim „braku wiary we własne siły, o naszej trwodze, nieustannym strachu, czy ktoś się nie zagniewa, czy komuś się nie narazimy. Tak polityki prowadzić nie można. Jak to, mamy takie nieocenione chwile, taką wspaniałą okazję dokonania na wschodzie wielkich rzeczy, zajęcia miejsca Rosji, tylko z odmiennymi hasłami i wahamy się. Boimy się dokonać czynów śmiałych, choćby wbrew koalicji, podczas gdy tą drogą możemy sobie dać radę wobec takich wrogów jakim jest Republika Sowiecka. Potrzeba nam więcej wiary w nasze siły i więcej odwagi, inaczej zginiemy i nie zdołamy spełnić naszego zadania – odgraniczyć Polskę od wrogów, żeby mogła wielkość swą wypisać nie drogą rewolucji i strasznych eksperymentów wschodu, lecz drogą ewolucji” (Jędrzejewicz, Cisek 1998: 118). Na tych przekonaniach ufundował zarówno swój program wschodni z lat 1919–1920, ale też i polską politykę zagraniczną po roku 1926.

Każdy z krytyków Piłsudskiego podnieść może argument, że walka o rozbicie Rosji była dla Polski ponad jej siły. Rzecz wszakże w tym, iż ze strony kierownictwa bolszewickiego państwa nie było żadnych ofert trwałej ugody wobec Polski, ani woli koegzystencji z nią. Dochodziły do głosu jedynie taktyczne posunięcia pojednawcze, które sprawiały wrażenie kompromisu, lecz nie przekreślały polsko-rosyjskiego antagonizmu dziejowego.

⁷ Termin „misjonizm” (nietożsamy z pojęciem „mesjanizmu”) wprowadził Andrzej Walicki i stosował w swoich studiach poświęconych polskiej myśli politycznej XIX wieku.

Nie ma danych o inspiracji Piłsudskiego w myśli brytyjskiego geopolityka Halforda MacKindera, chociaż spotkali się jesienią w roku 1919, kiedy polski Naczelnik Państwa udzielił mu audiencji w Belwederze (Nowak 1995). Europa Międzymorza, czyli Środkowo-Wschodnia – uczył ten znaczący autorytet w nauce geografii – pozostaje obszarem decydującym o światowym układzie sił. Kto ją kontroluje, ten dominuje nad kontynentem Eurazji i dyktuje warunki gry świata. Jedno jest pewne. Piłsudski chciał, aby regionem tym nie zawładnęła Rosja ani Niemcy.

II.

Ponownie zyskawszy w Polsce władzę w maju 1926 roku, marszałek Piłsudski uznał, że najważniejsze jest utrwalenie terytorialnego stanu posiadania Polski. Nie był zainteresowany w pomysłach zmiany granic wschodnich, co wciąż na nowo przypisywali mu wrogowie Polski. Zamierzał też bronić uzyskanych granic zachodnich – za wszelką cenę. W roku 1929 uznał, iż „traktat wersalski jest fundamentem stabilizacji Europy, jej aktualnego stanu, [ale] jak się go ruszy, wszystko się wywróci” (Raport ambasadora francuskiego w Warszawie Julesa Laroche’a). Wiele wskazuje wszakże, iż z upływem czasu dochodził do przekonania, iż ład wersalski będzie ulegał rozmaitym modyfikacjom (także terytorialnym), co powinno Polsce posłużyć do przeprowadzenia niektórych zmian dla niej niezbędnych (jak sprawa Zaolzia i przede wszystkim traktat mniejszościowy). Wymowne pozostają stwierdzenia marszałka Piłsudskiego z lipca 1933 roku, zapisane przez Alfreda Wysockiego jako streszczenie instrukcji przed wyjazdem do Rzymu, by objąć urząd ambasadora przy Kwirynale. „Podstawą polityki polskiej jest utrzymanie w mocy traktatów, o ile wchodzą w grę granice. Na traktatach tych musimy się oprzeć. Zawierają one nasze prawa, zatwierdzone przez sygnatariuszy. Bez ich wiedzy i woli nic w tych traktatach zmienione być nie może, bo byłoby bezprawiem”. Jednak – twierdził marszałek – „jeżeli Europa nie będzie broniła i przestrzegała traktatów i praw w nich zawartych, my pójdziemy w jej ślady i pozbędziemy się tych wszystkich zobowiązań, które przez traktaty zostały na nas nałożone. Odpowiedzialność zaś spadnie na tych, którzy to złamanie prawa pierwsi wywołali” (Wysocki 1978: 177–178).

Co znamienne, definiując polską rację stanu, na plan pierwszy wśród zadań polskiej polityki zagranicznej marszałek Piłsudski wysunął postulat unormowania stosunków z Niemcami i Rosją, bowiem „umiejętność bezpośredniego ułożenia stosunków z sąsiadami jest dla każdego państwa rzeczą szczególnie cenną, gdyż daje możliwość regulowania innych stosunków międzynarodowych i daje większą niezależność polityki” (Beck 1990: 51). Nie był ten postulat żadną rewolucyjną nowością, bowiem „przedmajowemu” kierownictwu polskiej dyplomacji pozostawał on wcale nieobcy. U Piłsudskiego *novum* było to, że starania o uregulowanie relacji z Berlinem i Moskwą, postawił on przed zasadami dochowania sojuszy – z Francją i Rumunią.

Kluczowym argumentem Piłsudskiego był jego wyraźny bilateralizm. Koncepcja ta bazowała na przekonaniu o większej wartości umów dwustronnych niż kombinacje wielostronne (multilateralne), często zwodnicze i mało operatywne. W realiach,

które otaczały Polskę, bilateralizm oznaczał potrzebę dojścia do dwustronnych porozumień z wielkimi sąsiadami i utrzymania również wspomnianych sojuszków dwustronnych. W latach 1932–1934 dyplomacja polska osiągnęła pierwszy z tych wielkich celów, ale obydwa obronne przymierza utraciły bardzo wiele ze swojej wartości. Pytanie o to, czy politykę bilateralizmu można było realizować bardziej finezyjnie – nie znajduje definitywnej odpowiedzi historyka (Żerko 1998: rozdz. I)⁸. Realizował ją w sferze taktyki już nie Piłsudski, ale Beck, wnosząc własny styl pracy, nie oddalając się wszakże od pryncypiów swego mistrza.

W opinii polskiego marszałka o znaczeniu państw decydowały zasadniczo dwa czynniki. Państwa, które mają liczną armię i stabilną władzę rządową, mogą w relacjach międzynarodowych „pozwoić sobie na więcej” niż inne. Bez efektywnych sił zbrojnych nie ma skutecznej polityki zagranicznej. Silna armia jest oczywiście głównym składnikiem systemu obronnego, przygotowywanym do prowadzenia wojny, ale przede wszystkim – instrumentem skutecznej polityki zagranicznej w czasie pokoju. Pełni rolę straszaka i (nieradko) jest dodatkowym argumentem w akcjach dyplomatycznych.

Zauważmy w tym miejscu, iż wielki teoretyk wojny, czyli generał Clausewitz, w swoim dziele *O wojnie (Vom Kriege)*, próbował zdefiniować podstawowe kryteria bezpieczeństwa państwa i orzekł, iż sojusze pozostają dopiero na piątym miejscu wśród nich. Pierwsze zarezerwował dla własnych sił zbrojnych, opartych o rodzimy potencjał militarny (Clausewitz 1958 26–32). Trzymając się tej orientacji, chociaż bez czytelnych odwołań do pruskiego generała, Piłsudski był przekonany, że o pomyślności polityki zagranicznej decyduje przede wszystkim realna siła państwa. Żaden inny instrument tego czynnika nie zastąpi: ani dyplomatyczna zręczność, ani gwarancje traktatowe, ani pomyślność gospodarcza. Nauka o zawodności sojuszków pozostaje jednym z ważniejszych przesłań myśli pruskiego generała. Podejście marszałka Piłsudskiego do tej kwestii jest bardzo zbieżne z przesłaniem Clausewitza.

W przekonaniu Piłsudskiego znaczenie Polski w stosunkach międzynarodowych zależało przede wszystkim od jej relacji do siły wielkich sąsiadów. Kiedy więc Adolf Bocheński, u kresu lat trzydziestych propagował swoją teorię „relatywizmu historycznego” w polityce międzynarodowej – głosił pogląd nader typowy dla piłsudczyków. Nie abstrakcyjna siła danego państwa rozstrzyga o jego położeniu i pozycji, lecz stosunek jego potencjału i siły militarnej do potencjału i siły militarnej jego sąsiadów oraz innych państw regionu (Bocheński 1937). Konkretny układ stosunków między państwami jest „logicznym wynikiem koniunktur i paktów zawartych” – uważał Piłsudski od czasu Wielkiej Wojny (Baranowski 1938: 55). Z biegiem czasu wskazywał, że nie jurydyczna forma, lecz stosunek sił określa wartość podpisanych porozumień międzynarodowych.

⁸ Można wspomnieć, iż Stanisław Żerko uważał, że w relacjach z Niemcami po 1934 roku można było prowadzić politykę polską bardziej zręcznie, tak aby nie dopuścić zarazem do załamania się stosunków polsko-francuskich. Moje przekonanie w tej kwestii pozostaje sceptyczne.

Z punktu widzenia naszych rozważań doniosłe pozostaje stwierdzenie marszałka Piłsudskiego, iż w wypadku wojny przeciw Niemcom Polska może liczyć na jakieś – mniej lub bardziej problematyczne – wsparcie mocarstw Zachodu, a przede wszystkim pozyskanej w roku 1921 jako alianta Francji. Kiedy wszakże doszłoby do zbrojnego konfliktu z Rosją – żadne sojusze nie będą działać, z wyjątkiem przymerza z Rumunią, chociaż i ono jest wielce problematyczne. Realizm tej diagnozy znajdzie dobitne potwierdzenie w roku 1939 oraz w wypadkach, które przyniesie narodowi polskiemu II wojna światowa⁹.

Wciąż na nowo Piłsudski uczył, że do Rosji należy podchodzić z dużą nieufnością z dwóch powodów. *Primo*, jest to państwo „nowego typu” – nastawione wrogo do całego świata kapitalistycznego. *Secundo*, jako kraj pokonany na polu bitewnym w latach 1919–1920, Sowietci będą usiłowali wziąć rewanż za tę klęskę. Możliwość agresji sowieckiej wydawała mu się najbardziej realna w sytuacji kryzysu reżimu komunistycznego – wojna przeciw Polsce byłaby próbą wyjścia z niego przez rozładowanie kłopotów wewnętrznych.

Nie wolno dopuścić do jednostronnej zależności sojuszniczej, gdyż taki stan rzeczy oznacza dla słabszego partnera skazanie na klientalny status wobec silniejszego. Liczne były wypowiedzi marszałka Piłsudskiego o potrzebie większego zrównowżenia relacji między Warszawą a Paryżem. Locarno przyniosło dla niego silny impuls, aby myśleć, że tak pomyślane starania nie mają alternatywy.

Polski marszałek uznawał konieczność wypracowania *modus vivendi* z Niemcami, aby osiągnąć możliwość prowadzenia samodzielnej polityki zagranicznej, ale – rzecz jasna – nie za cenę ustępstw terytorialnych. Jak pokazały lata 1932–1933, Piłsudski usiłował prowadzić rokowania z Niemcami, nie cofając się przed demonstracjami siły – ryzykownie decydując się na nie głównie na terenie Gdańska. Już po dojściu do ugody, jaką przyniosła Polsce deklaracja o niestosowaniu przemocy, wskazywał na konieczność stosowania zasady ograniczonego zaufania w relacjach z tym mocarstwem, co odnotował chociażby gen. Kazimierz Fabrycy (1955: 217–222).

Jesienią 1933 roku polskiego przywódcę interesowało tylko jedno pytanie – czy reżim Hitlera ma cechy trwałości, czy też jest produktem chwilowej koniunktury. „Państwo stanu wyjątkowego”, jakie wznosił wódz III Rzeszy, nie wzbudzało u Piłsudskiego niechęci do rozmów dwustronnych. Możliwe jest, iż w ogóle polski marszałek zakładał, że dyktator niemiecki będzie miał wolną rękę do bardzo niepopularnych decyzji – w przeciwieństwie do przywódców sprawujących władzę z mandatu demokratycznego, którzy mniej lub bardziej muszą się liczyć z opinią publiczną i zapatrywaniami społeczeństwa.

Jest niewątpliwie prawdą, że Piłsudski był przekonany, iż hitleryzm nie reprezentuje czynnika pruskiego w polityce Niemiec, a to może stworzyć jakąś szansę na *modus vivendi*. Zwracał uwagę na brak ludzi związanych z pruską tradycją państwową w hitlerowskiej ścisłej elicie władzy. Niewątpliwie sądził, iż jest to czynnikiem

⁹ We wrześniu 1939 roku rządy Wielkiej Brytanii i Francji zdobyły się przynajmniej na wypowiedzenie wojny Niemcom, ale nie uczyniły już tego wobec ZSRR, chociaż państwo to zagarnęło połowę terytorium Polski.

korzystnym dla Polski. Wiązał z nim nadzieję, że ekspansjonizm nowych Niemiec skieruje się raczej na południe Europy i przyniesie, być może dłuższe, uwikłanie w problemy bałkańskie.

Austria i Czechosłowacja stały się pierwszymi zdobyczymi III Rzeszy. Przepowiednia Piłsudskiego, że były to państwa sztuczne, powstałe w rezultacie chwilowej koniunktury politycznej, bez szans dłuższego przetrwania – zmaterializowała się. O ich losie miała przesądzić skłonność mocarstw Zachodu do ustępstw na rzecz rosnących w siłę Niemiec, którą polski przywódca dostrzegał.

Uгода z Niemcami z 1934 roku dała Polsce przede wszystkim tę ważną korzyść, że usunęła problem granicy z Niemcami z pierwszego miejsca wśród spornych spraw terytorialnych powojennej Europy. Zagrożenie niemieckie powróciło wiosną 1939 roku, ale państwo polskie nie było już pierwszą ofiarą III Rzeszy. Józef Beck racjonalizował politykę ugody z Niemcami jako słuszenie obliczoną na to, aby za wszelką cenę przeczekać krytyczną fazę polityki *appeasementu*. Jest bardzo możliwe, że taka kalkulacja tkwiła u podstaw dążeń marszałka Piłsudskiego. Nie dysponujemy wszakże żadną konkretną wypowiedzią pozwalającą udokumentować to przypuszczenie.

U Piłsudskiego występują w zasadzie trzy kategorie państw: „wielkie mocarstwa”, mające interesy światowe, państwa o statusie klientalnym, podporządkowane mocarstwom i będące instrumentami realizującymi ich oczekiwania oraz o statusie pośrednim – państwa niezależne, niemające interesów światowych ani wiodącej gospodarki, ale prowadzące politykę będącą radykalnym zaprzeczeniem klientalnej zależności i potrafiące kreować ład w otaczającej je przestrzeni regionalnej.

Nie zmieniał się sceptyczny stosunek polskiego przywódcy do Ligi Narodów. To prawda, że Liga Narodów była potrzebna przede wszystkim państwom słabszym, bo dawała – mimo wszystkich swych słabości przynajmniej sposobność artykułowania ich punktu widzenia na forum światowym. Ale z punktu widzenia interesów Polski jej użyteczność wydawała się problematyczna, zwłaszcza po wejściu w życie uchwał lokarnieńskich pod koniec 1925 roku¹⁰. Nic dziwnego, że opinia polska postrzegała Ligę krytycznie (Zaleski t. 1, 1929: 23).

O ile w latach dwudziestych żywe były nadzieje ustanowienia systemu powszechnego bezpieczeństwa, co zdawało się bliskie sukcesu za sprawą Protokołu Genewskiego z 2 października 1924 roku, o tyle w realiach lat trzydziestych, sceptycyzm wobec Ligi Narodów wydawał się dodatkowym dowodem realizmu, bowiem jej bankructwo było faktem bezspornym. Konstatowali to liczni obserwatorzy ówczesnej polityki międzynarodowej, podnosząc zarazem, iż dramat Europy polega na tym, że w stosunkach między państwami „nic lepszego nie wymyślono dotychczas” jak Liga, jak to trafnie ujął publicysta polski Aleksander Bergman, ale mechanizm nie działał (Bregman 1932: 278).

Niezmiennie sceptyczne były zapatrywania polskiego przywódcy w przedmiocie możliwości „bezpieczeństwa powszechnego”. Uważał on, że Liga Narodów nie daje Polsce żadnych realnych rękojmi bezpieczeństwa, chociaż „uczestnictwo

¹⁰ Układy te (w sumie dziesięć) parafowano w Locarno 16 października 1925 roku, podpisano zaś uroczystie w Londynie 1 grudnia tego roku.

w Lidze Narodów jest zasadą naszej polityki. Mimo iż bilansu naszego stosunku do Ligi nie możemy nazwać dodatnim i mimo licznych trudności, spotkanych na jej terenie, jesteśmy pozytywnie usposobieni do samej idei tej formy współpracy międzynarodowej i dlatego uważamy Ligę za jedną ze stałych pozycji naszej polityki. Nie poddając analizie krytycznej Paktu Ligi Narodów ani nie wypowiadając się obecnie co do możliwości i przewidywanych sposobów jego reformy, sądzę, że dopóki jest on przez znaczną liczbę państw uznawany, dopóty obowiązuje nas w tym samym stopniu co innych. Rząd Polski nie zamierza przykładąć ręki do osłabienia tego instrumentu współpracy międzynarodowej w epoce tak wielkiej płynności zjawisk życia międzynarodowego” (Instrukcja ministra Becka w sprawie stanowiska Polski wobec Ligi Narodów kwiecień 1936, zob. Sierpowski 1992: 152). Aktywne uczestnictwo Polski w polityce Ligi może przynosić raczej szkody niż korzyści, wnikając ją w sporne problemy, w których nie jest zaangażowany jej materialny interes. Nie oznaczało to jednak, by Piłsudski opowiadał się za wystąpieniem Polski z Ligi Narodów. Można zaryzykować, że postulował raczej bierne członkostwo w genewskiej instytucji do końca jej istnienia.

Liga Narodów była dla Piłsudskiego tylko ubocznym produktem interesów brytyjskich i francuskich, znacznie różniącym się od pierwotnej, ambitnej i uniwersalistycznej wizji Woodrowa Wilsona. Należy szukać zbliżenia z imperium brytyjskim, mimo geograficznego dystansu, wielkiej dysproporcji potencjałów i braku jego interesów w Europie Centralnej i Wschodniej, ale nie z pozycji klienta, który prosi o łaskę, tylko państwa, które awansowało w stosunkach międzynarodowych i odgrywa rolę stabilizatora *status quo* w Europie Środkowej najpierw wywalczywszy awans Polski do tej roli. Trzeba też zabiegać o uznanie tego stanu rzeczy nad Tamizą.

Trzy europejskie totalitaryzmy – zarówno włoski, niemiecki, jak i sowiecki – pojmował Piłsudski jako systemy bardzo dynamiczne, które charakteryzują się dążeniem do przekształcania życia ludzkiego (tak publicznego, jak i jednostkowego) zgodnie z założeniami ideologicznej projekcji. Uważał więc, że „rewolucja totalitarna” (choć nie używał tego pojęcia) będzie procesem rozłożonym na długie lata – musi przecież być totalna¹¹. U jej podstaw tkwi wiara rewolucjonistów w możliwość całkowitego przekształcenia życia ludzkiego na modłę własnych założeń światopoglądowych. Polityka zagraniczna państwa totalitarnego musi być w zasadniczej mierze funkcją jego ustroju, dlatego Piłsudski wskazywał, że należy studiować „interna” wielkich sąsiadów, podążając za dynamiką zachodzących zmian.

W Piłsudskim można upatrywać epigona polskiego romantyzmu – pogląd taki formułowano już wiele razy. Włoski polityk i dyplomata Carlo Sforza, nazywając go „dyktatorem anachronicznym” i „najbardziej typowym anachronizmem całej Europy”, wypowiedział, jak się wydaje, nie tylko własny pogląd (Mosdorf 1932: 164–167; Morawski 1996: 176). Sforza był zaskoczony wielką rolą historii w życiu odbudowanej Polski. Piłsudski w jego oczach to człowiek, który służył publiczną

¹¹ Pojęcie „rewolucja totalitarna” wprowadził Franz Borkenau w 1938 r. (Borkenau 1940). Piłsudski nie używał też terminu „totalitaryzm”, ale „totalizm” – tak jak posługiwała się nim ówczesna polska nauka i opinia publiczna.

rozumiał w kategoriach dziewiętnastowiecznych; człowiek, któremu jakby obce i niezrozumiałe były realia XX wieku, to przywódca wychowany w klimacie polskiego romantyzmu, kultu powstań narodowych i szlacheckiego etosu honoru.

Wbrew tym uproszczeniom ów „anachroniczny dyktator” miał przenikliwe rozeznanie mechanizmów rządzących stosunkami międzynarodowymi. Piłsudski był konsekwentnym realistą w podejściu do spraw zagranicznych, co oczywiście nie oznacza, że trafność wszystkich jego przekonań i posunięć potwierdziła historia.

Obóz Piłsudskiego miał wizję Polski w Europie. Była to zresztą niewątpliwie najbardziej dopracowana strona jego programu politycznego (Paruch 2005: 689–743). Najpierw, elastycznym wykonawcą koncepcji Piłsudskiego był August Zaleski. W 1935 roku wizję Piłsudskiego zaczął realizować samodzielnie Józef Beck i usiłował być jej wierny, tak jak pozwalały na to realia lat trzydziestych.

III.

Ambasador w Moskwie Wacław Grzybowski, próbując uchwycić najbardziej charakterystyczne wyróżniki patriotyzmu Piłsudskiego i jego współpracowników, wskazał na cztery cechy. Pierwszą i najważniejszą jest „postulat walki czynnej, *action directe*, i związana z wiarą w wartość jedynie polskiego wysiłku, metoda faktów dokonanych. Drugą jest prymat interesu państwa nad wszelkim interesem publicznym, zbiorowym, partyjnym czy zawodowym”, tak aby racja stanu „stała się klimatem moralnym” Polski (Starzewski 1930–1931: 681). Trzecią cechą pozostaje przekonanie, że o znaczeniu Polski w świecie przesądza jej skuteczna polityka wschodnia, a „program roli Polski na wschodzie Europy” musi pozostać priorytetem państwowym. Wreszcie czwartą – oczekiwanie, że „po wyścigu krwi i żelaza, przyjsć musi wyścig pracy” w realiach pokoju¹². Refleksja Grzybowskiego zdaje się bardzo trafnym komentarzem na temat pojmowania przez Piłsudskiego polskiej racji stanu. Odsłania też zasadnicze komponenty ideowe jego patriotyzmu.

Z pojmowania racji stanu wyrastały generalne zasady polityki zagranicznej w ujęciu marszałka Piłsudskiego. W naszym przekonaniu dałoby się zrekonstruować najważniejsze z nich, wskazując na ich podstawowe przesłanie.

Polski przywódca uważał niewątpliwie, że Polska nie może być pewna swej niepodległości, nie tylko dlatego, że w historii nic nie jest raz na zawsze dane, ale także dlatego, że świat zewnętrzny nie pogodził się z istnieniem Polski rzeczywiście niepodległej, znaczącej, mającej określone interesy międzynarodowe (regionalne) i nie dającej sobie dyktować woli politycznej z zewnątrz, a przede wszystkim mającej własny „ośrodek decyzji politycznej”, by sięgnąć do definicji suwerenności autorstwa Stanisława Ehrlicha (Ehrlich 1971: 56).

Państwa obce przyzwyczyły się do załatwiania swoich interesów kosztem Polski – to jedna z zasadniczych tez Piłsudskiego. Tak, jego zdaniem, było w dobie narodowej niewoli i tak pozostało nadal, chociaż w mniejszej skali, po odzyskaniu

¹² Sformułowanie Wacława Grzybowskiego z jego wykładu pt. 19 marca 1943 r., Biblioteka Polska w Paryżu, Akcesja, Papiery Wacława Grzybowskiego, sygn. 7354.

niezawisłości w roku 1918. Polskie dążenia do emancypacji nie wywołują aprobaty, ale kontrakcję czynników zagranicznych, aby wymusić uległość. Skuteczność tej kontrakcji zależy w dużym stopniu od możliwości wykorzystania konfliktów wewnętrznych w Polsce i sporów orientacyjnych wewnątrz polskiego społeczeństwa.

Polityka zagraniczna w rozumieniu Piłsudskiego stanowiła domenę akcji czysto gabinetowej, wspieranej siłą militarną państwa. Jako zwolennik rządów autorytarnych, nie godził się z przekonaniem o konieczności społecznej kontroli nad działaniami rządu w obszarze spraw wewnętrznych. Marszałek mocno postulował swoistą niezawisłość polityki zagranicznej od opinii publicznej. Upatrywał w niej najważniejszą gwarancję jej skuteczności (Bocheński 1928). Polityka zagraniczna nie może być realizowana pod dyktando opinii publicznej. W gruncie rzeczy nie ma większego znaczenia to, jak poczynania Polski postrzega zagraniczna opinia publiczna – uważał Piłsudski (i za nim Beck). Liczy się bowiem realna, materialna siła państwa, a nie opinia o nim – będąca raczej ulotnym produktem chwili. Co wszakże najważniejsze istnieją państwa mające dobrą reputację, ale pozbawione realnej siły¹³. Zarazem występować mogą takie, których reputację obciąża zły wizerunek, ale mają realną siłę materialną, z którą świat musi się liczyć.

O wartości państw w optyce Piłsudskiego decydowały głównie dwa czynniki: posiadanie możliwie silnej armii i „dobrego żołnierza” (tak jak Węgry albo Turcja) oraz ustrój, który powinien umożliwiać realizację racji stanu na zewnątrz, co wymaga efektywnej egzekutywy. Parlament w żadnym wypadku nie może przejmować jej kompetencji. Gospodarka nie odgrywa w stosunkach międzynarodowych roli tak znaczącej jak wymienione dwa czynniki.

Niezbędna jest pewna zasadnicza nieufność wobec czynników zewnętrznych, gdyż o ich stanowisku do „państwa nowego” zazwyczaj decydują nie altruistyczne uczucia i zasady, ale interesy i realny stosunek sił. Tę myśl uważał marszałek Piłsudski za jedną z bardziej doniosłych. Był jej wyznawcą.

Należy zwalczać wszelkie usiłowania sił zewnętrznych ingerencji w sprawy wewnętrzne młodego państwa (polskiego) – to jedno z najważniejszych przekonań Piłsudskiego. Przeciwnie, przyjęć należy, że w tym zjawisku tkwi wielkie zagrożenie. Rygory ochronne, niepozwalające na ingerencję czynników obcych w sprawy wewnętrzne własnego państwa należy ściśle egzekwować. W tym też duchu trzeba wychowywać własny naród. Największym zagrożeniem jest bowiem gra „na czynnikach wewnętrznych”, prowadzona przez siły zewnętrzne. Stawką tej gry jest degradacja własnego państwa – do statusu państwa klientalnego¹⁴. Państwa takie są zaś najniższą kategorią w hierarchii międzynarodowej – mimo formalnej suwerenności, pozostają bezwolnymi narzędziami wielkich mocarstw i stanowią „wielkość nieistniejącą” w stosunkach międzynarodowych.

W ujęciu Piłsudskiego koniecznym warunkiem powodzenia na arenie międzynarodowej była przede wszystkim wiara we własne siły. Wymagało to jednak odrzucenia bierności – nie tylko przez rząd i elitę władzy, ale i przez społeczeństwo.

¹³ Według Piłsudskiego takim państwem była z pewnością Czechosłowacja.

¹⁴ Pojęciu temu odpowiadały Czechosłowacja i Rumunia ministra Titulescu.

Przekonaniem odpowiadającym polskiemu przywódcy była niewątpliwie teza, iż fundamentów polityki zagranicznej państw raczej nie zmieniają fundamentalnie przewroty ustrojowe albo zmiany władzy politycznej, bowiem jej podstawy określa w decydującej mierze geografia i historia. Innymi słowy, położenie geopolityczne i doświadczenia historii określają zasadniczo linie polityki zagranicznej, jej obiektywne postulaty, które wszakże rządzący mogą mniej lub bardziej umiejętnie odczytywać. Konkretny rząd może też mniej lub bardziej racjonalnie i realistycznie wypełniać wnioski, które płyną z realiów danych przez geografę i naukę historii. Racja stanu nie jest wytworem wyobraźni, ale zasadą organizującą myślenie ludzi władzy – „bardziej normą niż ideałem” (Starzewski 1930–1931: 674).

Piłsudski utrzymywał, iż w relacjach między państwami bardzo liczy się osobowość głównych twórców polityki zagranicznej państwa, a dużo mniej instytucje – powołane z mocy prawa. Nie dać sobie imponować czynnikom zagranicznym to najważniejsze przykazanie dla polityka postawionego w roli ministra spraw zagranicznych.

Duże, wprost rozstrzygające znaczenie dla Piłsudskiego miała w stosunkach międzynarodowych tajna dyplomacja – zwłaszcza misje sondażowe działających w ścisłej tajemnicy (nawet przed Ministerstwem Spraw Zagranicznych) wysłanników specjalnych przywódcy państwa, występujących obok urzędowego aparatu, którym jest resort spraw zagranicznych. Tego rodzaju misje służą generalnie ustanowieniu osobistych kontaktów między jednostkami sprawującymi rzeczywistą władzę (Potocki 1962: 253–256)¹⁵. Rola takich kontaktów rośnie zwłaszcza w sytuacjach kryzysowych. Ideał dyplomacji gabinetowej – pojmowanej na wzór XIX w. – był uważany przez Piłsudskiego i Becka za instrument gwarantujący najwyższą skuteczność. Uzależnienie polityki zagranicznej od przyzwyczajęń i wahań opinii publicznej obydwaj uważali za wielki błąd i słabość, które niweczą efektywną politykę zagraniczną – zwłaszcza narodów, nad których teraźniejszością ciąży historia tak mocno jak w przypadku Polaków (Piłsudski 1984: 238)¹⁶. W jednej ze swych wypowiedzi wyznał, że nie warto tracić pieniędzy na propagandę zagraniczną, bowiem o skuteczności polityki zagranicznej ostatecznie nie decyduje sympatia lub antypatia czynników zewnętrznych, ale „wytworzenie istotnych wartości wewnętrznych” (Diariusz i teki Jana Szembeka 1965: 371, notatka z 15 stycznia 1936). Właściwa

¹⁵ Nie ufając w pełni aparatowi urzędowemu MSZ, Piłsudski korzystał z tej metody w najbardziej przełomowych chwilach swej działalności politycznej. W 1933 roku, kiedy sondował Francję w sprawie stopnia jej determinacji w oporze przeciw Niemcom, udali się do Paryża w charakterze wysłanników specjalnych Bolesław Wieniawa-Długoszowski i Ludwik Hieronim Morstin oraz Jerzy Potocki. W 1930 r. przybył do Niemiec w celu nawiązania kontaktów z hitlerowcami jakiś emisariusz polskiego przywódcy – być może Karol Poznański. Wiadomo także, że Jerzy Potocki, który w 1933 roku obejmował urząd ambasadora w Turcji, dostał polecenie nawiązania osobistego kontaktu z prezydentem Kemalem na temat sowieckiej Rosji i rzeczywistych relacji Ankara–Moskwa.

¹⁶ „Polacy nie są zorganizowanym narodem, który można przekonać i kierować drogą rozumową (*via Vernunft*). Jest to kupa lotnego piasku, który porusza się dopiero wtedy, gdy się umiejętnie wytworzy wiatr silny w odpowiednim kierunku” (*List Piłsudskiego do gen. Besse-lera z 2 grudnia 1916 r.*).

polityka zagraniczna jest zatem funkcją owych „istotnych wartości wewnętrznych” danego państwa.

Umiejętne zagrożenie użyciem siły jest *ultima ratio* polityki zagranicznej. Oczywiście ma ono sens jedynie wówczas, kiedy zaistniały przesłanki pozwalające wymusić spełnienie własnych żądań, niedających się osiągnąć innymi środkami. Z woli Piłsudskiego polskie władze wojskowe zdecydowały się na taki manewr dwukrotnie w stosunkach z Senatem Wolnego Miasta Gdańska w czerwcu 1932 i marcu 1933 roku. Stosując demonstrację siły nastąpiło wymuszenie ustępstw tego Senatu.

W geopolitycznej konstelacji Europy Środkowo-Wschodniej może przetrwać tylko Polska silna albo żadna. Tę myśl powtarzał Piłsudski nader często i pozostawał tu w zupełnej zgodzie ze swym wielkim antagonistą Romanem Dmowskim, chociaż inaczej rozumiał polską rację stanu. Państwo małe, bierne, uprzedmiotowione, dobrowolnie rezygnujące z walki o swe interesy nie ma szans przetrwania. Wcześniej czy później utraci niezawisłość, a jego terytorium stanie się przedmiotem przetargów.

Nakaz walki o podmiotowość nie oznaczał przekonania marszałka, że Polska ma być mocarstwem światowym. Mocarstwowość pojmował Piłsudski jako podmiotowość w stosunkach międzynarodowych i status regionalnego kreatora układu sił (Kornat 2007). Wszystkie znane wynurzenia Piłsudskiego potwierdzają, iż miał świadomość ograniczonych możliwości Polski na arenie międzynarodowej, chociaż zawsze domagał się licytacji jej aktywów wzwyż. Z lata 1930 roku pochodzi jego – odnotowana przez Władysława Baranowskiego – wypowiedź o państwie polskim: „(...) jesteśmy za słabi, by coś forsować, coś narzucać obcym, we własnych nawet bezpośrednio sprawach za słabi” (Baranowski 1938: 223). Ale konstatacja ta nie prowadziła bynajmniej do uznania, iż należy prowadzić politykę rezygnacji, bezczynności oraz akomodacji do działań „możnych tego świata”.

W imię emancypacji politycznej państwa drugiej kategorii trzeba przez jakiś czas prowadzić politykę „na wyrost” – politykę, przekraczającą możliwości, które stwarza aktualny potencjał gospodarczy i militarny. Jest to wprawdzie ryzykowne, lecz konieczne, bowiem alternatywą może być tylko bierna akomodacja do warunków gry, którą określają „możni tego świata”, albo po prostu bezczynność.

Piłsudski uważał, że chociaż polityka jest sztuką osiągnięcia tego, co możliwe, to jednak są takie chwile w dziejach narodów i państw, kiedy nie ma możliwości zawarcia kompromisu, wówczas trzeba podejmować decyzje zgodne z nakazami imponderabiliów, czyli wartości niemających wymiernej ceny w życiu społeczeństw ludzkich.

W opinii polskiego przywódcy niezbędny jawił się pewien sceptycyzm w podejściu do zobowiązań międzynarodowych. Wszelkie umowy odzwierciedlają nie tyle abstrakcyjne zasady prawa narodów, ile rezultaty konkretnego stosunku sił między kontrahentami oraz uwarunkowania danej chwili. O relacjach między państwami decyduje przede wszystkim dyspozycja psychologiczna czynników kierowniczych (sprawujących władzę), w mniejszym stopniu litera prawa, którą opisano zobowiązania wzajemne.

Jednym z najważniejszych wskazań Piłsudskiego stało się jego polecenie, aby „nie zabierać głosu w sprawach, które Polski nie obchodzą”. U podstaw tej jednej

z najważniejszych zasad polskiej polityki zagranicznej tkwiło przekonanie, iż dyplomacja polska winna ograniczać swe zainteresowanie przede wszystkim do regionu Europy Środkowej i Wschodniej (Archiwum Akt Nowych, MSZ, sygn. 108a, Sprawozdanie z rozmowy ministra Becka z ministrem spraw zagranicznych Rzeszy Niemieckiej Konstantinem von Neurathem 11 października 1935 roku. (Zob. *Diariusz...* 1964: 541). My „nie mieszamy się do spraw, które nas bezpośrednio nie obchodzą, i nie wtrącamy naszych trzech groszy do ogólnoeuropejskich doktryn” – mówił Piłsudski w lipcu 1933 roku, jeśli ufać ścisłości relacji Wysockiego (Wysocki 1979: 177–178).

Kiedy studiujemy wskazania polskiego marszałka w przedmiocie polityki zagranicznej, zauważyć musimy przede wszystkim jego troskę, aby była to polityka programowo aideologiczna, a otwarta na konstruktywne negocjacje z każdym partnerem, bez względu na wyznawany światopogląd. Przede wszystkim polityka zagraniczna państwa położonego w miejscu, gdzie ścierają się wpływy i interesy różnych mocarstw winna być aideologiczna. Oczywiście nie oznaczało to przekonania polskiego przywódcy, że ideologiczna motywacja nie odgrywa żadnej roli w polityce narodów. Postulowana aideologiczność oznaczała dla Piłsudskiego przede wszystkim uznanie, iż normalizacja relacji oraz budowanie stosunków pokojowych jest możliwe z każdym państwem, bez względu na jego ustrój polityczny. Ocena tego ustroju jest czymś zupełnie innym niż priorytety polityczne.

*

Kapitałne pozostaje stwierdzenie Jerzego Pomianowskiego z roku 1970, iż dla Polaków w polityce „imponderabilia stanowią w polskiej historii wymierny majątek” (Pomianowski 1970: 20). Wolno przyjąć, że Piłsudski podpisałby się pod nimi, ale niewątpliwie Piotr Wandycz miał głęboką rację, kiedy pisał, że „Piłsudskiego nie da się zrozumieć oddzielając od siebie jego «romantyzm» i wierność imponderabiliom oraz myślenie w kategoriach *Realpolitik*” (Wandycz 1995: 259).

Piłsudski pozostaje politykiem zupełnie wymykającym się powszechnie stosowanej klasyfikacji opartej o dychotomiczny podział: „realizm–idealizm”. Schematów nie tłumaczy jego myśli politycznej, co przenikliwie stwierdził już przed laty Piotr Wandycz recenzując polemicznie głośną książkę Adama Bromkego *Idealism versus Realism. Poland's Politics* (Wandycz 1986)¹⁷.

Niewątpliwie Piłsudski wierzył w siłę imponderabiliów, czyli wartości, które nie mają swojej wymiernej ceny. Ale polityka narodów była dla niego przede wszystkim logiką siły, a więc *Realpolitik* w rozumieniu, jakie nadał temu terminowi niemiecki teoretyk stosunków międzynarodowych Ludwig-August von Rochow (Rochow 1853). Nie był jednak Piłsudski zwykłym wyznawcą „materialistycznej polityki siły” (Chesterton 1923: 12). Nie miał wątpliwości, że rachunek sił wymaga uwzględnienia roli idei i przekonań w kształtowaniu życia ludzi i narodów.

Rządząc Polską w latach 1926–1935 marszałek Piłsudski niewątpliwie pozostawał spadkobiercą insurekcyjnego patriotyzmu, abstrahującego od determinantów

¹⁷ Książka Bromkego ukazała się w Cambridge/Mass. w 1967 roku.

geopolityki, lecz w imieniu odrodzonego państwa prowadził politykę głęboko osadzoną w jej realiach. Na swój sposób zracjonalizował on doświadczenia czynu zbrojnego i polskiej porozbiorowej „diplomacji bez listów uwierzytelniających”. Wprawdzie początkowo stawiał wszystko na jedną kartę (w rozgrywce o kształt wschodu Europy) w roku 1920 – później jednak prowadził politykę niezmiernie ostrożną, podporządkowaną myśli o zachowaniu terytorialnego stanu posiadania Polski (w latach 1926–1935) oraz poprawy stosunków z wielkimi sąsiadami i utrzymania sojuszy obronnych jak długo to możliwe.

Bibliografia

- Archiwum Akt Nowych, Akta Romana Knolla, sygn. 2, Memorandum polskiego MSZ z 12 czerwca 1919 r., k. 7.
- Archiwum Akt Nowych, MSZ, sygn. 108a, Sprawozdanie z rozmowy ministra Becka z ministrem spraw zagranicznych Rzeszy Niemieckiej Konstantinem von Neurathem (11 października 1935 r.).
- Archiwum Akt Nowych, MSZ, sygn. 3763, Notatka (niepodpisana) dla Tadeusza Lechnickiego, 4 listopada 1930 r., k. 40.
- Baranowski Władysław. 1938. *Rozmowy z Piłsudskim 1916–1931*. Warszawa: Biblioteka Polska.
- Beck Józef. 1990. *Polska polityka zagraniczna w latach 1926–1939. Na podstawie tekstów min. Józefa Becka*, Anna M. Cienciała. Paryż : Instytut Literacki.
- Bocheński Adolf. 1928. *Ustrój a racja stanu*. Lwów–Warszawa: Księgarnia Polska Bernarda Połonieckiego.
- Bocheński Adolf. 1937. *Miedzy Niemcami a Rosją*. Warszawa: Księgarnia F. Hoesicka: Wydaw. Polityka.
- Borkenau Franz. 1940. *The Totalitarian Enemy*. London: Faber and Faber Limited.
- Bregman Aleksander. 1932. „Trzynaste Zgromadzenie Ligi Narodów”. *Przegląd Współczesny* 42 : 278.
- Chesterton Gilbert Keith. 1923. „Przedmowa”. W *Listy o Polsce*, Karol Sarolea (oprac.). Warszawa: nakł. Gebethnera i Wolffa.
- Clausewitz Carl von. 1958. *O wojnie*, ks. 6, 7 i 8, Leon Koc, Franciszek Schoener (przeł.). Warszawa: Ministerstwo Obrony Narodowej.
- Diariusz i teki Jana Szembeka (1935–1945)*, t. 1 (1935). 1964. Tytus Komarnicki (oprac.). Londyn: Polish Research Centre.
- Ehrlich Stanisław. 1971. *Wstęp do nauki o państwie i prawie*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Fabrycy Kazimierz. 1955. „Komórka specjalna (Studia polityczno-wojskowe na Rosją i Niemcami w r. 1934)”. *Niepodległość* 5 (po wznowieniu) : 217–220.
- Grzybowski Waclaw. Wykład pt. 19 marca 1943 r., Biblioteka Polska w Paryżu, Akcesja, Papiery Waclawa Grzybowskiego, sygn. 7354.
- Guizot François. 1958–1967. *Mémoires*. t. 2. Paris.
- Jędrzejewicz Waclaw, Janusz Cisek. 1998. *Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego 1867–1935*, t. 2. Warszawa–Londyn: Rytm.
- Kawalec Krzysztof. 2001. Państwo autorytarne a problem niepodległości i suwerenności w okresie II Rzeczypospolitej. W *Między irredentą, lojalnością a kolaboracją*.

- O suwerenność państwową i niezależność narodową (1795–1989). Polska myśl polityczna XIX i XX wieku.* t. 11, Magdalena Rupińska (red.). 253–266. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski. Instytut Historyczny; Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Komarnicki Tytus. 1952. *Józef Piłsudski a polityka wielkich mocarstw zachodnich.* Nowy Jork–Londyn: Instytut Józefa Piłsudskiego Poświęcony Badaniu Najnowszej Historii Polski
- Kornat Marek. 2007. „*Polityka równowagi*” (1934–1939). *Polska między Wschodem a Zachodem.* Kraków: Wydawnictwo Arcana.
- Kornat Marek. 2012. Idea prometejska a polska polityka zagraniczna (1921–1939/1940). *W Ruch prometejski i walka o przebudowę Europy Wschodniej 1918–1940. Studia i szkice,* Marek Kornat (red.). Warszawa: Instytut Historii PAN.
- Morawski Kajetan. 1996. *Tamten brzeg. Wspomnienia i szkice,* wyd. 2, Jerzy Marek Nowakowski (wstęp i przyp.). Warszawa: Editions Spotkania.
- Mosdorf Jan. 1932. „Hrabia Sforza a Polska”. *Myśl Narodowa* 12 : 164–167.
- Nowak Andrzej. 1995. *Jak rozbić rosyjskie imperium? Idee polskiej polityki wschodniej.* Warszawa: Warszawska Oficyna Wydawnicza.
- Paruch Waldemar. 2005. *Myśl polityczna obozu piłsudczykowski 1926–1939.* Lublin: UMCS.
- Piłsudski Józef. 1895. „Na posterunku”. *Robotnik* 7.
- Piłsudski Józef. 1937. *Pisma zbiorowe.* Warszawa: Instytut Józefa Piłsudskiego Poświęcony Badaniu Najnowszej Historii Polski.
- Piłsudski Józef. 1984. *Korespondencja 1914–1917.* Biegański Stanisław, Andrzej Suchcitz (oprac.). Londyn: Instytut Józefa Piłsudskiego.
- Potocki Jerzy. 1962. „Instrukcje Marszałka dla ambasadora RP w Turcji (1933)”. *Niepodległość* 7 (po wznowieniu) : 253–256.
- Raport ambasadora francuskiego w Warszawie Julesa Laroche’a dla ministra Brianda z 23 lipca 1929. Archives du Ministère des Affaires Etrangères (Paryż), Europe 1918–1940. Pologne, vol. 114.
- Rochow August Ludwik. 1853. *Grundsätze der Realpolitik, angewendet auf die staatlichen Zustände Deutschlands.* Stuttgart: K. Göpel
- Sierpowski Stanisław. 1992. *Źródła do historii powszechnej okresu międzywojennego,* t. 3: 1935–1939. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Starzewski Jan. 1930–1931. „Racja stanu jako naczelną normą odrodzonej Polski”. *Sprawy Obce* II: 681.
- Suleja Włodzimierz. 1992. „Odezwa Naczelnika Państwa do mieszkańców dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego z 22 kwietnia 1919 r.”. *Niepodległość* 23 : 6–22.
- Śliwiński Artur. 1931. *Na przełomie dwóch epok.* Warszawa: nakł. Gebethnera i Wolffa.
- Śliwiński Artur. 1938. „Marszałek Piłsudski o sobie”. *Niepodległość* 17 : 342–353.
- Świtalski, *Diariusz 1919–1935.* Garlicki Andrzej i Ryszard Świętek (oprac.). Warszawa: Czytelnik.
- Walicki Andrzej. 2006. *Mesjanizm Adama Mickiewicza w perspektywie porównawczej.* Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN; przy współpracy Wydawnictwa IFiS PAN.
- Wandycz Piotr. 1986. *Polska a zagranica.* Paryż: Instytut Literacki.

Realizm polityczny i imponderabilia. Józef Piłsudski i jego pojmowanie polskiej racji stanu... [79]

Wandycz Piotr. 1996. „Recenzja książki Włodzimierza Sulei, *Józef Piłsudski*. Wrocław 1995”. *Niepodległość* 28 : 259.

Wasilewski Leon. 1935. *Józef Piłsudski jakim go znałem*. Warszawa: Towarzystwo Wydawnicze „Rój”.

Wysocki Alfred. 1979. *Tajemnice dyplomatycznego sejfu*, Wojciech Jankowerny (red.). wyd. 2. Warszawa: Książka i Wiedza.

Zaleski August. 1929. *Przemowy i deklaracje*. t. 1. Warszawa: [s.n.], 1929 (drukarnia Wł. Łazarskiego).

Żerko Stanisław. 1998. *Stosunki polsko-niemieckie 1938–1939*. Poznań: Instytut Zachodni.

Political realism and imponderabilia. Józef Piłsudski and his take on Polish raison d'état in international context

Abstract

The author tries to reconsider Marshal Piłsudski's main ideas of Polish foreign policy after the regaining of the independence (1918) and especially in the last nine years of his life and dictatorship in Poland (1926-1935). During the Polish-Soviet war (1919-1920) he unsuccessfully promoted the "federalist solution" for Lithuanians, Belarussians, Ukrainians as the "successor nations" of the ancient Jagiellonian Commonwealth. After the coup d'état in May 1926 Piłsudski's foreign policy was the "balance" strategy between two hostile Great Powers: Germany and Soviet Russia. Under his guidance Poland wanted to remain disengaged in terms of co-operation with either Berlin or Moscow. Piłsudski's strategy was a mixture of Realpolitik and idealism. It is true that his conceptions cannot be understood in categories of the schematic opposition between his political romanticism and fidelity to the imponderabilia from the one side and the philosophy of Realpolitik from the other side.

Key words: Marszałek Piłsudski, political realism, Poland, international relations, diplomacy

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Politologica XVII (2016)

ISSN 2081-3333

Stanisław Bieleń

Uniwersytet Warszawski

Rosja wobec pozimnowojennego ładu międzynarodowego

Tło przewartościowań stanowiska Rosji

W dyskusjach prowadzonych na Zachodzie na temat Rosji podkreśla się od jakiegoś czasu, że państwo to pod rządami Władimira Putina dokonało radykalnego przewartościowania swojej tożsamości międzynarodowej, stawiając na konfrontację z Zachodem. Zjawisko to zyskało miano „agresywnego zwrotu” w polityce zagranicznej Rosji. W okresie pozimnowojennym stosunki Rosji ze Stanami Zjednoczonymi i państwami Unii Europejskiej przebiegały cyklicznie – od otwartości i konstruktywnej współpracy do stagnacji i wrogości. Nigdy jednak nie były tak złe, jak po aneksji Krymu w 2014 roku. Tego stanu rzeczy nie można zrozumieć bez spojrzenia na rewizję stanowiska Rosji wobec ładu pozimnowojennego, ale także na politykę USA wobec przestrzeni poradzieckiej, w której zderzyły się interesy geopolityczne obu stron (Beyrle 2015: 13–16).

Po rozpadzie ZSRR i rozwiązaniu Układu Warszawskiego Stany Zjednoczone w sposób oczywisty były zainteresowane transformacją Rosji i jej demokratycznym wyborem. Z czasem okazało się, że ich oczekiwania rozminęły się z realiami. Rosja, nawet gdy deklarowała gotowość dokonania reform na modłę zachodnią, nie była w stanie poradzić sobie z rozprężeniem gospodarczym, a Zachód bynajmniej nie spieszył jej z efektywną pomocą. Odwoływanie się do wartości i ideałów zachodnich bez wymiernego wsparcia nie było skuteczne. Dość szybko okazało się, że Rosję różniła z Zachodem interesy, związane a to z polityką wobec „bliskiej zagranicy” („kolorowe rewolucje”), a to ze stosunkiem do nuklearnych ambicji Iranu, czy spojrzeniem na poszerzenie NATO na wschód. Rosja mogła oczywiście protestować przeciwko różnym działaniom Zachodu, ale spotykało się to z lekceważeniem Stanów Zjednoczonych i omijaniem takich instytucji, jak Rada Bezpieczeństwa ONZ, gdzie weto Moskwy mogłoby skutecznie powstrzymać Amerykanów (być może zapobiegłoby interwencji wojskowej przeciwko Serbii w 1999 r. czy inwazji na Irak w 2003 r.). Po objęciu rządów przez ekipę Władimira Putina Rosja nie tylko skonsolidowała się wewnętrznie, ale przede wszystkim asertywnie sprzeciwiła się pomysłom zachodnim na jej modernizację i zademonstrowała opór wobec mentorstwa USA. Zależało jej na przywróceniu pozycji głównego mocarstwa globalnego. Obecnie wiele wskazuje na to, że Rosjanie pozbyli się już traumy po rozpadzie imperium

radzieckiego i są w stanie przejąć inicjatywę w wielu dziedzinach, z czym muszą liczyć się partnerzy po stronie zachodniej (Bieleń 2008: 229–256).

Już w 2007 roku Władimir Putin na monachijskiej konferencji bezpieczeństwa zdecydowanie zaprotestował przeciw hegemonizmowi amerykańskiemu, co zdaniem wielu obserwatorów było zapowiedzią ostrego starcia z Zachodem. Można z perspektywy czasu stwierdzić, że Putin dokonał wówczas programowej antycypacji tego, co stało się wyznacznikiem rosyjskiej polityki zagranicznej kolejnych lat – nieustępowania Zachodowi (co potwierdziło się w Gruzji i na Ukrainie). Rosja nie zmierza do odbudowy dawnej strefy wpływów w Europie Środkowej i Wschodniej, licząc się z istniejącym stanem rzeczy. Chce jednak mieć wpływ na ustalanie reguł gry i na ich egzekwowanie. Rosjanie uznali, że nastał właśnie czas takiej zmiany, która daje im szansę na włączenie się w proces kształtowania nowego ładu, opartego na wielomocarstwowym konsensusie, a nie dyktacie silniejszego (Trenin: 17–20).

Rosję zalicza się do tzw. mocarstw wschodzących, ale przecież już od wielu stuleci jest ona aktywnym i prominentnym graczem na arenie międzynarodowej. Miała wpływ na kształtowanie poprzednich wcieleń ładu międzynarodowego, zawsze obstając przy swojej suwerenności i niezależności politycznej. Gdy te wartości były zagrożone, Rosjanie mobilizowali wszystkie siły i środki, aby z największą determinacją i bezgranicznym poświęceniem bronić swojego kraju. Patriotyczna obrona ojczyzny podczas wielkich wojen ojczyźnianych należy do najbardziej uświęconych tradycji. Bez zrozumienia tego fenomenu nie sposób pojąć niezwykle silnego przywiązania do mocarstwowego statusu i równego traktowania pośród największych aktorów sceny międzynarodowej (Гузєнкова 2015: 7–38).

Przez większość swojej historii (z wyjątkiem okresu międzywojennego¹) Rosja była graczem konserwatywnym, opowiadała się przeciw rewolucyjnym zmianom w stosunkach międzynarodowych i obstawała przy zachowaniu *status quo*. Jeśli popierała dążenia narodowyzwolenicze narodów bałkańskich w imperium osmańskim, to zawsze towarzyszyły temu kalkulacje geopolityczne. W istocie we wszystkich posunięciach na arenie międzynarodowej Rosja kierowała się *Realpolitik* (Bew 2014: 40–52). I wtedy, kiedy wraz z Anglią występowała przeciw Napoleonowi, i wówczas, gdy z republikańską Francją jednoczyła się przeciw wilhelmińskim Niemcom przed I wojną światową. Pakt Stalina z Hitlerem z 1939 roku był efektem fiaska porozumienia się z Wielką Brytanią i Francją, które prowadziły własne gry geopolityczne. Ostatecznie wojenny sojusz Stalina z demokracjami zachodnimi przypieczętował losy hitlerowskiej III Rzeszy. W okresie „zimnej wojny” Rosja stawiała na pryncypia ideologiczne, ale dla szukania przeciwwagi wobec Zachodu gotowa była zawierać „egzotyczne sojusze” z państwami Trzeciego Świata, które nie miały nic wspólnego z komunizmem. Po XX zjeździe KPZR w 1956 roku kierownictwo

¹ Próby narzucenia komunizmu poprzez światową rewolucję miały charakter krótkotrwały. Lenin dość szybko zorientował się, że Rosja bolszewicka musi pokojowo układać się z wrogiem jej środowiskiem zewnętrznym (Rapallo 1922 rok). Stalin traktował obóz komunistyczny w kategoriach geopolitycznych, przyjmując, że państwa i partie komunistyczne mogą wzmacniać jego pozycję wobec Zachodu.

radzieckie postawiło na „pokojowe współistnienie” z Zachodem, czego praktycznym wyrazem było odprężenie lat siedemdziesiątych.

Nowa Rosja stanęła przed trudnym zadaniem redefinicji swojej tożsamości wewnętrznej i międzynarodowej. Ze względu na utratę imperium i spadek rangi w hierarchii potęg Rosja poszukuje pośredniej drogi między europejskością, do której zawsze dążyła, a możliwościami, jakie otwiera przed nią Azja. Transkontynentalna specyfika Rosji warunkuje szczególną wagę przywiązywaną przez nią do realnego układu sił w systemie międzynarodowym (zob. *Теория международных...* 2015). Od niego bowiem zależy kształt ładu normatywnego, interpretacja, ewolucja i dyfuzja reguł gry. Na tle własnej wizji ładu międzynarodowego Rosja realnie ocenia swoje zasoby i jest świadoma ich znaczenia w północnej hemisferze. Jej geopolityczne wpływy opierają się na kontroli największej w świecie przestrzeni, nieprzebranych zasobach surowcowych, uznanym statusie w instytucjach międzynarodowych oraz globalnych ambicjach i aspiracjach. Sąsiedztwo z regionami o ważnym znaczeniu dla bezpieczeństwa międzynarodowego czyni ją współuczestnikiem procesów decydujących o stabilności i bezpieczeństwie w Azji Środkowej, na Bliskim i Środkowym Wschodzie, na Dalekim Wschodzie i na Pacyfiku, w Arktyce, w Europie Północnej i Wschodniej. Żaden z problemów ważnych dla bezpieczeństwa międzynarodowego – koreański, afgański, irański, syryjski – nie może być rozwiązany bez udziału czy przynajmniej uwzględnienia stanowiska Rosji. Dotyczy to także zwalczania terroryzmu międzynarodowego, czy zapobiegania proliferacji broni masowej zagłady. Te przykłady pokazują, na czym polega ranga mocarstwowości rosyjskiej (*The Russian Challenge* 2015). W dziedzinie strategicznej jedynie Stany Zjednoczone mogą ją skutecznie przeciwważyć. Dzięki zasobom wojskowym i surowcowo-energetycznym Rosja może zarówno stabilizować, jak i destabilizować stosunki międzynarodowe (Bieleń 2015: 387–404). Kontrolując szlaki tranzytowo-transportowe między Europą i Azją wpływa istotnie na międzynarodowe przesyły surowców i obrót towarowy.

Na dzisiejsze stanowisko Rosji wobec pozimnowojennego ładu należy spojrzeć przez pryzmat jej rozczarowań postawą państw zachodnich (Lo 2015). Okazały się one niegodne zaufania, gdy poparły (z pewnymi wyjątkami) interwencjonistyczną politykę Stanów Zjednoczonych, powrót do wyścigu zbrojeń (wypowiedzenie traktatu ABM w 2002 r.), czy poszerzanie NATO na wschód. Unia Europejska pretendująca do zbudowania z Rosją „partnerstwa strategicznego” nie była w stanie zaproponować odrębnej od atlantyckiej wspólnoty bezpieczeństwa, co oznaczało, że amerykańska wizja strategiczna została narzucona całemu Zachodowi. To siłą rzeczy doprowadziło do napięć z Rosją, odzyskującą zdolność kreowania swojej wizji poprzez skuteczne kontrowanie pomysłów amerykańskich. O ile Stany Zjednoczone lansują uniwersalną demokratyzację, także przy użyciu siły, jako panaceum na wszystkie problemy współczesnego świata, o tyle Rosja uważa, że każde państwo w ramach suwerenności ma prawo do własnego modelu rządów. Oznacza to, że Rosjanie stoją na gruncie klasycznych zasad prawa międzynarodowego, jawią się paradoksalnie obrońcami *status quo*, podczas gdy USA stały się mocarstwem rewizjonistycznym.

W powszechnej opinii kreowanej przez media zachodnie po aneksji Krymu jest akurat odwrotnie (Bieleń 2015a: 239–251).

Akcesja państw Europy Środkowej do NATO i Unii Europejskiej nie sprzyjała zasypaniu starych podziałów między Rosją a Zachodem. Przeciwnie, ujawniło się, że pod przykrywką projektów integracyjnych realizowane są zamysły geopolitycznej ekspansji Zachodu. Unia Europejska pod hasłami ładu normatywnego i promocji wartości zachodnich stała się instrumentem natarcia na poradziecki Wschód. To musiało doprowadzić do starcia, którego areną stała się Ukraina (Grant 2015).

Ideologia normatywnej i aksjologicznej przewagi Zachodu ma negatywne konsekwencje, gdyż lekceważy złożoność tradycji politycznych na kontynencie europejskim i naturalne prawo narodów do wyboru swoich dróg rozwojowych. Fundamentalną zasadą Unii Europejskiej jest przewyższenie logiki konfliktu. Ta zasada sprawdziła się w odniesieniu do pojednania francusko-niemieckiego, ale ponosi klęskę w jednoczeniu całego kontynentu po „zimnej wojnie”. Faktem jest nowy geopolityczny podział Europy, w której integracja stała się „środkiem kontynuowania starych żalów w nowym formacie”. Kontynent europejski podlega nowym podziałom, owe podziały poddaje się intensywnej militaryzacji, co wzmacnia napięcia i tworzy klimat konfrontacyjny, nazywany „nową zimną wojną” (Lukas 2008).

Zmiany geopolityczne i aktywność rosyjska na Bliskim Wschodzie

„Rewolucyjna” zmiana w pojmowaniu światowej geopolityki polega na tym, że na naszych oczach kruszy się dominacja Zachodu nad resztą świata. Okazuje się, że inicjatywę w kształtowaniu ładu międzynarodowego przejmują nowe siły, do których należą Chiny, Indie czy Rosja, ale także Iran, Turcja czy Arabia Saudyjska. Pojawiają się ponadto hybrydalne twory niepaństwowe lub parapaństwowe, których najbardziej jaskrawym przykładem jest tzw. Państwo Islamskie, z agresywną ideologią i mesjanistyczną krucjatą (Stern, Berger 2015). Z tych powodów potrzebna jest uczciwa diagnoza źródeł zagrożeń na Bliskim Wschodzie, który stał się najbardziej niebezpiecznym regionem we współczesnym świecie. Krzyżują się tam interesy konserwatywnych i reakcyjnych państw arabskich, ambitnego Iranu, wojowniczej Turcji i żyjącego w poczuciu obłączenia Izraela, które są sojusznikami Stanów Zjednoczonych (poza Teheranem) (Zdanowski 2012). Gdyby nie miały one tak możnego patrona i protektora, ich polityka nie byłaby zapewne tak agresywna i pewna siebie. Jest to obszar, z którego pochodzi blisko 40% światowej produkcji ropy naftowej. Z mocarstw zewnętrznych od dawna obecne są tam Francja i Wielka Brytania, a po II wojnie światowej także Stany Zjednoczone, ZSRR i obecnie Rosja. Podziały polityczne nakładają się na podziały ideologiczne, religijne i etniczne. Animosje sięgają często struktur klanowo-plemiennych, które stanowią trudną do rozwikłania zagadkę dla zewnętrznych obserwatorów. Mówiąc obrazowo, obszar Bliskiego Wschodu to nie jest jeden czytelny konflikt, to raczej *pandemonium* konfliktów o podłożu historycznym, geopolitycznym, konfesyjnym i psychologicznym. Na takim tle należy diagnozować obecny kryzys bliskowschodni, związany z rozprzestrzenianiem się

radykalizmów, których źródeł trzeba także upatrywać w ich antyzachodniej obsesji i swoistym „odwecie” cywilizacyjnym. Zachód, a zwłaszcza Stany Zjednoczone kolejno raz stały przed wyzwaniem, któremu same nie są w stanie sprostać. Okazało się, że „demokratyczne przebudzenie” narodów arabskich z udziałem pomocy zachodniej to mrzonka (Pichon 2015). Mentalnie i strukturalnie nie pasują one do żadnych wzorów wypracowanych przez cywilizację zachodnią. Wydaje się, że Rosjanie bardziej rozumieją tę złożoność i nie pretendując obecnie do misyjności ideologicznej realizują chłodno swoje geopolityczne interesy (Krickus 2014).

Federacja Rosyjska odziedziczyła po ZSRR funkcję jednego z patronów w bliskowschodnim procesie pokojowym. Związek Radziecki traktował ten region jako ważny bufor i atut w konfrontacji zimnowojennej z Zachodem. Jego rola polegała głównie na udzielaniu militarnego wsparcia państwom bliskowschodnim (Egiptowi, Irakowi, Syrii) poprzez dostawy broni, przysyłanie doradców, budowę baz wojskowych. Rosja pod rządami Borysa Jelcyna nie była w stanie sprostać przewadze Stanów Zjednoczonych i co najwyżej mogła być wspierającym je moderatorem. W czasie interwencji wojskowej USA w Iraku jej pozycja w regionie uległa marginalizacji. Pod kierunkiem Władimira Putina Moskwa podjęła jednak próbę odzyskania wpływów w procesie bliskowschodnim. Potwierdzeniem tego była demonstracja woli politycznej podczas historycznej wizyty rosyjskiego prezydenta w Izraelu, Autonomii Palestyńskiej i w Egipcie w kwietniu 2005 r. Rosjanie udzielając pomocy wojskowej Palestyńczykom, sprzedając broń raketową Syrii i wspierając rozwój technologii jądrowych w Iranie demonstrują swoje ambicje, pokazując, że są jednym z głównych rozgrywających. Ich pozycję umocniło porozumienie z USA we wrześniu 2013 roku w sprawie syryjskiej broni chemicznej, co uchroniło syryjskiego dyktatora Baszara al-Asada przed amerykańskim atakiem (*Machtlabyrinth...* 2013).

Wybuch rewolty w świecie arabskim w 2011 roku, nazwanej „arabską wiosną”, zachwiał stabilnością całego regionu. Znowu okazało się, że w rozwiązywaniu dramatycznych problemów potrzebny jest udział wszystkich wielkich mocarstw. Rosja dystansowała się wobec zachodniego „eksportu demokracji” do świata muzułmańskiego, wskazując na negatywne doświadczenia irackie. Po upadku dyktatur w Tunezji, Egipcie i krwawym rozprawieniu się z reżimem Muammara Kaddafiego w Libii, Rosja zdecydowanie stanęła po stronie Damaszku. Gdy zaczęła się „arabska wiosna” Rosja zaproponowała wszystkim zaangażowanym państwom na Bliskim Wschodzie podjęcie wspólnych działań na podstawie wzajemnie uzgodnionych zasad. Zdecydowana walka z terroryzmem była punktem wyjścia tych inicjatyw. Zachód w odpowiedzi deklarował dobre intencje, ale w rzeczywistości prowadził własną politykę, przystępując do rozprawiania się z dyktatorskimi acz legalnymi reżimami, z którymi do niedawna załatwiał intratne interesy. Amerykanie i ich poplecznicy byli gotowi na układanie się ze wszystkimi oponentami legalnych władz, byle tylko obalić dyktatorów – tak jak wcześniej Husajna, a następnie Ben Alego, Mubaraka czy Kaddafiego. Nie trzeba dowodzić, że była to nad wyraz krótkowzroczna polityka (Münnich 2015). Wśród oponentów oficjalnych dyktatorów nie brakowało bowiem wszelkiej maści ekstremistów – fundamentalistów islamskich

i terrorystów, z których wyrosła hybryda Państwa Islamskiego. Strukturę tę znaną wcześniej jako Państwo Islamskie Iraku i Lewantu poparli Amerykanie i niektórzy Europejczycy, uznając, że walczy ona ze zniechęconym reżimem Baszara al-Asada (Hokayem 2013). Lekcja naiwnego poparcia dla mudżahedinów w Afganistanie, z których wyrósł ekstremizm Al. Kaidy, poszła całkowicie w zapomnienie.

Gdy w lipcu 2013 roku w Loch Eirne w Irlandii Północnej na szczycie G-8 przyjęto deklarację wzywającą rząd i opozycję w Syrii do zjednoczenia wysiłków w walce z terrorystami i usunięcia ich z terytorium tego państwa, Rosja zdecydowanie opowiedziała się po stronie Zachodu. Późniejsze wydarzenia na Ukrainie sparaliżowały jednak jakąkolwiek współpracę, a Zachód – tak Unia Europejska, jak i Stany Zjednoczone – stracił inicjatywę. Rosja usztywniła swoje stanowisko w sprawie jakiegokolwiek interwencji militarnej w Syrii. Na forum ONZ poparty ją w tym względzie Chiny, Indie, Brazylia, RPA i inne państwa. Nieskutecznymi okazały się także sankcje i naciski dyplomatyczne na Damaszek ze strony państw arabskich. W międzyczasie hybrydowy twór Państwa Islamskiego poszerzył swoje wpływy i kontroluje coraz więcej terytorium państwa syryjskiego. To właśnie wzmogło aktywność wojskową Rosji (Goldsmith 2015).

Rosja prowadzi oficjalnie walkę z tzw. Państwem Islamskim, ale nawołuje, aby odbywało się to przy poszanowaniu prawa międzynarodowego, w tym suwerenności poszczególnych państw regionu i ich legalnych władz. Arbitralna delegitymizacja reżimów bliskowschodnich przez Zachód spowodowała – jak widać – więcej nieszczęść, niż się ktokolwiek spodziewał. Dopiero masowy *exodus* uchodźców z Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej w stronę Europy uświadamia rozmiar klęski, spowodowanej brakiem porozumienia wszystkich zainteresowanych stron uregulowaniem konfliktu. Rosja stoi na stanowisku, że w czasach katastrofy humanitarnej i ekspansji radykałów islamskich należy zwierać szeregi i zaprzestać rozgrywania egoistycznych interesów. Co ciekawe, Rosjanie mają za sobą coraz większe poparcie, także po stronie Zachodu, choćby ze strony Niemiec czy Włoch. Być może Rosja ustąpi w sprawie obrony reżimu al-Asada, jeśli otrzyma od Zachodu jakieś obietnice w sprawie Ukrainy. Niektórzy obserwatorzy, wbrew regułom poprawności politycznej, wietrzą nawet w tym kontekście klęskę sprawy ukraińskiej.

W przypadku Syrii nie ma obecnie żadnej gwarancji, że po ewentualnym zwycięstwie nad tzw. Państwem Islamskim antyasadowska rebelia nie wymknie się spod kontroli i nie skieruje swojego ostrza przeciw Zachodowi bądź największemu wrogowi w najbliższym otoczeniu – Państwu Izrael (Lister 2015). Nikt też nie ma recepty na zneutralizowanie Iranu, który pretenduje do odegrania ważnej roli w procesie przywracania stabilności na obszarze Syrii i Iraku (Goodarzi 2009). Sukces rokowań w sprawie programu atomowego w Iranie pokazuje, jaka jest jedynie słuszna droga rozwiązania problemu syryjskiego. Zamiast podejmować kolejne krucjaty, należy zgodzić się na poszukiwanie kompromisu w nowym formacie negocjacyjnym, z udziałem reżimu al-Asada, celem pokonania radykałów islamskich. Zachód musi przestać realizować swoje szaleńcze plany obalania siłą kolejnych dyktatur. One często – jak w Libii, Egipcie czy Iraku – były jedyną gwarancją stabilności

tych państw. Należy wzmacniać oficjalne reżimy, które z czasem zaprowadzą porządek na podległych im obszarach. Rosja ma w tej sprawie dużo do powiedzenia i jak widać, kolejny już raz przejmuje inicjatywę, wywołując irytację na Zachodzie. Przywódca Rosji upiera się przy tym, że zachowanie reżimu Baszara al-Asada gwarantuje przeprowadzenie skutecznej operacji lądowej przeciwko islamistom. A tę mogą wykonać jedynie wojska obecnego syryjskiego prezydenta (Scheller 2013).

Istotna staje się obecnie próba skonsolidowania samego Zachodu i nowego podejścia do walki z międzynarodowym terroryzmem z udziałem takich państw jak Rosja, Chiny czy Indie. Zagrożone są bowiem nie tyle wartości Zachodu, ile wartości uniwersalne cywilizacji ludzkiej. Paraliżowi ulega cały system instytucji międzynarodowych, w tym przede wszystkim Rada Bezpieczeństwa ONZ. Rosja nalega, że czas powrócić do idei bezpieczeństwa zbiorowego i respektować w tej dziedzinie zasady Karty NZ w gronie wielkich decydentów Rady Bezpieczeństwa. Pokonanie tzw. Państwa Islamskiego, co być może jest zadaniem na długie lata, wymaga rezygnacji z dogmatów ideologicznych, że demokracja na wzór zachodni jest jedyną metodą uszczęśliwiania wszystkich mieszkańców globu. Czas zrozumieć, że współczesny świat wymaga powrotu do *Realpolitik*, czyli uznania i poszanowania istniejących układów sił, bez krucjat ideologicznych po którejkolwiek ze stron (Фененко 2016).

Syria – jeśli porozumieją się mocarstwa zachodnie z Rosją – może stać się swoistym „alawickim Izraelem”, czyli państwem wspieranym czy nawet utrzymywanym z zewnątrz, które będzie rygłem dla radykałów panujących w tzw. Państwie Islamskim. Takie państwo, nawet zarządzane w sposób niedemokratyczny, ale szanujące standardy prawne, może być gwarantem stabilności regionalnej. Za utrzymaniem reżimu al-Asada opowiadają się poza Rosją tacy regionalni gracze, jak Iran, a nawet Izrael (pod różnymi warunkami), co dobrze wróży osiągnięciu wstępnego porozumienia. Dla Izraela niezwykle ważna jest stabilność granicy na Wzgórzach Golan (Минасян 2015).

Europa jest przede wszystkim ofiarą wielkich ucieczek ludności z obszarów ogarniętych konfliktem. W samej Syrii prawie połowa ludności (szacuje się ok. 10 mln) opuściła swoje domy. Trudno teraz oszacować skalę ucieczek, gdyż uchodźcy napływają spoza państw arabskich – z Afganistanu i Pakistanu. Przypuszcza się, że jest to *exodus* świadomie zorganizowany przez tzw. Państwo Islamskie i sprzyjającą mu Turcję. Kryzys imigracyjny, jaki dotknął państwa Unii Europejskiej, obnażył skalę zagrożeń wiążących się z destabilizacją reżimów politycznych w imię ideologicznych haseł i misji demokratyzacyjnych (Dobrowolska-Polak 2016). Czy Zachód wyciągnie jednak z tego prawidłowe wnioski? Czy zrewiduje swoją politykę pomocową opartą na zasadzie warunkowości? Czy zrozumie, że skutki negatywnych zjawisk mają swoje przyczyny w nieodpowiedzialnej polityce i upieraniu się przy wyższości swoich wartości? Wszystko wskazuje na to, że tak się nie stanie, gdyż politycznym przywódcom Europy brakuje odwagi, wiedzy i wyobraźni. Gromkie obwinianie Węgier za realizowanie konsekwentnej polityki ochrony zewnętrznych granic Unii Europejskiej zgodnie z zasadami wypracowanymi przez samą Brukselę, pokazało stopień hipokryzji i cynizmu polityków europejskich. Nie stać ich na rzetelną ocenę własnej

polityki, która opiera się na jakiejś obłudnej doktrynie poprawności politycznej, a nie na realnym rozeznaniu, co leży w interesie obywateli i państw europejskich. Za błędy polityków być może przyjdzie zapłacić szybciej niż można się spodziewać.

Zbliżenie Zachodu z Rosją, w tym Waszyngtonu i Moskwy jest nieuchronne, acz niełatwe, także z powodów psychologicznych i wizerunkowych, ale wymusza je obiektywna sytuacja wynikająca ze stosunku sił. Geopolityka rosyjska, niezależnie od wielu słabości, czyni Rosję liczącym się graczem sceny międzynarodowej. Bez jej udziału nie sposób rozwiązać żadnego z palących problemów, czy to na obszarze poradzieckim (przykład Ukrainy nauczył wielu pokory), czy w skali globalnej. Rosjanie od dawna opowiadają się za tym, aby wiele spraw rozwiązywać na drodze wielostronnej. Ich zdaniem, jakiegokolwiek próby przebudowy Bliskiego Wschodu pozostaną mrzonką, jeśli nie zostanie stworzony regionalny system bezpieczeństwa, z gwarancjami wszystkich wielkich aktorów sceny międzynarodowej. Rosja opowiada się także za rewitalizacją instytucji ONZ na rzecz rozwiązywania sporów międzynarodowych, co wymagałoby nowego spojrzenia na funkcjonalność takich organów, jak Rada Bezpieczeństwa.

Niezależnie od stopnia zbliżenia i gotowości do stworzenia koalicji antyislamijskiej z udziałem USA i Rosji świat Zachodu staje przed największym wyzwaniem natury cywilizacyjnej. W obliczu groźby nowych totalitaryzmów ubranych w szaty religijne rządy zachodnie muszą dokonać głębokich przewartościowań swoich priorytetów ideologicznych i strategii postępowania. Zbliżenie USA z Rosją jest imperatywem współczesnego świata na bazie poszanowania pluralizmu ustrojowego i rezygnacji z własnego misjonizmu. Rosja silnie przywiązana do swojej tożsamości nie stanie się przecież częścią Zachodu, jak chcą tego różni współcześni „krzyżowcy” spod znaku demokracji liberalnej i praw człowieka. W imię solidarności jednej chrześcijańskiej cywilizacji trzeba jednak wyzbyć się tradycyjnych kalek i schematów w jej oglądzie. Przenikliwy obserwator sceny rosyjskiej George Kennan (1904–2005) wielokrotnie przestrzegał w ciągu swojego długiego życia przed ignorancją i zaślepieniem w traktowaniu Rosji jako kraju wrogiego Zachodowi. Takie jej traktowanie ogromnie upraszcza i błędnie przedstawia sporą część dorobku cywilizacji rosyjskiej.

W związku z wojną na terytorium tzw. Państwa Islamskiego prędzej czy później na porządku dnia stanie konieczność przygotowania skutecznej ofensywy lądowej, a ta będzie niemożliwa bez udziału Rosji. Zachód musi pogodzić się z ideą szerokiej formuły koalicji antyterrorystycznej, która powinna działać na podstawie mandatu Rady Bezpieczeństwa ONZ. Szeroki front przeciwko tzw. Państwu Islamskiemu, obejmujący także Chiny, powinien współpracować z realnymi rządami Syrii i Iraku, a kwestia ich legitymizacji powinna być rozstrzygnięta po likwidacji głównego źródła zagrożeń. W najbliższej perspektywie Zachód ma przed sobą dwa zadania: z jednej strony trzeba skutecznie rozprawić się z wrogiem na jego terytorium, a z drugiej trzeba podjąć wszelkie środki ostrożności i prewencji, aby zapobiec pogromom wobec islamskich przybyszów na własnym terytorium. Nie wiadomo bowiem, czy na fali kolejnych ataków terrorystycznych nie dojdzie do narastania antyislamskiego fanatyzmu w państwach zachodnich, który stanie się zagrożeniem dla

ich wewnętrznej stabilności. Stworzenie i utrzymanie koalicji antyterrorystycznej będzie sprawdzianem dobrej woli rządów państw zachodnich, którym w ostatnich dekadach zależało na dekompozycji Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu w imię swoich neokolonialnych interesów. Czas najwyższy przyznać, że taka polityka doprowadziła do niezmiernych cierpień ludzkich, ale i do totalnego krachu wizji modernizacyjnej Zachodu, opartej na „eksporcie” demokracji i praw człowieka na obszary odmienne pod względem cywilizacyjnym.

Większość aktualnych doniesień medialnych na temat sytuacji w Syrii ma charakter sensacyjny, czy wręcz historyczny. Sprowadza się do kolejnej półprawdy, że to znowu Rosjanie zakłócają tam porządek międzynarodowy, dozbrajając syryjskiego dyktatora, wysyłając doradców i żołnierzy, podejmując interwencję zbrojną przeciw rebeliantom syryjskim. Prawda jest jednak taka, że oprócz Rosji na arenie bliskowschodniej ciągle są aktywne Stany Zjednoczone, które wspierają antyreżimową rebelię i którym nie przeszkadza, że rebeliantom często blisko jest do Al Kaidy i innych ekstremizmów. Do czasu wkroczenia Rosji jakoś mało kto z obserwatorów zachodnich miał odwagę zapytać, kto handluje z tzw. Państwem Islamskim, kupując na przykład ropę naftową i dostarczając mu broni. Mało kogo obchodzi także, jakie są możliwości zorganizowania realnej pomocy ludności cywilnej na obszarach objętych konfliktem. Milczą w tej sprawie rządy, organizacje pozarządowe, media, nie mówiąc o agendach ONZ.

Incydent z zestrzeleniem rosyjskiego bombowca Su-24M przez Turcję w listopadzie 2015 roku skomplikował wysiłki na rzecz skutecznego przeciwdziałania tzw. Państwu Islamskiemu. Jednocześnie odsłonił rzeczywiste zaangażowanie Turcji w pomoc syryjskim rebeliantom i udział Ankary w intratnych interesach z tzw. Państwem Islamskim. Obnażył także bezsilność NATO w sytuacji, gdy jeden z sojuszników prowadzi działania na własną rękę, które w rzeczywistości są działaniami na szkodę Zachodu. Wiele wskazuje na to, że Turcja prowadzi podwójną grę. To samo spostrzeżenie odnosi się zresztą do innych graczy Bliskiego Wschodu, którzy „trzymając sztamę” z Ameryką, jednocześnie działają na szkodę Zachodu. Na tym tle Władimir Putin wydaje się być jednym z najbardziej racjonalnie patrzących polityków, potrafiących rozpoznać nie tylko intencje stron i je nazwać po imieniu, ale także skutecznie przeciwdziałać zagrożeniom. Po drugiej stronie potrzebuje on racjonalnego partnera, który ma wolę współdziałania. Obecnie to przede wszystkim w Ameryce trzeba szukać klucza do rozwiązania problemów trapiących nie tylko Bliski Wschód, ale także zagrożoną milionowymi ucieczkami stamtąd Europę. Jeśli Stany Zjednoczone nie znajdą na tyle odwagi, by wyciągnąć wnioski z obłudnego przyzwolenia na finansowanie międzynarodowego terroryzmu i przyznać się do odpowiedzialności za wiele nieszczęść spowodowanych interwencjami militarnymi przeciwko autorytarnym reżimom w Iraku, Libii i Syrii, to problem Bliskiego Wschodu pozostanie otwarty ze wszystkimi tego negatywnymi konsekwencjami. Zbrojne wejście Rosji komplikuje sprawę, ale nie wyklucza deeskalacji w przewidywalnej perspektywie.

Perspektywy udziału Rosji w nowym ładzie międzynarodowym

Sytuacja kryzysowa w stosunkach międzynarodowych nie sprzyja budowaniu wizji związanych z przebudową ładu międzynarodowego. Pod wpływem bieżących wydarzeń cele taktyczne i doraźne reakcje zawężają perspektywy i możliwości myślenia strategicznego. Prędzej czy później jednak każdy kryzys ustępuje normalizacji i w programach działań rządowych pojawiają się zadania odbudowy nadszarpniętych relacji. Należy zakładać, że konflikt na Ukrainie zostanie zażegnany, choć perturbacje związane z odbudową i wzmocnieniem państwowości ukraińskiej będą przez długi czas komplikować relacje Rosji z Zachodem (Sakwa 2015).

Specyfika Rosji wynika z jej transkontynentalnego położenia, geograficznego wnikięcia w przestrzeń azjatycką. Rosjanie są dumni z tego, że stanowią rozwinięcie cywilizacji europejskiej w stronę Dalekiego Wschodu, aż po Japonię i Amerykę Północną. Dzięki Rosji Europa przechodzi w Eurazję, stanowiąc zgodnie z teorią Halforda Mackindera „geograficzną oś historii”. Na tej kanwie niezależnie od ochłodzenia obecnych stosunków rozważa się możliwość odbudowy związków z Unią Europejską i poszczególnymi partnerami zachodnimi. Wydaje się, że Zachód pozostaje nadal dla elit i społeczeństwa rosyjskiego głównym źródłem inspiracji modernizacyjnych (Kortunov 2015: 57–58). Chodzi więc o to, aby być przygotowanym – z perspektywy elit rosyjskich – na długi i trudny proces odbudowy zaufania z partnerami zachodnimi, po zażegnaniu kryzysu ukraińskiego.

W dziedzinie międzynarodowej Rosja trwa przy strategiach rywalizacyjnych, co wynika z odziedziczonego po poprzedniej formacji ustrojowej respektu przed siłą. Być może z powodu klęski w wojnach z lat 1904–1905, 1914–1918 i 1920, a może przede wszystkim z powodu głębokiej traumy, jaką pociągnęła za sobą hekatomba II wojny światowej, przywódcy radzieccy przyjęli założenie, że nikt więcej nie zaatakuje tego, kto jest dużo potężniejszy od innych. Stąd bierze się niechęć do demilitaryzacji polityki zagranicznej i trudności z przestawieniem się na strategie kooperacyjne i akomodacyjne. Rosja w swoich kalkulacjach mocarstwowych sięga do dziewiętnastowiecznych wzorów *Realpolitik*, promowane jest myślenie w kategoriach równoważenia sił w rywalizacji z Zachodem, zwłaszcza Stanami Zjednoczonymi (Herd 2011: 59–75). Istnieje szeroki konsensus sił politycznych wokół działań na rzecz sukcesu na arenie międzynarodowej. Panuje zgodność, że polityka zagraniczna państwa może w tym względzie odegrać rolę szczególną, zwłaszcza jeśli chodzi o wykorzystanie *soft power* (Kiseleva 2015: 316–329). Ma ułatwić dostęp do inwestycji, technologii, *know-how*, rynków, a więc tych wszystkich instrumentów, które zapewnią Rosji „organiczną” integrację z różnymi kręgami systemu międzynarodowego – od Wspólnoty Niepodległych Państw począwszy, poprzez wspólnotę euroatlantycką, przez Azję i Pacyfik, do Azji Południowo-Wschodniej, Bliskiego Wschodu i Afryki (Тренин 2013: 217–243).

Podobne strategie rywalizacyjne utrzymują się po stronie Zachodu. Brakuje tam pomysłu na włączenie Rosji w mechanizmy integracyjne i gremia decyzyjne wielkich potęg. Nadal mocno trzymają się schematy zimnowojenne, które nakazują

widzieć w Rosji rywala, a nie partnera. Jak długo Zachód będzie rozumował w kategoriach zdobycia nowych stref geopolitycznych wpływów, na przykład w przestrzeni poradzieckiej, często kosztem Rosji, tak długo będzie istnieć uzasadnienie dla jej imperialnego modelu rozwoju. Wszystkie „wielkie gry” prowadzone przez Zachód na poradzieckiej „wielkiej szachownicy” jedynie umacniają w Rosjanach determinację do obrony stanu posiadania i zamykania się w „oblężonej twierdzy”.

Na Rosję trudno wpłynąć od zewnątrz – jak uczy doświadczenie, ani izolacja, ani sankcje nie są skuteczne. Jediną drogą pozostaje obejmowanie jej coraz licznymi propozycjami współpracy, otwierania się na siebie, rozwijania kontaktów osobowych na wszystkich szczeblach. Temu winien służyć na przykład reżim bezwizowy do Unii Europejskiej, zaproszenie do strefy Schengen, tworzenie mieszanych stref ekonomicznych, budowa wspólnych tras komunikacyjnych itp. Jeśli Rosja odrzucałaby te propozycje, oznaczałoby to spychanie jej do defensywy i obarczanie odpowiedzialnością wobec własnego społeczeństwa. Elity rządzące na Zachodzie wykazują nie tylko brak zdecydowania w wielu sprawach, ale przede wszystkim dbają wyłącznie o swoje egoistyczne interesy. Nie jest przecież tajemnicą, że zachodnie centra finansowe nieźle prosperują dzięki rosyjskiemu kapitałowi i handlowi surowcami energetycznymi (Bieleń 2014: 209–232).

Obecnie mamy do czynienia z „wojną narracyjną” między Zachodem a Rosją, a każda ze stron konfrontacji wierzy wyłącznie własnej propagandzie. Wizerunki wroga rządzą postrzeganiem w stosunkach między Rosją a Stanami Zjednoczonymi. Powrócił manichejski schemat, według którego wszystko co czyni Rosja jest złem, zaś Stany Zjednoczone czynią wyłącznie dobro. Te uproszczenia są wynikiem świadomej manipulacji, moralnej arogancji i złej woli. Rosję przedstawia się jako państwo ekspansywne i zaborcze, abstrahując od rzeczywistego przebiegu zdarzeń i ich przyczyn. Kreuje się atmosferę obsesji na tle kolejnych zagrożeń, w myśl „teorii domina”, że po aneksji Krymu przyjdzie kolej na następne terytoria państw zagrożonych przez Rosję. Demonizuje się prezydenta Putina, sięgając do prostych analogii i porównań z Hitlerem.

Wiele wskazuje na to, że starcie rosyjsko-amerykańskie nie może skończyć się szybkim pokojowym kompromisem, gdyż oznaczałoby zanegowanie dotychczasowych preferencji każdej ze stron. Wojna informacyjna i dywersja psychologiczna będą prawdopodobnie toczyć się długie lata, jeśli żadne z mocarstw nie popełni błędu eskalacji konfliktu. Rosja będzie z uporem upominać się o swoje prawo do artykułowania i obrony własnych interesów. Będzie bronić aktywnej obecności w przestrzeni poradzieckiej, którą tradycyjnie uważa za strefę „uprzywilejowanych interesów”. Starcie z USA stało się nieuniknione, gdy Amerykanie przekroczyli „czerwoną linię”, oznaczającą naruszenie wyłączności Rosjan do operowania w tej przestrzeni. Wszystko wskazuje na to, że koszty nieprzyjaznych kroków wobec Rosji nie zniechęcą jej kierownictwa politycznego do prowadzenia zdecydowanej polityki, mającej na celu utrzymanie przewagi w przestrzeni poradzieckiej. Definiując swoje żywotne interesy, zakreśla ona granice przybliżania się do niej zachodnich instytucji

bezpieczeństwa i integracji. Choć budzi to irytację polityków zachodnich, nie może być przez nich lekceważone.

Rosja zajmując Krym przeciwstawiła się Zachodowi, dowiodła, że znowu jest w stanie sprostać mocarstwowym wyzwaniom. Jej *Realpolitik* sprowadza się obecnie do kalkulacji ryzyka eskalacji kosztów konfliktu. Choć Rosja nie jest w stanie pokonać Zachodu pod względem militarnym, ani przeciwważyć pod względem ekonomicznym, potrafi jednak stanąć na przeszkodzie aspiracjom geopolitycznym innych potęg. Ma też, podobnie jak i Stany Zjednoczone, świadomość, że użycie broni jądrowej w ewentualnej konfrontacji zbrojnej między nimi nie ma sensu. Dlatego obie strony muszą liczyć na bilansowanie sił konwencjonalnych. Niebagatelne znaczenie ma mobilizacja sojuszników i ich możliwości. Szacuje się na podstawie prostej arytmetyki rozkładu głosów w ONZ, że państwa znajdujące się wraz z Rosją w pewnej opozycji wobec USA kontrolują obecnie blisko 60% globalnego PKB, mają ponad 2/3 ludności Ziemi i obejmują ponad 3/4 jej powierzchni. Dynamika rozwojowa państw należących do Grupy BRICS może być zagrożeniem dla wpływów zachodnich w Azji, Afryce i Ameryce Łacińskiej. To daje do myślenia kręgom rządzącym w USA i Unii Europejskiej, a niekiedy wywołuje także ich historyczne reakcje.

Rosja Putina odrzuca idealistyczne wizje zbliżenia się do Zachodu, a może raczej rezygnuje ze złudzeń, jakie w różnych kręgach politycznych występowały od czasu „nowego myślenia” i idei „wspólnego europejskiego domu” epoki Gorbaczowa. Podważając uniwersalizm wartości zachodnich Rosja postawiła na obronę własnej drogi rozwoju. Sprzeciwia się stosowaniu instrumentów presji zewnętrznej na jej reformy ustrojowe, uznając je za przejaw ingerencji w sprawy wewnętrzne. Zarzuca Zachodowi nierówne traktowanie, na przykład w porównaniu z Chinami, które nie wywołują po stronie zachodniej wzmożonej krytyki, a przecież na nią zasługują, jeśli chodzi o przestrzeganie praw człowieka.

Świat Zachodu stosując sankcje przeciwko Rosji cieszy się ze spadku kursu rubla, załamania cen ropy naftowej, topnienia rezerw walutowych i kurczenia się gospodarki rosyjskiej do poziomu Meksyku. Modne są scenariusze katastroficzne, oczekiwania na rozpad Rosji, albo przynajmniej takie jej osłabienie, aby przestała ona się liczyć w gronie wielkich potęg. Mało który ośrodek analityczny zajmujący się Rosją i poradzieckim Wschodem stara się pokazywać alternatywne drogi rozwoju sytuacji na Wschodzie, na przykład w postaci sprzymierzenia Rosji z Chinami, czy też stworzenia systemu gospodarki opartego na juanie i rublu, które mogą zagrozić Zachodowi. Rachuby te nie uwzględniają rzeczywistego potencjału Rosji, tkwiącego nie tylko w jej zasobach surowcowych i przyroście dochodu narodowego. Nie biorą pod uwagę tego, co stanowi pewną siłę inercji oraz ryzyka, jakie pociąga za sobą ewentualny krach gospodarki rosyjskiej. Nikt nie wie, czy Zachód sam nie stanie się wówczas obszarem wstrząsów, które mogą doprowadzić także do osłabienia jego gospodarki. Ponadto nie zwraca się uwagi na skalę desperacji i determinacji rosyjskiego państwa, a także społeczeństwa w obronie swoich racji. To wszystko powoduje, że geopolityka tak łatwo nie ulega kalkulacjom ekonomicznym.

Gdy putinowska Rosja w oczach Zachodu staje się znowu groźnym państwem, a Zachód napiera na rozszerzanie swoich wpływów na obszarze poradzieckim, to nie ma innej metody, jak tylko rozpoznanie wzajemnych interesów i poszukiwanie możliwości pogodzenia skonfliktowanych stron. Jeśli bowiem „partie wojny” zaczynają rządzić polityką, to jest pewne, że nic dobrego z tego nie wyniknie dla pokoju. Od polityków zachodnich należy oczekiwać większego i skuteczniejszego zaangażowania na rzecz pokojowego rozwiązania konfliktu na Ukrainie, a nie podżegania do realizacji siłowego scenariusza na wschodnich rubieżach tego państwa. Mobilizacja wojenna i dozbrajanie wojsk kijowskich przez Zachód, w tym przez Polskę, nie może skończyć się inaczej, jak tylko katastrofą na wielką skalę. Czas więc przywołać jastrzębie wojenne do porządku i otworzyć agendę dyplomatyczną, w której znajdzie się przy dobrej woli stron miejsce na kompromis. Pożądane jest „wczucie się” w punkt widzenia drugiej strony, aby przy dobrej woli przyznać jej choć trochę racji. Zachód powinien wykazać się większą inicjatywą na rzecz mediacji w konflikcie ukraińskim. Sam bowiem znajduje się wobec wyzwań i śmiertelnych zagrożeń ze strony fanatycznego terroryzmu islamskiego. Kto wie, czy wkrótce cała Północ nie będzie musiała skonsolidować się w konfrontacji z agresywnym Południem i napływem kolejnych fal uchodźców. Bez udziału wschodniej części kontynentu europejskiego trudno będzie o skuteczność w walce, która pogrąży cały ład międzynarodowy w chaosie.

Bibliografia

- Bew John. March-April 2014. „The Real Origins of Realpolitik”. *The National Interest*. 130.
- Beyrle John. 2015. „An Overview of the U.S.-Russia Relationship: Challenges, Dangers and Opportunities”. *The ASPEN Institute Congressional Program: The U.S. Response to Russia's Assertiveness: Economic, Military and Diplomatic Challenges* 30(2) : 13–16.
- Bieleń Stanisław. 2008. Powrót Rosji do gry wielkomocarstwowej. W *Rosja w okresie prezydentury Władimira Putina*, Alicja Stępień-Kuczyńska, Stanisław Bieleń (red.). 229–256. Łódź–Warszawa–Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Bieleń Stanisław. 2014. Szanse modernizacji na tle osobliwości rosyjskiej polityki. W *Bariery modernizacji Rosji*, Stanisław Bieleń, Andrzej Skrzypek (red.). 209–232. Warszawa: Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego. Międzyinstytutowa Pracownia Badań nad Rosją i Państwami Poradzieckimi.
- Bieleń Stanisław. 2015. Powrót do Realpolitik w stosunkach Rosji z Zachodem jako konsekwencja konfliktu na Ukrainie. W *Implikacje konfliktu ukraińskiego dla polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Polski. Aspekty polityczne, wojskowe, gospodarcze oraz społeczne*, Katarzyna Czornik, Miron Łakomy, Mieczysław Stolarczyk (red.). 387–404. Katowice: Wydawnictwo Regionalnego Ośrodka Debaty Międzynarodowej przy Fundacji na rzecz Wspierania Edukacji i Rozwoju Samorządności wśród młodzieży Viribus Unitis.
- Bieleń Stanisław. 2015a. Rosyjski rewizjonizm geopolityczny w stosunkach międzynarodowych. W *Rosja: rozważania imperiologiczne*, Stanisław Bieleń, Andrzej Skrzypek (red.). 239–251. Warszawa: ASPRA-JR.

- Dobrowolska-Polak Joanna. 2016. „Kryzys migracyjny – Europa w oku cyklonu?” *Biuletyn Instytutu Zachodniego* 219.
- Giles Keir et al. 2015. *The Russian Challenge*. London: Chatham House. The Royal Institute of International Affairs,
- Goldsmith Leon T. 2015. *Cycle of Fear: Syria's Alawites in War and Peace*. London: Hurst.
- Goodarzi Jubin M. 2009. *Syria and Iran: Diplomatic Alliance and Power Politics in the Middle East*. London-New York: IB TAURIS.
- Grant Thomas D. 2015. *Aggression against Ukraine. Territory, Responsibility, and International Law*. New York: Palgrave Macmillan US.
- Herd Graeme P. 2011. „Russian Modernization Pathways: Foreign Policy Implications”. W *Russian Foreign Policy in the 21st Century*, Roger E. Kanet (red.), 59–75. London: Palgrave Macmillan UK.
- Hokayem Emile. 2013. *Syria's Uprising and the Fracturing of the Levant*. Abingdon-New York: Routledge.
- Kiseleva Yulia. 2015. „Russia's Soft Power Discourse: Identity, Status and the Attraction of Power”. *Politics* 35 (3–4) 316–329.
- Kortunov Andrei. 2015. „A New Agenda for Russian Foreign Policy”. *The ASPEN Institute Congressional Program: The U.S. Response to Russia's Assertiveness: Economic, Military and Diplomatic Challenges* 30 (2) : 57–62.
- Krickus Richard J. 2014. *Russia after Putin*. Carlisle: The Strategic Studies Institute.
- Lister Charles R. 2015. *The Syrian Jihad: Al-Qaeda, the Islamic State and the Evolution of an Insurgency*. London: Oxford University Press.
- Lo Bobo. 2015. *Russia and the New World Disorder*. London: Brookings Inst. Press/Chatham House.
- Lucas Edward. 2008. *Nowa zimna wojna. Jak Kreml zagraża Rosji i Zachodowi*, Jarosław Stawski (przeł.). Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Machtlabyrinth: Russland und der Bürgerkrieg in Syrien*, 2013. Manfred Sapper (red.). Berlin: Berliner Wiss.-Verlag.
- Münnich Maciej. 2015. *Syria wiosną 2015: spojrzenie niepoprawne politycznie*. Lublin: Instytut Sądecko-Lubelski.
- Pichon Frédéric. 2015. *Syria. Porażka strategii Zachodu*, Grażyna Majcher (przeł.). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Sakwa Richard. 2015. *Frontline Ukraine. Crisis in the Borderland*. London: I.B.Tauris.
- Scheller Bente. 2013. *The Wisdom of Syria's Waiting Game: Syrian Foreign Policy under the Assads*. London: Hurst.
- Stern Jessika, Berger J.M.. 2015. *ISIS: The State of Terror*. London: Ecco.
- Trenin Dimitrij. 2015. „Russia and the World Order”. 17–20. *The ASPEN Institute Congressional Program: The U.S. Response to Russia's Assertiveness: Economic, Military and Diplomatic Challenges* 30 (2).
- Zdanowski Jerzy. 2012. *Stosunki międzynarodowe na Bliskim Wschodzie w XX wieku*. Kraków: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne – Oficyna Wydawnicza AFM.
- Минасян Сергей. *Сирийский гамбит Москвы*, Россия в глобальной политике 2015, 6, <http://www.globalaffairs.ru/number/Siriiskii-gambit-Moskvy-17821>. Dostęp 15 lutego 2016.
- Наследники победы и поражения. Вторая мировая война в исторической политике стран СНГ и ЕС*. 2015. Гузенкова Тамара С. (ред.). Москва: РИСИ.

- Теория международных отношений в XXI веке*. 2015. Бордачёв Тимофей В. и др. Москва: Международные отношения.
- Тренин Дмитрий. 2013. *Мир безусловный. Евро-Атлантика XXI века как сообщество безопасности*. Москва: Московский Центр Карнеги, РОССПЭН
- Фененко Алексей. *Хуже, чем в холодную войну*, „Россия в глобальной политике”, 15 февраля 2016, <http://www.globalaffairs.ru/global-processes/Khuzhe-chem-v-kholodnuyu-voinu-17994>. Dostęp 15 lutego 2016.

Russia towards the post-Cold War international order

Abstract

Russia is seen as a country which has taken an “aggressive turn” in its foreign policy, opting for confrontation with the West. The essence of the problem, however, lies in the fact that it was the United States who first revised its attitude towards the post-Cold War order. This creates a web of mutual accusations and raises tensions in international relations. Russia, due to its transcontinental specifics, attaches special importance to the real balance of power in the international system. It carefully guards its possessions, insists on its sovereignty and political independence, opposes violations of norms of international law and the diktat of the strongest power, which puts it head to head with the U.S. in different parts of the globe. The fiercest confrontations are now taking place in Syria and Ukraine.

Key words: Russia, “aggressive turn” in foreign policy, post-Cold War international order

Andrej Kreutz

University of Calgary

Russia in Syria. The Previous History and Present Concerns

After the start of the Russian military intervention in Syria, the US National Intelligence Director, James Clapper, may have been partially correct in asserting that Russian President Vladimir Putin, “was winging it, with no long term strategy” (cnn.com 2015). However, there were at least four pressing reasons for his sudden and undoubtedly risky decision:

- 1) As even some American analysts were willing to admit, Putin must have felt obliged to save the existing Syrian regime, which has been and still is, Moscow’s only ally in the region (Kreutz 2010). If an American ally, such as Saudi Arabia or Qatar, found themselves in a similar predicament, quick and powerful US support would soon come.
- 2) Allowing the Arab regimes supported by the West to overthrow another government in this politically sensitive area, with some of these regimes being far more dictatorial and oppressive than used to be the case of Syria, might have been seen as the recognition of the Right to Protect (R2P), enabling the Western Powers to intervene in the domestic affairs of other nations and overthrow the leaders which Washington dislikes (Trenin 2014). Syria was not the first country to be submitted to such treatment, and after Yugoslavia, Iraq, Libya and several other examples, Moscow and even Beijing might have been concerned for their own future. The acceptance of the Western interpretation of the R2P might have been seen not only as the abdication of the previously respected doctrine of state sovereignty, but it might also have put Moscow in a potentially uncertain internal situation.
- 3) Much more numerous than in the cases of Western countries, the number of jihadists from the Russian Federation among the Syrian rebels, whose return to Russia might have caused an increased threat to Russian domestic security. Because of its geopolitical closeness to the Middle East and its largest in Europe’s Muslim population (Hackett 2015), Moscow’s close attention to this region and Islam was not a matter of choice but a necessity.

In addition, having since the 10th Century been a Christian Orthodox country, Moscow wanted to preserve close relations with the region, which was the cradle of

its religion. In fact, the protection of the Middle Eastern Christians and the Christian Holy Places located there was for centuries one of the main foci of the Moscow/St. Petersburg foreign policy and international engagement including the Crimean War, 1853–1856. The Russian Orthodox Church has also recently played a role in accelerating the present Russian intervention in Syria as a way to protect the local Christian population.

4) Last but not least, there was the will to protect the Russian navigation facility in Tartus, which provides the otherwise almost landlocked country with access to the Mediterranean Sea and the Indian Ocean unrestrained by Turkey.

With the possible exception of France, no other European nation has such a long and multifaceted relationship with Syria as Russia does. The Russian presence and influence predates, by many centuries, the creation of the present Syrian state after World War II.

According to some medieval Arab sources, Russians (there was not at that time any distinction among the Russians, Ukrainians and Belarusians because they were all descendants of the same Eastern Slavic tribes and all differences among them resulted from later events which included the Mongolian domination, partition of Kievan Rus and the long foreign rule over some of its provinces) served in the Byzantine army in the present day Syria in the 10th and 11th centuries (Hopwood 1969) and since the 17th century the Christian Orthodox Patriarchs of Antioch had frequent relations with Russia, Ukraine, and present day Romania (at that time Wallachia and Moldova).

In 1585–1586 the Patriarch of Antioch Joachim V was the first high ranked representative of the Middle Eastern Christians, to personally arrive in Moscow (Gust 2014). Because of the Early Christian (Apostolic) origins of his seat, which according to tradition was founded by Jesus' Apostles Peter and Paul, he was very well received and Tsar Feodor Ivanovich used his visit to initiate efforts to establish a new Orthodox Patriarchate in Moscow (Gust 2014). As Russia (which was then called Moscovia) was at that time the only independent and relatively strong Orthodox country and its coreligionists in the Ottoman Empire needed its support, the efforts were successful, and in 1590 the Metropolitan of Moscow, Job was advanced to the rank of Patriarch (Gust 2014).

Another Patriarch of Antioch, Macarius III (Zaim) contributed to the ecclesiastical reforms of the Moscow Patriarch Nikon. In February 1652 he set out on his first trip to Wallachia, Moldova, Ukraine, and Moscovia, where he spent more than a year (16 months) as a guest of Tzar Alexis (Orthodox WIKI 2014) and the liturgical books he brought from Antioch had an impact on the Russian liturgical reforms introduced at that time. He visited Russia again in 1666 and took part in the Synod that confirmed the reforms of the Russian Orthodox Church and excommunicated the Old Believers who opposed them (Orthodox WIKI 2014). However, Macarius was also open to relations with Catholics and while travelling through the Polish-Lithuanian Commonwealth asked the Polish King John Casimir to work for the union between the Eastern and Western churches (Orthodox WIKI 2014). All of that might now be

seen as old and irrelevant history, but it would be good to know that a figure like Patriarch Macarius, who was quite influential at that time, was originally a Syrian Arab born in Aleppo, and before entering the priesthood had worked as a weaver (Orthodox WIKI 2014).

The religious and social relations established by Macarius have never been disrupted and particularly after the Carlovitz Treaty with the Ottoman Empire in 1699, a growing number of Russian pilgrims visited Syria on their way to Palestine, at the same time increasing their links with the local Christian communities. As an outcome of that, in 1830 Russian Consular posts started to operate in Aleppo, Latakia, Beirut and Saida, and in 1893 an additional consular office was established in Damascus (Hopwood 69: 15, 164). Shortly after that and in spite of its own serious financial problems and lack of official interest, apart from helping Russian pilgrims, the Imperial Orthodox Palestine Society extended its activities to Syria (Hopwood 69: 150). By 1905, it had opened 74 schools, and by 1910 it was spending most of its income on Syrian education, even neglecting its principal obligation to the Russian pilgrims in the Holy Land (Hopwood 69: 153).

After centuries of Greek domination, the election of the Arab Patriarch of Antioch was possible with Russian diplomatic support, and won gratitude for Russia from Syrian Christians and Muslims. A prominent Arab nationalist, Sati al Hussi, called this event "the first real victory of Arab nationalism" (Hopwood 69: 159). World War I and the ensuing Bolshevik Revolution of October 1917 brought temporary decline to the more active Russian presence in Syria, which became a French Mandate in the early 1920's after the destruction of the Ottoman Empire. The new Bolshevik occupants of the Kremlin had no interest and even less sympathy for the Arab Christian communities but wanted to support the emergence of the Communist parties and other radical movements in the Arab East. With their help in 1925, the Syrian Communist Party was established (Ismael and Ismael 1998: 12-13), but in the deeply traditionalist and religious country it has never been able to acquire major political importance. However, even its modest influence and, the growing Arab left wing nationalist mobilization of the Syrian population, which was sometimes associated with it, had an impact on the situation in the region.

In January 1956, the 20th Congress of the Soviet Communist Party reinforced the stress on the progressive role of the national liberation movements in the Third World against Western imperialism, and the Arab World became an increased focus of Red Moscow's attention. When on March 8, 1963 the left wing Arab nationalist Baath Party came to power in Damascus, although the Soviet and Syrian Communists disliked Baathists, Moscow was ready to maintain and develop friendly relations with the new Syrian regime, and that was also continued after the more moderate President Hafez al-Assad came to power in 1970 (Smolansky 1974: 247). According to Walter Laqueur, not only "as a field for large scale Soviet investment and political showcase from... the advantages of Soviet help, Syria was a somewhat more promising choice than Egypt" (Laquer 1969: 84) but this country "had moved

closest to the Soviet Union, not as a result of Soviet propaganda, but as the culmination of an internal radicalization”(Laquer 1969).

The decline and final collapse of the Soviet Union might have thus been seen in Damascus as a major political challenge. However, as a Russian scholar noted, “experienced Syrian leadership understood that the USSR was moving in a different direction and that it was not going to assume its earlier role as a Damascus patron and protector any longer” (Vassiliev 1993: 296). Consequently, the events in Russia had relatively fewer repercussions for Syria than other Third World countries, and the earlier ties with Moscow did not disappear completely, but were eventually resumed on the hard grounds of geopolitical interests and strong historical traditions.

The fact that post-Soviet Russia wanted to return to pre-Soviet traditions and achievements was certainly not without importance. The Imperial Orthodox Palestine Society was recreated and has already started to be active in Syria. On October 6, 2015 its new Chairman, a former Prime Minister of Russia, Sergey Stepashin told a Russian journalist, “we have helped Syrian people for three years. Today the importance of this mission has increased threefold”(Stepashin 2015). According to him his organization has already delivered 12 shipments of humanitarian supplies to Damascus and other Syrian cities and its mission is aimed at supporting the civilians suffering from hostilities, regardless of their religious affiliation (Stepashin 2015). All those supplies were collected by Russian citizens and organizations and transferred to the Patriarch of Antioch and All the East and the Supreme Mufti of Syria for distribution to the needy (Stepashin 2015). The Imperial Orthodox Palestine Society has also developed a program for the conservation of the cultural heritage in Syria and wants to cooperate with UNESCO and other parties to protect the ancient Syrian Christian and non-Christian monuments (Imperial Orthodox Palestine Society 2015).

Keeping in mind that Moscow’s relations with Syria, and its various communities, has long socio-historical roots and traditions, it is necessary to remember that all of them might have facilitated and helped to justify, but could not be the real causes and reasons, of the present Russian political and military involvement in this country. As Dmitri Trenin, Director of the Carnegie Center in Moscow indicates, “Russia decided to intervene directly in Syria in order to prevent the ouster of the Assad regime in Damascus”(Trenin 2015) by the motley coalition of political rebels and a number of foreign mercenaries who although being mostly inspired by radical Islam and the idea of the holy war against the infidels, have still been supported by the Americans and their Arab and European allies. Western support for the anti-Assad government forces has been and still is caused mainly by its relatively independent foreign policy, close relations with Iran and reluctance to accommodate Israeli wishes in the Golan Heights, which since the 1967 war still remains under Israeli occupation. The recent discovery of oil in this region might complicate the existing situation even more (Alster 2015). It is possible that since the 1960’s if not earlier some American, Israeli and other Western experts intended not only to overthrow

the regime in Damascus but also to balkanize and divide Syria into a number of smaller and mostly religiously based entities (Perle 1966).

Although Moscow cannot afford to challenge Washington directly and has developed common ties with Israel, it has still a number of critically important geopolitical and strategic interests in the Arab countries and Islamic world at large. The destruction of the secular Syrian nation and the change of regime in Damascus imposed from the outside would be perceived by the Kremlin as a threat to its own vital interests. Even though in a much weaker position than the West and during the last few years under pressure from the US and its allies, Moscow cannot afford to leave Syria to its own fate. The Syrian President probably exaggerated a little saying, "the Middle East is the heart of the world and Syria is its core" (ITAR-TASS 2005), but the events there could not remain without having a major impact on Russia's international status and even its domestic situation.

As I have already mentioned, the Russian Federation does not want to allow the Western Powers to use force at will and without any external constraints, as this "might lead to foreign intervention close to Russian borders, or even within these borders" (Trenin 2014). In fact all the regimes except the democracies which are certified by Washington or its allies could be theoretically considered as lacking legitimacy, and the possible implications of that are quite obvious for Moscow and, though in a less outspoken way, for Beijing. The persisting tensions in and around Syria are thus also an example of the struggle between the imperial unipolar vision and the regional powers against global imperial domination. As Trenin noted, "refusing to use its influence to pressure President Assad and urging both sides in the conflict to work toward reconciliation, Russia sees itself as evenhanded" (Trenin 2013). In addition Moscow has always seen the Arab Spring not so much as a pro-democracy movement but as an Islamic revolution likely to be dominated by the radical jihadists, and fears that the Syrian conflict might become radicalized and spread to the post-Soviet territories including some parts of Russia itself, such as North Caucasus and perhaps even Tatarstan (Trenin 2013).

While debating the present Russian political and military intervention in Syria, the starting point should be to determine Moscow's initial purposes for intervention. As Putin stated on October 11, 2015, "our objective is to stabilize the legitimate authority and create conditions for a political compromise (TV Channel Russia I 2015). The Russian president must have been aware of the limitations of his country's power and the potential risk associated with the intervention in Syria (Tsygankov 2015). Consequently, Putin's aim was only to provide certain premises in order to search for an acceptable compromise for his country.

During all its long and complex history, Russia has never expanded its political domination to the Middle East and the Arab countries, and it has now even less will and means for that purpose. A chance for a compromise between Moscow and the West and its Arab allies should be seen as a realistic option and the best solution to the Syrian crisis. Henry Kissinger has elaborated upon the possibility for such an understanding. According to the former National Security Advisor, "the destruction

of ISIS is more urgent than the overthrow of Bashar Assad” and the focus of nations must be in a unified effort to guarantee that this territory does not become a hotbed for terrorism (Kissinger 2015). Consequently, “painful as this is to the architects of 1973 system, attention in the Middle East must be focused on essentials. And there exist compatible objectives”(Kissinger 2015).

Former vice-Chair of the National Intelligence Council and Chief of the CIA Station in Kabul Graham Fuller has been even more optimistic about the possible Russian role in Syria and the Middle Eastern region. In his opinion, “Russia will play a major role in diplomatic arrangement in the Middle East, an overall positive factor. Russia’s ability to play a key... role in resolving the nuclear issues in Iran and chemical issues in Syria and its important voice and leverage in this country represent significant contribution to resolution of these two high-priority, high-risk conflicts that affect the entire region”(Fuller 2015). Consequently, he believes that, “it is essential that Russia’s role be accepted and integrated rather than seen as a mere projection of some neo-Cold War global struggle”(Fuller 2015). Fuller is even willing to say that: “the time has now come to bite the bullet, admit failure, and to permit if not assist Assad in quickly winding down the civil war in Syria and expelling the jihadists”(Fuller 2014).

Both Kissinger and Fuller have been retired for a long time, but they still remain very highly experienced and knowledgeable individuals. I believe that their opinions should have been given serious consideration. As Kissinger had concluded, “at question is not the strength of American arms but rather American resolve in understanding and mastering a new world”(Kissinger 2015).

At the same time the developments in Syria are for Moscow of vital but probably not of direct existential importance and its leaders still expect that “the issues of Ukraine and Russia’s security in Europe may be revisited with a greater sensitivity to Russia’s values and interests.”(Tsygankov 2015).

Two months ago while working on a draft of this article I had also been prone to keeping more hope for the prospect of a peaceful and sensible solution of the Syrian conflict and a new reset in the American-Russian relations. The diplomatic efforts and cooperation of the US State Secretary John Kerry and the Russian Minister of Foreign Affairs Sergey Lavrov seemed to indicate a realistic prospect for these directions, which in my view might have provided an optimal chance for peace in Syria and a more stable international world order.

Unfortunately, not quite successful peacemaking efforts in Syria and the Obama administration’s unchanged policy towards Moscow did not seem to confirm either mine nor much more knowledgeable people’s premature optimism. As I now think, none of them had sufficiently taken into account the fact that both the Syrian crisis and any of its possible settlement might prove to be crucial not only for this country and the Middle East, but as I have already indicated, there is also a potential impact on a general political situation in Eurasia and even the emerging new global order. Consequently, the stakes which are involved there are very high and it would not be easy now to predict the chances for a practical and generally acceptable peaceful

arrangement. On the Washington side there is a strong will to preserve its global domination, which it won in the mid 1990's after the decline and final collapse of the Soviet Union. On the other side there is now openly articulated by Moscow, but shared also by China and some other major regional powers aspirations to reaffirm their international importance and the acceptance of the traditional international law with its stress on the principle of sovereign equality of all states, which the Americans don't want to respect.

As Dmitiri Trenin noticed, "Vladimir Putin, when he was re[-]elected president in 2012 for a third term, began to vigorously promote Russia's distinct identity, which now openly differs from the West at values level, not just diplomatically. This policy, supported by a rise in Russian nationalism, represents a fundamental shift in Russia's standing and position in the world. Syria is just one example of this" (Trenin 2013). However, unlike Washington, Moscow's struggle is not of choice, but of necessity in order to survive as a great independent power with its own political and cultural traditions and vision of the future. Although this is nothing new in its long history, which might be also rightly be seen as "the struggle for survival," this time the challenge is more powerful and better coordinated than ever in the past. The coming future might thus be grim or in any case uncertain.

According to Trenin, "in the broader universe of Moscow's foreign policy, the Middle East generally ranks after the United States, Europe, and China and Asia," (Trenin 2016). although "the Kremlin cannot ignore a region so close geographically, so rich in hydrocarbons, and so unstable socially and politically" (Trenin 2016). In his view there are two principal drivers of this policy:

- 1) Geopolitical importance of the region, which with the beginning of the Russian military involvement on September 30, 2015 and the following US-Russia diplomatic effort "has become the key testing ground for Russia's attempt to return to the global stage" (Trenin 2016).
- 2) The second reason, practical though no less important, was and still remains the goal of "containing and diminishing Islamic extremism that might otherwise to expand to Russia and its immediate post-Soviet neighbourhood" (Trenin 2016) and to represent a serious threat to their domestic security.

The Russian military intervention in the Syrian Civil War between September 2015 and March 14, 2016 might have been seen as rather successful. Moscow was able to show its rebuilt military strength, to prevent the then threatening complete defeat of the existing Syrian state and opened the door for a new peacemaking efforts, sponsored by itself and Washington. However, the civil war in Syria has not come to an end and the hostilities towards Moscow by the Americans and their allies have increased. With the exception of Western-Iranian relations, which finally found some accommodation largely because of the persistent support and skill of Russian diplomacy, not a single Middle Eastern problem has been solved or even alleviated. The whole region remains potentially violent and very far from being stable. The situation in Europe is probably even worse than during the Cold War time when relations between the USSR and the West were regulated by a number of

written down or customary principles and both sides had never interrupted mutual contacts and held some respect for each other. Since the February 22, 2013 coup d'état in Kiev almost all previous rules of the game have been forgotten and the Russian Federation started to be surrounded by the tightening iron rings of NATO's military forces, air bases and even the ABN and nuclear missiles (Pillar 2016). Any possible solution of a major new crisis should be possible only by the new forms of serious Washington, and its allies, cooperation with Moscow but the chances of that still seem elusive. As I believe the Syrian crisis cannot be solved without the simultaneous alleviation of the tension in Europe or perhaps even some solution of the Ukrainian crisis. Both the Syrian and Ukrainian crises are coming from some common causes and it is hardly possible to treat them in separation.

The international situation is thus undoubtedly quite difficult, but Dmitri Trenin who is one of the most knowledgeable experts on Russian foreign policy and Eurasia still sounds rather optimistic and suggests to the West and Russia the ways of compromise and cooperation. Being well aware that "the difficult issue for Western countries is acknowledging the value of cooperation after it has been made clear that Russia will not 'join' the West or simply [as a junior partner] 'help' in places like Syria" (Trenin 2013), he still believes that the West should "embrace cooperation with Moscow on the basis of shared interests" (Trenin 2013). Although Moscow and Washington might disagree on the political future of Bashar al-Assad they both do not want chaos or a radical Sunni regime in Syria (Trenin 2013). The West should also acknowledge that the world order is transforming. The long era of Western domination, which the Soviet Union tried to challenge but was not able to overturn, is now finally coming to an end (Trenin 2013).

Although Russia is not and will not be part of the West, Moscow sees itself as a stabilizing force, and it would be a natural ally of the nations seeking more predictability in international relations. Last but not least, according to Trenin, "Western countries should make use of Russia's unique and pragmatic perspective born from more than a hundred years' worth of experience with imperialism, followed by revolution and the rule of ideology, the achievement of superpower status, systemic disintegration, and eventual reconstruction" (Trenin 2013).

I am not sure that these and some other Russian assets mentioned by Trenin would be able to persuade the Western leaders to perceive the present day Russia as a worthy and equal in rights partner. With the exception of, at least now, unlikely total Russian breakdown and capitulation to the US' hegemony, or even less likely change of Washington's foreign policy, I don't see any real prospect for the two great nations to reach a real alliance. However, it would perhaps be possible to achieve temporary cooperation amongst them, on certain issues, and a relatively peaceful coexistence. The Russian assets discussed by Trenin might be of real assistance here. The Western domination, which during the post-Cold War period became largely based on the skilful use of soft power, including overwhelming control of the internet and all other means of mass media and entertainment, might last much longer than Trenin seems to anticipate, but in my opinion, the Western power elites would probably need to

pay more attention to the other people's cultures and interests. A kind of rapprochement and better knowledge of Russia might be of new importance.

Living for more than 1,000 years in the very heart (centre) of Eurasia, Russians have had to acquire good knowledge of their various neighbours and the ability to coexist with them as relatively equal and respected partners. The Americans who have emerged as a nation of immigrants, far away from other major populations centres and isolated by two oceans, had in the past far less need and chances to learn how to coexist and it has made a great impact on their way of thinking and foreign policy. More open and less prejudiced relations with Russia, a country that has never believed in their own exceptionalism and has suffered more because of its inferiority complexes to the West, might thus have a positive impact not only on the American-Russian relations but as an experience to help to establish a more balanced and cooperative relationships with other peoples, especially in the Middle East and Asia, which Russians seem to know better than the West and where the Americans and some other Western politicians have already made numerous mistakes starting from Vietnam and Iraq to the present day Libya and Syria.

A the time of writing, May 2016, the truce in Syria, initiated by Moscow and Washington as co-chairs of the International Syria Support Group (ISSG), have been "largely in tatters" (Lee 2016). On April 29, 2016 it was announced a new, partial cease-fire that was presented as a "reinforcement" of the February 27, 2016 truce but, it does not include Aleppo, which was the centre of heaving fighting during the first week of May 2016 (Lee 2016; France 24 2016). According to the US State Department spokesman John Kirby, the US wants to "measure the commitment of the warring parties to the concept of truce that could lead to serious peace talks" (Lee 2016). As he stressed "it's a test for the Russians and for the regime, as well as for the Syrian opposition" (Lee 2016). In the view of the Associated Press Diplomatic Writer Matthew Lee, "the [US] administration's problem is that the Russians, the Assad government and the opposition backed by the US and its partners have all failed that test in the past" (Lee 2016).

Fortunately, this time the situation seems to be more promising. As an outcome of the Russian and US militaries discussions on May 3, 2016 both sides decided that a new partial ceasefire and the newly elaborated silent regime in Syria will also include Aleppo province, including Aleppo city and its surrounding areas (RT News 2016). According to Russia's UN envoy Vitaly Churkin over 90 percent of Syrian towns and villages have supported the ceasefire since the inclusion of Aleppo and according to the Syrian military, a 48-hour "regime of silence is set to start there on May 5, 2016" (RT News 2016).

These developments might prove to be crucial for the future of the country as a whole. The French and German foreign ministers praised the ceasefire in Aleppo and expressed their opinion that, "it would be crucial to renewing peace talks on ending Syria's civil war" (RT News 2016). German Foreign Minister Frank-Walter Steinmeier even stated in an official announcement that as he has believed,

“everyone knows and can conclude that there could be no return to the political talks in Geneva if a ceasefire in and around Aleppo is not observed” (RT News 2016).

The new ceasefire has been also welcomed enthusiastically by UN envoy for Syria Staffan de Mistura who called it, “a small but very special miracle...created by a discussion taking place at the high level between the Russian Federation and the US” (RT News 2016a). Mistura has spent 45 years working for the UN and is certainly well acquainted with all aspects of the Syrian conflict in its region and the present international system. When the first ceasefire of February 27, 2016 was broken he sent an emotional message to both the Russian and American Presidents, “you own this cessation of hostilities, you are the ones who produced it. So President Putin, President Obama, you came up with remarkable achievement – protect it, make sure it doesn’t disappear. Do agree again on how this cessation of hostilities doesn’t lose its energy, because it is in danger” (RT News 2016a). He seems to believe that his appeal impressed them and as an experienced diplomat he thinks that only those great Power’s leaders could help to put an end to one of the most bloody and difficult to solve conflicts of the recent era with “about 4 million refugees and perhaps between 300,000 – 400,000 killed and 1 million wounded” (RT News 2016a).

I think that in view of the tragic situation and being concerned of a possible regional and even global escalation, both Moscow and Washington are now serious about founding a solution to the Syrian crisis or at least of putting it under some kind of more efficient control. However, these are not easy goals to achieve. The US opposed the Russian demand that Kurds, who are a major force in fighting Islamic State and the largest ethnic minority in Syria, need to be included in the peace talks (Kosachyov 2016). A no less difficult issue is created by the Russian opposition to extend the ceasefire to the groups of rebels who though supported by the US and its allies were either forced to fight for Al-Nuusra or join the jihadists voluntarily. Consequently, as Staffan de Mistura has indicated, “there must be more clarity on what are the divisions between what the UN Security Council defined as terrorists – Al Nuusra and Daesh – and other groups which are being associated with them but, in fact, are not part of the terrorist groups” (RT News 2016a). There are many other possible problems ahead but as I believe Staffan de Mistura is right that “the only possible solution to the Syrian crisis remains an implementation of the “miraculous” ceasefire brokered by Russia and the US who now bear responsibility to protect it and “recalibrate” cessation of hostilities” (RT News 2016a).

The successful extension of the ceasefire to Aleppo province, including Aleppo city and the surrounding area led to the already mentioned rising sense of hope and optimistic expectations for the end of war and a better future for Syria. As the UN envoy Staffan de Mistura stated, “miraculous ceasefire must be fostered as one and only one plan for Syria” (RT News 2016a). In his view, “there is no military solution to this conflict. There has been an attempt for five years to have a victory and a defeat. There is no victory or defeat on this. There is only a political solution, which means negotiations. But negotiations need to have a ceasefire” (RT News 2016a). Similar, though probably not as heartfelt, opinions have been expressed by the

Western and Russian diplomats who were also promising more humanitarian assistance and their countries help in the peacemaking attempt in Syria.

Unfortunately, the euphoria caused by the positive trends proved to be, again, short lived and war returned to the country. I think there were, and probably are two persisting causes for that. First of all, until a very recent time the Obama administration did not take into account that in practice there was no clear-cut distinction between the “moderate” rebels, in their struggle against the President Assad “regime,” supported by the West and its Arab and non-Arab allies, and the fervently Islamist jihadists, especially aligned with the Syrian branch of Al Qaeda, Al-Nusra which from the legal view point was not included and even could not have been included into any ceasefire. In addition, though both the US Defense Secretary Ashton Carter and Secretary of State John Kerry refer to rebel jihadi groups as the “Syria opposition” (Lin 2016). according to the German intelligence service “over 95% of the fighters in Syria are foreign and not Syrian” (Lin 2016) and many of them “are not even Arab, but increasingly Asians” (Lin 2016) who during the last five years have arrived from Central Asia, China (Xinjiang) and some parts of Russia, especially Chechnya and Ingushetia. Consequently, as in September 2015 the leading British research centre has indicated, “the perceived jihadist threat to Russia is a major factor in the Kremlin’s policy making” (Chatham House Roundtable, 2016) to intervene militarily in Syria. Keeping in mind the situation in Caucasus and the growing Muslim minorities in other parts of its large country, Moscow has to be concerned about the prospects of these jihadists returning home or attacking Russian interests and citizens abroad (Chatham House Roundtable 2016). Although the Russian leaders attempted to be flexible in their relations with the “moderate” Western supported opposition forces, they do not want to compromise in relation to the openly jihadi organizations such as ISIS, Jabhad Al Nusra, Jaysh Al Mujahidden, Harakat Nouridden Ali-Zinki and Harakat Ali-Sham (Whitney 2016). Recalling the UN Security Council Resolution 2254 they argued that no ceasefire with them could be acceptable and that these jihadists should either be killed or captured¹. However, during the war in Syria Al Nusra has been for a long time supported and protected by Saudi Arabia, Turkey, Qatar, and probably some other countries allied with the West, Arab and non-Arab Middle Eastern and even European ones.

The issue of Al Nusra’s role and influence among the Syrian rebels became particularly important during and shortly after the recent struggle for Aleppo. According to the Russian Defense Ministry spokesman Major-General Igor Konashenkov, “Aleppo resembles a kind of layered cake, with the largest part

¹ The UN Security Council Unanimously Adopted Resolution 2254 (2015), Endorsing Road Map for Peace Process in Syria. Reiterates its call “for Member states to prevent and suppress terrorist acts committed specifically by Islamic State in Iraq and Levant (ISIL, also known as Da’esh, Al Nusra Front (ANF)) and all other individuals, groups, undertakings and entities associated with Al Qaeda or ISIL, and other terrorist groups, ... and to eradicate the safe haven they have established over significant parts of Syria, and notes that the aforementioned ceasefire will not apply to offensive or defensive actions against these individuals, groups, undertakings and entities.”

controlled by government forces, part of the area held by Nusra Front militants, while another part is controlled by the so-called opposition" (Konashenkov 2016). General Konashenkov has said also that, "Russia has notified the US side of a number of documented occasions when opposition groups were either forced to fight for Nusra Front or joined the jihadists voluntarily" (Konashenkov 2016). British scholar and expert on Syria Helena Cabban went even further saying that, "Islamist troops loyal to Al Nusra Front, an offshoot of Al Qaeda, dominate rebel forces fighting the Syrian Arab Army around the city Aleppo" (Sputniknews.com.2016). Even according to military spokesperson of the US alliance against the Islamic State, Colonel Warren, "the rebels occupied parts of Aleppo city, are under control of al-Qaeda: It is primarily al-Nusra who holds Aleppo, and of course, al-Nusra is not part of the cessation of hostilities. So it's complicated" (moonofalabama.org 2016).

The Americans and their allies are willing to fight in Syria two opposite sides: President Assad, and the Syrian regime led by him which are considered their main enemies and need to be destroyed, and Assad's main foes, the Islamic jihadists whose Islamic fanaticism and hatred of the present secular Syrian statehood which protects Christian's and all other religious minorities in the country might be used for that purpose. In fact, this is a continuation of the policy suggested by Professor Brzezinski to Jimmy Carter's administration in Afghanistan, where in the 1960's Islamic jihadists became used to fighting the left wing government supported by the Soviet Union. Although Professor Brzezinski argued that the radical Islamists are a relatively small threat compared with Moscow, such a game might nevertheless lead to a number of contradictions and even unpleasant side effects. The Obama administration is now trying to separate the "moderate" rebels supported by them from the Islamic forces (moonofalabama.org 2016), but all of these efforts seem to be half-hearted and full of contradictions. Running even against the opinion of its own Defense Intelligence Agency (DIA) and the Joint Chiefs of Staff, then led by General Martin Dempsey who predicted that the fall of the Assad regime would lead to chaos and, probably to Syria's domination by jihadi extremists, the Obama administration persistently considered the Assad regime and Russia, that was protecting it, as its main enemies. The present American administration's policy towards Syria reflects its European policy which still remains under the strong influence of the old Cold War vision of the world and the essential needs to preserve the US global hegemony. With such a mindset it is not easy to cooperate with Russia or to work out a more realistic line of behaviour. However, some parts of the US power elite are prone to look for different approaches. It was Obama's second Secretary of State John Kerry who persuaded the US President to not follow Ashton B. Carter's more uncompromising stance against Russia and opened the way for intensive diplomatic negotiations and the attempted, but unfortunately not very successful, peacemaking in Syria. As French analyst Thierry Meyssan noticed, "these days, US foreign policy is often contradictory, as we can see in Syria, where troops trained by the Pentagon are fighting troops trained by the CIA. And yet it remains perfectly coherent on two points – to divide Europe between the European Union on one side and Russia on

the other – and to divide the Far East between the Association of Southeast Asian Nations on one side and China on the other” (Meysan 2016).

The US policy in Syria might be in fact seem to be full of real or apparent contradictions. Being a co-chair of ISSG, together with the Russian Federation, Washington calls for the cessation of hostilities in the country and for ensuring humanitarian access to the besieged areas and humanitarian assistance to all Syrian people in need (Voltaire Network 2016). In spite of all hidden or openly stated differences with Moscow, Washington also calls for “a Political Settlement in Syria” (Voltaire Network 2016). through the full implementation of UN Security Council resolutions 2254 and 2268, the 2016 Munich and 2015 Vienna Statements of the ISSG and 2015 Geneva communiqué in order to “end violence and bloodshed, counter the threat of terrorism, and ensure the implementation of international humanitarian law” (Voltaire Network 2016). Unfortunately, at the same time the US Government is trying to overthrow the internationally recognized Syrian government using various officially condemned terrorist organizations and the numerous jihadists from far away countries. The US’ Secretary of State John Kerry has recently asked the US’ allies, Jordan and Saudi Arabia, to separate their proxy forces in Syria from the terrorist organization al-Nusra (moonofalabama.org 2016), but when almost at the same time, Russia asked the UN to blacklist two very active jihadist groups in Syria, Ahran-al-Islam and Jaish al Islam, the US supported Britain, France, and Ukraine in blocking the bid (moonofalabama.org 2016a). Trying to explain that, the US State Department might have some points indicating a need to have dialogue with them and arguing that blacklisting them “would undermine the war-torn country’s halt in fighting,” (moonofalabama.org 2016a). however, just one day later Ahrar al Sham joined al Qaeda in breaking the ceasefire by attacking and ethnically cleansing the Allawite sect inhabited village loyal to the Syrian government (moonofalabama.org 2016a). and Amnesty International accused both groups of indiscriminate attacks on civilians, including the use of chemical weapons and other war crimes (moonofalabama.org 2016a).

It is true that the Americans now want to separate the armed opposition supported by them from Islamic jihadists, but as a French analyst has noticed, “every time the Syrian Arab Army beats the jihadists, new combatants arrive in Syria in their thousands” (Meysan 2016a). Consequently, according to him, “we are forced to admit that this war is being cultivated from the exterior, and that it will last as long as soldiers are sent to die. So, we must understand the exterior reasons which maintain it. Then, and only then, can we elaborate a strategy which will spare lives” (Meysan 2016a).

Meysan is also sharing Russian President Putin’s opinion that “the behaviour of the Western and Gulf Powers is incoherent. It is impossible on a battle field to combat both jihadists and the Republic at the same time as pretending to take a third position” (Meysan 2016a). However, as he concludes, “no one has publicly taken sides, and so the war continues. The truth is that this war has no interior cause. It is the fruit of an environment which is not regional but global” (Meysan 2016a). In his opinion the underlying cause is the US strategic interests to “contain

the economic and political development of China and Russia” (Meysan 2016a) by forcing them to continue their major foreign trade operations exclusively by the maritime routes, which for more than a century have been under American control. In order to avoid that Chinese President Xi Jinping intended to build two new continental commercial routes to the European Union. The first was projected to recreate the ancient Silk Road from China to the Middle East. The second one corresponding more to the present social and economic development was planned to cross Russia and Ukraine and go to the present economic heart of Europe, Germany. The French analyst seems puzzled that both of them were blocked by the almost simultaneously erupted bloody events in Syria and Ukraine. In his view, the chaos created by them will continue on both fronts as long as China and Russia have been unable to establish some other continental ways to the European Union.

Although I believe that Meysan exaggerates the impact of American commercial interests on the tragic events in Syria and Ukraine, without paying sufficient attention to a number of local and regional factors, including the role of the Gulf countries, Turkey, Israel, and last but not least France, which used to be a Mandatory Power in Syria and Lebanon. His explanation of the developments there are not without value and provide one more, and previously not taken into consideration, aspect of the geopolitical and geoeconomical transformations of the Middle East and Eurasia. Respecting the value of such a global perspective I still want to hope that he is too pessimistic writing that, “there is nothing to be gained by negotiations with people who are being paid to maintain the conflict” (Meysan 2016a). Even if he were right indicating the corruption of some of the parties involved in the Syrian crisis, more negotiations not only of various Syrian representatives, but also of the major powers with their interests in this country should be considered no less but even more crucial and important. Both the Russian President Putin and Foreign Minister Sergei Lavrov seem to understand the need of more negotiations and founding a comprehensive agreement with Washington and the other parties including even the Syrian rebels who are willing to accept the Russian or Syrian government invitation. According to one of the recent statements by Minister Lavrov, “Russia and the US have an understanding on what needs to be done regarding the Syrian resolution” (Sputnik 2016). After his talks with US State Secretary John Kerry, Lavrov added that “we have an understanding on what we need to do, and part of these [Russian-US] agreements involves pressures on all opposition groups so that they are guided by what the UN Security Council resolution states” (Sputnik 2016). Following Lavrov, Russia’s Deputy UN Permanent Representative Vladimir Safronov put stress on the fact that he does not “see another track [to the ISSG]. Together with Americans we created... a political settlement infrastructure. And we expect others to help us, not to undermine efforts” (Sputnik 2016a). He has also noted that Moscow maintains “permanent daily dialogue” with the leadership of countries that support the Syrian government opposition including Saudi Arabia, Kuwait, Qatar, Oman, and the United Arab Emirates on the Syrian issue (Sputnik 2016a). As he admitted, “we have differences, but having

differences is a healthy situation... Majority of the people understand that the future of Syria is to be decided" (Sputnik 2016a).

This was, from him, a very optimistic and diplomatic vision, which does not always need to correspond to the realities. The critical situation in Syria is a reflection of both the complex Middle Eastern problems and the new Cold War, which arose under the Obama administration between Washington, its allies, and Moscow. On May 17, 2016 Foreign Ministers of the major and regional powers, including the US, Russian, Germany, Oman, Egypt, Saudi Arabia and Jordan, attended the fifth meeting of the ISSG in Vienna with no proposal for a date to resume peace talks between the Syrian government and the Western supported, and largely Islamic militias that represent the Syrian armed opposition.

The heated discussion about the legal status of the Al-Nusra Front, and some other Islamist armed groups in the country, and the American and Saudi's call that "Assad should go" make at present any expected understanding difficult to be achieved.

Gwynne Dyer a well-known Canadian journalist, whose articles are published in 45 countries, has recently quoted approvingly Lakhdar Brahimi, the former UN Special Envoy to Syria that, "the Russians had a more realistic analysis of the [Syrian] situation than practically anybody else" (Dyer 2016). In his opinion, "everyone should have listened to the Russians a little bit more than they did" (Dyer 2016). Brahimi was taking on the Russian proposal of 2012 that Basher al Assad would leave his presidential post, but the secular and semi-socialist Baathist regime in Syria must be left in place. This proposal was submitted to the UN Security Council but the US supported by Britain and France opposed its approval. Dyer also admits, "the brutal truth is that there is no "moderate Sunni opposition" in Syria any more" (Dyer 2016). According to him, "by mid-2015 between 80 percent and 90 percent of the Syrian rebels actively fighting the Assad regime belonged to Islamic State or to al-Qaeda's Syrian franchise, the Nusra Front, and its Islamist allies in Ahrar al-Sham" (Dyer 2016a). Even the remainder of the non-fanatics or so called "moderates" became mostly allied to the Nusra Front, which accepted them as its allies in order to be protected from the American led coalition bombardment (Dyer 2016a).

Largely because of that, "it's the Baathist regime's secular character that makes it so important" (Dyer 2016). Although its leadership might be dominated by the Alawite religious minority, "it has a much broader popular support because all Syria's non-Muslim minorities, Christian and Druze, see it as their only protection from Islamist extremists. Many Sunni Muslims, especially in the cities, see it the same way" (Dyer 2016). Another reason of the still relatively large social support for the present Syrian regime is the fact that as the only surviving Arab left-wing nationalist regime in the region, it is willing to guarantee to its citizens free education, health care and other social services, which are available also for the Palestinian refugees living in the country. Last, but not least, during the last decades the Syrian government has been the only Arab government in the region with the courage to oppose Israel (Dyer 2016).

The five years and extremely destructive war in the country certainly undermined, but did not destroy, “the legitimacy of the Syrian nation-state and its institutions” (Mirachian 2005) and “the legitimacy of the State certainly exceeds that of the Assad regime” (Mirachian 2005). According to the Italian scholar, “the Alawis may have created a State which can survive without them” (Mirachian 2005). However, the very survival of the only secular and semi-socialist left wing state in the regions is by no means certain. The prevailing consensus of the American elite of power is that the Baathist regime in Syria has to be overthrown. This consensus was probably established after the failure of several American efforts to get Syrian approval for the Arab-Israeli settlement, which was supported by the Americans and very favourable for Israel. In March 2000 during his meeting with the US President Bill Clinton in Geneva, the Syrian President Hafez al Assad insisted that there must be a full Israeli withdrawal from the Golan Heights to the Israeli-Syrian borders that existed on June 4, 1967, before the Arab-Israeli war of that year. As he argued there were two basic principles for peaceful settlement in the region, Israel should fully withdraw from the territories its acquired in 1967 and Palestinian rights must be restored (Perlez 2000, Clinton 1994). None of these requirements were acceptable to Washington and it would be even more difficult to think of their acceptance today.

Being neither a prophet nor willing to play the role of fortune-teller, I feel unable to predict the future events of the Syrian crisis and their possible regional and global consequences. Providing that the relevant materials will not be destroyed, their comprehensive research and analysis needs to be the task of future generations. My own effort was only focused on the discussion of the last year’s Syrian developments with a stress on their regional and global causes and consequences, because the situation has been and remains very volatile and the available sources of information might be either biased or insufficient, my modest project was not easy to complete and might be far from perfect. In addition, the present Syrian conflict involves a public relations war with a level of sophistication we have never seen before. As I have already mentioned, the Western domination is now largely based on the use of soft power, including overwhelming control of the internet and all other means of mass media, meaning any attempt to present a relatively accurate picture and analysis of the Middle Eastern events have become a major intellectual and moral challenge to any scholar or other writer interested in this region. However, both the ongoing Syrian drama and the Russian relationship with this small, but rich in history and distinguished culture, should not be left without our attention.

References

- Alster Paul. 2015. *Potentially game changing oil reserves discovered in Israel*, October 8, 2015, <http://www.foxnews.com/world/2015/10/07/potentially-game-changing-oil-reserves-discovered-in-israel.html>.
- Chatham House Roundtable. 2016. *Exporting Jihad: Fighters from the North Caucasus and Central Asia and the Syrian Civil War*, Chatham House Roundtable, February 10, 2016.

- cnn.com 2015. *Vladimir Putin in Syria is 'winging this'*, October 30, 2015, <http://www.cnn.com/2015/10/29/politics/james-clapper-russia-syria-winging-it/>.
- Clinton William J. XLII President of the US: 1993–2001. 1994. *The President's News Conference With President Hafez al-Assad of Syria in Damascus*, October 27, 1994.
- Dyer Gwynne. 2016. "The Russians were right about Syria. They foresaw a compromise with Assad, but now it looks like the only hope". *The Hamilton Spectator*, May 18, 2016.
- Dyer Gwynne, 2016a, *What Would a Peace Deal Look Like*, April 4, 2016, <http://gwynne-dyer.com/2016/what-would-a-syrian-peace-deal-look-like/>.
- France 24. 2016. *Accord américano-russe pour une nouvelle trêve en Syrie, qui n'inclut pas Alep*, April 30, 2016, <http://www.france24.com/fr/20160429-accord-treuve-syrie-washington-russie-alep-damas-lattaquie>.
- Fuller Graham. 2014. "Embracing Assad Is a Better Strategy for the US Than Supporting the Least Bad Jihadis". *World Post/Huffington Post*, September 29, 2014.
- Fuller Graham. 2015. *Graham Fuller's Five Middle East Predictions for 2015*, January 3, 2015, <http://grahamefuller.com/340/>.
- Gust Pavel. 2014. "Orthodox Interchurch relations in the 16th-17th centuries", *ARABINFORM The International Journal of Arab Studies*, July 12, 2014.
- Hackett Conrad. 2015. *5 facts about the Muslim population in Europe*, Pewresearch.com, November 17, 2015, <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2015/11/17/5-facts-about-the-muslim-population-in-europe/>.
- Hopwood, Derek. 1969. *The Russian Presence in Syria and Palestine 1843-1914, Church and Politics in the Near East*, Clarendon Press, Oxford.
- Imperial Orthodox Palestine Society (IOPS). 2015. December 28, 2015. (<http://ippo.info/en/>).
- Ismael Tareq Y. and Ismael T. S. 1998. *The Communist Movement in Syria and Lebanon*. Gainesville: University of Florida Press.
- ITAR-TASS. 2005. *Syrian President Says Arab-Israeli War Remains Central Problem in Middle East*, January 25, 2005.
- Kissinger Henry A. 2015. "A Path Out of the Middle East Collapse with Russia in Syria: a geopolitical structure that lasted four decades is in shambles. The US needs a new strategy and priorities". *Wall Street Journal*, October 19, 2015.
- Konashenkov Major-General. 2016. *Most of Aleppo Controlled by Syrian Army, But Situation Remains Difficult*, May 4, 2016, <http://sputniknews.com/middleeast/20160-504/1039089488/aleppo-syrian-army.html>.
- Kosachyov, Konstantin. 2016. *Blocking UN Draft Resolution on Inclusive Intra-Syrian Talks Destructive*, Russian International Affairs Council, April 25, 2016, http://rus-siancouncil.ru/en/inner/?id_4=7607#top-content.
- Kreutz, Andrej. 2010. "Syria: Russia's Best Asset in the Middle East". *Russie. Nei. Visions* No. 55, November 10, 2010.
- Laquer, Walter. 1969. *The Struggle for the Middle East, The Soviet Union in the Mediterranean 1958–1968*. London: Macmillan.
- Lee, Matthew. 2016. *US Once Again Forced to Turn to Russia For Help on Syria*, Associated Press, May 1, 2016. (http://hosted2.ap.org/APDEFAULT/3d281c11a-96b4ad082fe88aa0db04305/Article_2016-05-01-United%20States-Syria/id-59795ca8d2a94317af264c75cec69b4f).

- Lin Christine, 2016. "Asian rebels in Aleppo, Western blind spot". *Asia Times*, February 9, 2016.
- Meyssan Thierry, 2016. *US foreign policy*, Voltaire Network, May 9, 2016, <http://www.voltairenet.org/article191679.html>.
- Meyssan Thierry, 2016a. "War can be limited". *Voltaire Network*, May 11, 2016.
- Mirachian Laura. 2005. "Syria and its Neighbourhood, Research Centre on the Southern System and Wider Mediterranean". *Working Paper* No. 6-2005.
- moonofalabama.org 2016. *Kerry to Negotiate new Ceasefire in Syria – But With His Own Side*, May 2, 2016, <http://www.moonofalabama.org/2016/05/kerry-to-negotiate-new-ceasefire-in-syria-but-with-his-own-side.html>.
- moonofalabama.org 2016a. "Terrorists Commit War Crimes U.S. State Department: We Continue to have dialogue with them". *Moon of Alabama*, May 13, 2016.
- Orthodox WIKI. 2014. *Macarius III (Zaim) of Antioch*, December 26, 2014, [http://orthodoxwiki.org/Macarius_III_\(Zaim\)_of_Antioch](http://orthodoxwiki.org/Macarius_III_(Zaim)_of_Antioch).
- Perle Richard. 1966. *A Clean Break. A New Strategy for Securing the Realm*. Washington, D.C. and Tel Aviv: Institute for Advanced Strategic Political Studies.
- Perlez Jane, 2000. "In Geneva, Clinton Bet That Assad Would Bend, and Lost". *New York Times*, March 28, 2000.
- Pillar Paul R., 2016. *US Troops on Russia's Borders*, consortiumnews.com, March 31, 2016, <https://consortiumnews.com/2016/03/31/u-s-troops-on-russias-borders/>.
- RT News. 2016. *US, Russia agree to include Aleppo in Syria ceasefire deal*, May 4, 2016, <https://www.rt.com/news/341844-syria-ceasefire-aleppo-truce/>.
- RT News 2016a. *Miracle ceasefire' must be fostered as one and only plan for Syria – UN envoy de Mistura to RT*, April 29, 2016, <https://www.rt.com/op-edge/341318-un-mistura-syria-interview/>.
- Smolansky, Oles M. 1974. *The Soviet Union and the Arab East under Khrushchev*, Levisbury, Pennsylvania, Bucknell University Press.
- Sputnik 2016. "Moscow Expects Int'l Support of Russia-US Settlement in Syria". *Sputnik*, May 16, 2016.
- Sputnik 2016a. "Russia hopes that the Syrian political settlement framework orchestrated by Moscow and Washington will not be undermined". Russia's Deputy UN Permanent Representative Vladimir Safronov told Sputnik", *Sputnik* May 16, 2016.
- Sputniknews.com. 2016. *Al-Nusra Front Troops Dominate Syrian Opposition Forces in Aleppo Fighting*, May 6, 2016, <http://sputniknews.com/analysis/20160506/1039160584/nusra-dominates-syrian-opposition.html>.
- Stepashin Sergey. 2015. *Interview by with K. P. (Komsomolskaya Pravda), Imperial Orthodox Palestine Society (IOPS)*, December 6, 2015. (<http://ippo.info/en/news/sergei-stepa-shin-tells-kp-we-have-helped-syrian-people-for-three-years-today-the-importance-of-this-/>).
- Trenin Dmitri. 2013. "The Mythological Alliance: Russia's Syria Policy". *Carnegie Moscow Center*, February 12, 2013.
- Trenin, Dmitri. 2014. "For Russia, Syria is not about Syria". *Daily Star* (Lebanon), 03/10/2014.
- Trenin, Dmitri. 2015. "Putin Syria Gambit Aims at Something Bigger than Syria. What is Russia up to in the Middle East?". *Tablet*, October 13, 2015.

- Trenin, Dmitri. 2016. *Russia in the Middle East: Moscow's Objectives, Priorities, and Policy Drivers*, Carnegie.ru. April 5 2016, <http://carnegie.ru/2016/04/05/russia-in-middle-east-moscow-s-objectives-priorities-and-policy-drivers/iwni>.
- Tsygankov, Andrei. 2015. "The Kremlin's Syria gamble is risky, but could have a big pay-off". *Russia Direct*, October 3, 2015.
- TV Channel Russia I. 2015. *President Putin's interview with Vladimir Soloviev on TV Channel Russia I*, October 11, 2015.
- Vassiliev, Alexei. 1993, *Rossiya Na Blizhnem i Srednem Vostoke: Ot Messionstva k Pragmatizmu*. Moscow: Nauka.
- Voltaire Network 2016. "Joint Statement of the Russian Federation and the United States". *Voltaire Network*, May 9, 2016.
- Whitney, Mike. 2016. "Putin's Aleppo Gamble Plays Off". *Counterpunch*, February 10, 2016.

Russia's role in Syria

Abstract

Dramatic development of events in Syria of the last 6 years in an unprecedented way impacted not only the Middle East countries, but also a number of other, the USA included, and probably indirectly affected the international system as a whole. Said events claimed at least 400,000 casualties and immeasurable loss in terms of material and cultural value. They additionally focused the world attention on the relatively small country of more than 2000 year-long history, extraordinary diversity of cultural heritage and tradition.

The article attempts at casting light at the Syria conflict in all its complexity. Particular emphasis was put on the role Russia (formerly the USSR) plays in it. The country's influence is possible due to the withdrawal of colonial forces.

Acting as a natural successor of the USSR, Russia continues to be present in the region taking advantage of its geopolitical importance and building a zone of influence. In recent years Russia has been solidifying its presence utilizing the bloody conflict that grew to something more than just civil war involving external forces. Said forces refer to various reasons and motives to justify any open or covert intervention due to the escalating situation and the increasing threat of spreading of the conflict to the whole Middle East, and therefore the danger of a world war.

The article analyzes the numerous internal factors conditioning the civil war and points to its causes intensified by a cumulating conflicts of various origin – ethnic, religious, cultural, historic. Furthermore it determines conflicting economic and strategic interests threatened by external forces struggle connected to the involvement of neighboring and world powers. Regardless of other conflicts and events impacting the destabilization of international situation, the Syrian conflict is currently the most serious in terms of world peace and international order.

Key words: Syria, civil war, Middle East, history and politics, colonial forces, Russian-American rivalry, Islamic State, ethnic and religious conflicts, international terrorism

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Politologica XVII (2016)

ISSN 2081–3333

Danuta Kabat-Rudnicka

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

Tożsamość narodowa jako czynnik kształtujący relacje pomiędzy Unią Europejską a państwami członkowskimi

Uwagi wprowadzające

Unia Europejska (dalej: UE) jest organizacją międzynarodową o szczególnym i wyjątkowym charakterze, posiada własny system prawny wzbogacony orzecznictwem Trybunału Sprawiedliwości (dalej: TS), wspólne instytucje, wypracowany system wartości, gwarantuje też podstawowe wolności i prawa jednostek, lecz przede wszystkim tworzy nowy, autonomiczny porządek prawny, którego podmiotami są nie tylko państwa, lecz także obywatele. Nie zmienia to jednak faktu, że to państwa pozostają suwerenami traktatów. Państwa – wysokie układające się strony, nie tylko powołały do życia Wspólnoty (a następnie Unię), lecz są inicjatorami zmian, wprowadzanymi następnie przez traktaty reformujące. Zatem to państwa odgrywają kluczową rolę w pogłębianiu procesów integracyjnych, państwa wraz ze swoimi strukturami politycznymi i konstytucyjnymi, systemami wartości oraz tradycjami i porządkami prawnymi znajdującymi oparcie w najwyższym akcie prawnym, jakim jest konstytucja, wraz z sądownictwem konstytucyjnym, którego zadaniem jest stanie na straży porządku konstytucyjnego¹.

Podstawowe zasady przyjęte przez UE, w tym zasady wypracowane przez TS, umożliwiają przenikanie prawa unijnego w porządku prawnym państw członkowskich. Zdaniem TS prawo wspólnotowe (obecnie unijne) ma przymiot nadrzędności, nie ogranicza się bowiem do pierwszeństwa. To z kolei prowadzi do sytuacji kolizyjnych pomiędzy TS, z jednej strony, a sądami konstytucyjnymi państw członkowskich, z drugiej. TS uzasadnia swoje działania potrzebą zapewnienia jednolitego stosowania prawa unijnego, podczas gdy sądy konstytucyjne utrzymują, że konstytucje narodowe posiadają najwyższy status, a ich zadaniem jest gwarantowanie właściwego ich wykonywania, stawiając tamę niekontrolowanemu przenikaniu prawa unijnego w krajowe porządki prawne. Początkowo sądy konstytucyjne odwoływały się do konieczności zachowania standardu ochrony praw podstawowych

¹ Państwa są niekwestionowanymi inicjatorami procesów integracyjnych, chociaż w coraz większym stopniu widoczny jest wpływ niezależnych instytucji jak: Komisja Europejska, Parlament Europejski, Trybunał Sprawiedliwości, a także Europejski Bank Centralny oraz niezależnych agencji regulacyjnych.

we Wspólnotach (następnie w UE), który odpowiadałby poziomowi ochrony, jaki jest gwarantowany w państwach członkowskich, następnie kwestionowały działania *ultra vires* instytucji unijnych, ostatnio zaś sądy konstytucyjne coraz częściej odwołują się do tożsamości narodowej w znaczeniu tożsamości konstytucyjnej.

Tożsamość narodowa na gruncie unijnym ma nieco inne znaczenie aniżeli to, jakie dyktuje tradycja narodowa. Jest ona rozumiana jako tożsamość konstytucyjna i kształtuje wzajemne relacje pomiędzy UE a państwami członkowskimi. Jednakże tym, co sprawia, że tożsamość narodowa jest tak bardzo akcentowana przez państwa członkowskie, jest fakt, że tożsamość narodowa, w znaczeniu nienaruszalnego jądra konstytucji państw członkowskich, stanowi zobowiązanie, które przyjęła na siebie Unia².

Na użytek niniejszego opracowania przyjęte zostały następujące tezy: po pierwsze, poszanowanie tożsamości narodowej w znaczeniu tożsamości konstytucyjnej stanowi zobowiązanie na gruncie prawa unijnego; po drugie, tożsamość konstytucyjna i odwoływanie się do niej przez sądy konstytucyjne kształtuje wzajemne relacje pomiędzy UE a państwami członkowskimi; po trzecie, szeroki zakres znaczeniowy pojęcia tożsamość narodowa sprawia, że jest ono użyteczną i pojemną formułą umożliwiającą państwom członkowskim skuteczną ochronę wartości konstytucyjnych, stawiając tamę przed niekontrolowanym przenikaniem prawa unijnego w krajowe porządki prawne; po czwarte, rdzeń konstytucyjny³, tj. niezbywalne suwerenne prawa państw członkowskich określają nieprzekraczalne granice dla procesów integracyjnych.

Kotwice ochrony ustrojowych podstaw państwa

Państwa uczestniczące w procesach integracyjnych, z jednej strony, godzą się na wspólne wykonywanie kompetencji (władzy) czy też na przekazanie, a nawet na 'zrzeczenie się' części suwerennych praw, z drugiej natomiast, podejmują

² Zob. opinia rzecznika generalnego Miguela Poiaresa Maduro przedstawiona 8 października 2008 roku w sprawie *Michaniki AE przeciwko Ethniko Symvoulío Radiotileorasis i Ypopyrgos Epikrateias* (sprawa C-213/07), gdzie w pkt. 31 czytamy: „(...) zachowanie tożsamości konstytucyjnej państw członkowskich stanowi obowiązek Unii Europejskiej. Obowiązek ten spoczywa na Unii od początku. Wynika on z istoty projektu europejskiego zainicjowanego na początku lat pięćdziesiątych, który polega na pogłębieniu integracji przy zachowaniu politycznej egzystencji państw”. Z kolei w pkt. 32 znajdujemy: „(...) z obowiązku poszanowania tożsamości narodowej państw członkowskich, również w wymiarze konstytucyjnym, nałożonego na Unię Europejską (...) wynika, że państwo członkowskie, w niektórych przypadkach i bezsprzecznie pod kontrolą Trybunału, może domagać się ochrony swojej tożsamości narodowej, aby uzasadnić odstępstwo od stosowania podstawowych swobód (...) Trybunał uznał bowiem wyraźnie, że ochrona tożsamości narodowej „stanowi uprawniony cel respektowany we wspólnotowym porządku prawnym” (...) Ochrona krajowej tożsamości konstytucyjnej może również dawać państwu członkowskiemu możliwość, w określonych granicach, ustalania własnego rozumienia słusznego interesu, który może uzasadniać ograniczenie któregoś z podstawowych swobód”.

³ Koncepcja rdzenia (jądra) konstytucyjnego odnosi się nie tylko do konstytucji narodowych, lecz także do prawa UE i obejmuje m.in. obywatelstwo europejskie, prawa podstawowe oraz zasadę demokracji (Sarmiento 2013: 177–204).

wysiłki, aby prawo unijne nie wkraczało w obszar zastrzeżony dla nich, innymi słowy, by zachowane zostały ustrojowe podstawy państwa. Zdaniem Krzysztofa Wójtowicza możemy mówić o tzw. materialnych kotwicach sądowej ochrony ustrojowych podstaw państwa, do których zaliczył: suwerenność, prawa podstawowe oraz tożsamość konstytucyjną (Wójtowicz 2012: 103–128). Z kolei polski Trybunał Konstytucyjny (dalej: TK) w orzeczeniu z 2010 roku odwołał się do tzw. kotwic normatywnych służących ochronie suwerenności, do których zaliczył: postanowienia art. 8 ust. 1 Konstytucji RP (Konstytucja jako najwyższe prawo Rzeczypospolitej), art. 90 Konstytucji RP (procedura dotycząca związania się Rzeczypospolitej Polskiej umową międzynarodową) oraz art. 91 Konstytucji RP (miejsce ratyfikowanej umowy międzynarodowej w polskim porządku prawnym)⁴.

Materialną kotwicą ustrojowych podstaw państwa jest suwerenność do której TK odwołał się m.in. w wyroku dotyczącym konstytucyjności traktatu lizbońskiego (dalej: TL). TK zauważył, że rozumienie suwerenności jako władzy najwyższej i nieograniczonej, zarówno w stosunkach wewnętrznych, jak i zewnętrznych państwa, podlega zmianom, które odpowiadają zmianom dokonującym się w świecie. To z kolei sprawia, że suwerenność nie jest już postrzegana jako nieograniczona możliwość wpływania na inne państwa czy też jako wyraz potęgi, która nie podlega wpływom zewnętrznym, przeciwnie, swoboda działań państwa podlega ograniczeniom prawnomiędzynarodowym⁵. Jeśli zaś chodzi o zobowiązania prawnomiędzynarodowe państwa Trybunał zauważył, iż zaciągając zobowiązania państwo niekoniecznie dokonuje samoograniczenia swobody działania, przeciwnie, poszerza zakres swej działalności na dziedziny, w których wcześniej nie było obecne, natomiast zdolność do zaciągania zobowiązań międzynarodowych nie jest czynnikiem ograniczającym suwerenność, lecz jest jej dowodem. I dopóki państwa utrzymują pełną zdolność do określania form wykonywania funkcji państwowych, tj. kompetencje do określania własnych kompetencji, pozostają w świetle prawa międzynarodowego suwerennymi podmiotami⁶. Zaciąganie zobowiązań międzynarodowych i ich wykonywanie nie prowadzi więc do utraty lub ograniczenia suwerenności, lecz stanowi jej potwierdzenie, a przynależność do struktur europejskich nie stanowi ograniczenia suwerenności, lecz jest jej wyrazem. Państwa członkowskie zachowują więc suwerenność, bowiem ich konstytucje, stanowiące wyraz suwerenności, zachowują swoje znaczenie⁷. Zdaniem Trybunału suwerenność RP wyraża się w nieprzekazywalnych kompetencjach organów władzy państwowej, stanowiących o tożsamości konstytucyjnej państwa⁸. Przystąpienie do UE i związane z tym przekazanie kompetencji nie oznacza więc wyzbycia się suwerenności na rzecz Unii, bowiem granicę transferu

⁴ Pkt 2.2 cz. III uzasadnienia wyroku TK z 24 listopada 2010 r., Sygn. akt K 32/09 (OTK ZU nr 9/A/2010, poz. 108).

⁵ Pkt 2.1 cz. III uzasadnienia wyroku TK z 24 listopada 2010 r., Sygn. akt K 32/09 (OTK ZU nr 9/A/2010, poz. 108).

⁶ Tamże.

⁷ Tamże.

⁸ Tamże.

kompetencji wyznacza wskazana w preambule do ustawy zasadniczej suwerenność państwa jako wartość narodowa⁹. Z kolei zdaniem Krzysztofa Wójtowicza sądy konstytucyjne, w tym TK, stoją na stanowisku, że utrzymanie suwerenności wymaga zachowania przez państwo członkowskie pewnego zakresu kompetencji, który można określić jako nienaruszalne jądro suwerenności (Wójtowicz 2012: 110).

Inną materialną kotwicę ustrojowych podstaw państwa tworzą prawa podstawowe. Jak wiadomo, prawa podstawowe nie znalazły się w tekście traktatów założycielskich, zatem zadanie wprowadzenia praw podstawowych do wspólnotowego porządku prawnego przypadło TS. Do kwestii ochrony praw podstawowych nawiązał TK w orzeczeniu dotyczącym konstytucyjności traktatu akcesyjnego. Trybunał zauważył, że zarówno Konstytucja jak i prawo wspólnotowe oparte są na tym samym zespole wspólnych wartości, które definiują naturę demokratycznego państwa prawnego oraz katalog i treść praw podstawowych. Natomiast konsekwencją wspólnej dla wszystkich państw członkowskich aksjologii systemów prawnych jest to, że prawa zagwarantowane w europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności (dalej: Konwencja) oraz prawa wynikające z tradycji konstytucyjnych wspólnych dla państw członkowskich tworzą zasady ogólne prawa wspólnotowego, co z kolei ułatwia współstosowanie i obopólnie przyjazną wykładnię prawa krajowego i wspólnotowego¹⁰. Zdaniem Trybunału prawo wspólnotowe (obecne unijne) nie powstaje więc w abstrakcyjnej oraz wolnej od wpływu państw członkowskich i ich społeczności przestrzeni europejskiej, nie jest tworzone w sposób arbitralny przez instytucje europejskie, lecz stanowi efekt wspólnych działań¹¹. Z kolei normy konstytucyjne w dziedzinie praw i wolności jednostki wyznaczają minimalny i nieprzekraczalny próg, który nie może ulec obniżeniu ani też zakwestionowaniu w wyniku wprowadzenia regulacji wspólnotowych, konstytucja pełni zaś funkcję gwarancyjną z punktu widzenia ochrony praw i wolności w niej określonych w stosunku do wszystkich podmiotów czynnych w sferze jej stosowania. Natomiast przyjazna dla prawa europejskiego wykładania ma swoje granice, nie może bowiem prowadzić do rezultatów sprzecznych z wyraźnym brzmieniem norm konstytucyjnych, niemożliwych do uzgodnienia z minimum funkcji gwarancyjnych, realizowanych przez konstytucję¹². Podobnie też w wyroku z 2011 roku zainicjowanym skargą konstytucyjną TK zauważył, że normy konstytucji w dziedzinie praw i wolności jednostki wyznaczają próg, który nie może ulec obniżeniu ani też zakwestionowaniu na skutek wprowadzenia regulacji unijnych, natomiast zakres kompetencji organizacji międzynarodowej winien zostać określony w taki sposób, aby zagwarantować

⁹ Pkt 2.2 cz. III uzasadnienia wyroku TK z 24 listopada 2010 r., Sygn. akt K 32/09 (OTK ZU nr 9/A/2010, poz. 108).

¹⁰ Pkt 8.3 cz. III uzasadnienia wyroku TK z 11 maja 2005 r., Sygn. akt K 18/04 (OTK ZU nr 5/A/2005, poz. 49).

¹¹ Pkt 6.2 cz. III uzasadnienia wyroku TK z 11 maja 2005 r., Sygn. akt K 18/04 (OTK ZU nr 5/A/2005, poz. 49).

¹² Pkt 6.4 cz. III uzasadnienia wyroku TK z 11 maja 2005 r., Sygn. akt K 18/04 (OTK ZU nr 5/A/2005, poz. 49).

prawa człowieka w zakresie porównywalnym z konstytucją¹³. Zdaniem Trybunału porównywalność dotyczy, z jednej strony katalogu praw, z drugiej natomiast, zakresu dopuszczalnej ingerencji w te prawa, przy czym wymóg zapewnienia odpowiedniej ochrony praw człowieka dotyczy ogólnego standardu i nie oznacza konieczności zapewnienia identycznej ochrony każdego z praw rozpatrywanych z osobna¹⁴.

Materialną kotwicę ustrojowych podstaw państwa wyznacza także tożsamość narodowa w znaczeniu tożsamości konstytucyjnej – zobowiązanie do jej poszanowania kierowane do unijnego prawodawcy. Dodać należy, że państwa członkowskie kwestionując prawo unijne, odwołują się również do zasady kompetencji powierzonych, wskazując na akty *ultra vires* instytucji UE.

Tożsamość narodowa vs. tożsamość konstytucyjna

Zdaniem rzecznika generalnego Miguela Poiaresa Maduro tożsamość narodowa obejmuje tożsamość konstytucyjną państw członkowskich, co znalazło potwierdzenie w art. 1-5 konstytucji dla Europy oraz w art. 4 ust. 2 traktatu ustanawiającego UE (w wersji z Lizbony), gdzie czytamy, że Unia szanuje tożsamość narodową, która jest nierozzerwalnie związana z podstawowymi strukturami politycznymi i konstytucyjnymi państw członkowskich. Natomiast zachowanie tożsamości konstytucyjnej państw członkowskich jest obowiązkiem spoczywającym na Unii, który wynika z istoty projektu europejskiego zapoczątkowanego w latach pięćdziesiątych, polegającego na pogłębianiu integracji przy zachowaniu politycznej egzystencji państw¹⁵. Nadto, zdaniem Miguela Maduro, jeżeli zachowanie tożsamości konstytucyjnej państw członkowskich może stanowić słuszny interes mogący, co do zasady, uzasadniać ograniczenie obowiązków nałożonych prawem wspólnotowym (obecnie unijnym), państwo członkowskie może tym bardziej powoływać się na niego, aby uzasadnić swoją ocenę środków konstytucyjnych, które powinny uzupełniać prawodawstwo wspólnotowe w celu zagwarantowania poszanowania na jego terytorium zasad i reguł w nim zawartych lub leżących u jego podstaw, przy czym zachowanie tożsamości konstytucyjnej państw członkowskich nie może być rozumiane jako bezwzględne poszanowanie wszystkich zasad konstytucyjnych¹⁶.

Zdaniem Massima La Torre poszanowanie tożsamości konstytucyjnych implikuje, że istnieje europejskie prawo konstytucyjne oraz że prawo to jest zbudowane na prawie konstytucyjnym państw członkowskich, *ergo* początków procesu integracji należy poszukiwać w krajowych klauzulach konstytucyjnych, które otworzyły krajowe systemy prawne na procesy integracyjne (La Torre 2014: 423). La Torre

¹³ Pkt 2.9 cz. III uzasadnienia wyroku TK z 16 listopada 2011 r., Sygn. akt SK 45/09 (OTK ZU nr 9/A/2011, poz. 97).

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Opinia rzecznika generalnego Miguela Poiaresa Maduro przedstawiona 8 października 2008 r. w sprawie *Michaniki AE przeciwko Ethniko Symvoulío Radiotileorasis, Ypoyrgos Epikrateias* (sprawa C- 213/07), pkt 31.

¹⁶ Tamże, pkt 33.

dodaje, że tożsamość konstytucyjna jest swego rodzaju tarczą, za pomocą której można chronić konstytucje krajowe przeciwko samogenerującej się presji integracji (La Torre 2014: 423–424). Tożsamość konstytucyjna to także rozpoznanie swojej odrębności kulturowej i narodowej w drodze refleksji nad prawami podstawowymi akceptowanymi w danym społeczeństwie (Zirk-Sadowski 2012: 1). Z kolei zdaniem Krzysztofa Wójtowicza tożsamość narodowa nie tylko odwołuje się do kultury, języka czy obyczajów, lecz jest powiązana z tożsamością państwową, która wynika z samego istnienia państwa jako odrębnego bytu (Wójtowicz 2010: 110). Monika Claes twierdzi natomiast, że zarówno tożsamość narodowa jak i tożsamość konstytucyjna wyrażają to samo poczucie 'my', tj. poczucie wspólnoty, które wydaje się wymagać ochrony w obliczu integracji europejskiej (Claes 2013: 109).

Tożsamość narodowa na gruncie prawa unijnego

Jak zostało zauważone, poszanowanie tożsamości narodowych w znaczeniu tożsamości konstytucyjnych, stanowi zobowiązanie na gruncie prawa unijnego. Po raz pierwszy odwołanie do tożsamości narodowej zostało zawarte w traktacie z Maastricht. W art. F ust. 1 TUE czytamy, że Unia szanuje tożsamość narodową państw członkowskich, których systemy rządu opierają się na zasadach demokracji. Natomiast obecnie stosowny zapis znajduje się w art. 4 ust. 2 TUE (Lizbona), gdzie czytamy, że Unia szanuje równość państw członkowskich wobec traktatów, a także ich tożsamość narodową, nierozzerwalnie związaną z ich podstawowymi strukturami politycznymi i konstytucyjnymi, w tym w odniesieniu do samorządu regionalnego i lokalnego. Podobne sformułowanie zawarte zostało w Karcie Praw Podstawowych (dalej: KPP), gdzie w preambule znajdujemy, że Unia przyczynia się do ochrony i rozwoju wspólnych wartości, szanując różnorodność kultur i tradycji narodów Europy, jak również tożsamość narodową państw członkowskich i organizację ich władz publicznych na poziomie krajowym, regionalnym i lokalnym. Jednakże tym, co wyróżnia obecne postanowienie odnoszące się do tożsamości narodowej jest to, że objęte jest kognicją TS UE¹⁷.

Leonard Besselink zwraca uwagę, że tożsamość narodowa niekoniecznie jest zbieżna z tożsamością państwa, natomiast sformułowanie, jakie ostatecznie znalazło się w TL, kładzie nacisk na aspekt polityczny i konstytucyjny (Besselink 2010: 42). Zatem w takim stopniu, w jakim TL odwołuje się do struktur państwa, mamy do czynienia z przesunięciem akcentu od tożsamości narodowej do tożsamości konstytucyjnej (Besselink 2010: 44). Besselink zwraca ponadto uwagę, że postanowienie art. 4 ust. 2 TUE kwalifikuje zasadę pierwszeństwa prawa unijnego oraz modyfikuje orzecznictwo *Costa v. ENEL*. Ten wyjątek od zasady pierwszeństwa (a dokładniej

¹⁷ W doktrynie obecny jest także pogląd, że przed TL TS mógł wypowiadać się w kwestii tożsamości konstytucyjnej, podobnie jak wypowiadał się w kwestii praw podstawowych, wywodząc je z ogólnych zasad prawa i tradycji konstytucyjnych wspólnych dla państw członkowskich. Dodać należy, że podobnie przedstawia się kwestia rządów prawa w UE (Zob. Clots 2015: 77).

od zasady nadrzędności) prawa unijnego jest ograniczony do kwestii tożsamości konstytucyjnej, co z kolei sugeruje, że kwestie, które nie są podstawowe, i tym samym nie przyczyniają się do tożsamości konstytucyjnej państw członkowskich, nie znajdują się w tej uprzywilejowanej pozycji wobec prawa UE (Besselink 2010: 48).

Doprecyzowanie znaczenia terminu tożsamość narodowa jest zadaniem pozostawionym dla TS. W wyroku z 1989 roku Trybunał zauważył, że nawet jeśli cała ludność nie posługuje się językiem irlandzkim, nie stoi to na przeszkodzie, aby polityka rządu irlandzkiego była tak zaprojektowana, by nie tylko podtrzymywać, lecz także promować posługiwanie się językiem irlandzkim jako środkiem wyrażania tożsamości i kultury narodowej. Stawiany więc nauczycielom publicznych szkół kształcenia zawodowego wymóg znajomości języka irlandzkiego na pewnym poziomie jest jednym ze środków podjętych przez rząd irlandzki w ramach tej polityki¹⁸. Trybunał dodał, że postanowienia traktatu nie stoją na przeszkodzie w prowadzeniu polityki zmierzającej do ochrony i promocji języka narodowego państwa członkowskiego jako jednocześnie pierwszego języka urzędowego, przy czym realizacja tej polityki nie może naruszać podstawowej swobody – przepływu pracowników¹⁹.

Na temat tożsamości narodowej wypowiedział się również TS w wyroku z 1996 roku. W postępowaniu przed TS rząd Wielkiego Księstwa Luksemburga podnosił, że nauczyciele, by przekazywać tradycyjne wartości muszą być obywatelami Luksemburga, co więcej, z uwagi na wielkość kraju i jego szczególną sytuację demograficzną wymóg obywatelstwa jest niezbędnym warunkiem zachowania tożsamości narodowej²⁰. W odpowiedzi Trybunał zauważył, że chociaż zachowanie tożsamości narodowej państw członkowskich jest uzasadnione celem respektowanym przez wspólnotowy porządek prawny, interes, na jaki powołuje się Wielkie Księstwo Luksemburga może, nawet w tak szczególnie wrażliwych obszarach jak edukacja, nadal być skutecznie zabezpieczony w inny sposób niż w drodze wyłączenia obywateli z innych państw członkowskich²¹. Zatem konieczność ochrony tożsamości narodowej nie może uzasadniać wykluczenia obywateli innych państw członkowskich ze wszystkich stanowisk w obszarze takim jak edukacja, z wyjątkiem tych związanych bezpośrednio lub pośrednio z udziałem w wykonywaniu uprawnień przyznanych na mocy prawa publicznego oraz wykonywaniem obowiązku zaprojektowanym na ochronę ogólnych interesów państwa lub władz publicznych²².

W kwestii tożsamości narodowej wypowiedział się również TS w wyroku z 2010 roku. Rząd austriacki podnosił, że zakwestionowane przepisy mają na celu ochronę tożsamości konstytucyjnej Republiki Austrii, natomiast sama ustawa

¹⁸ Wyrok z 28 listopada 1989 r., *Anita Groener przeciwko Minister for Education and the City of Dublin Vocational Educational Committee*, sprawa C-379/87, Zb. Orz. (1989) 03967, pkt 18.

¹⁹ Tamże, pkt 19.

²⁰ Wyrok z 2 lipca 1996 r., *Komisja Wspólnot Europejskich przeciwko Wielkiemu Księstwu Luksemburga*, sprawa C-473/93, Zb. Orz. (1996) I-03207, pkt 32.

²¹ Tamże, pkt 35.

²² Tamże, pkt 36.

o zniesieniu szlachectwa, która co prawda nie stanowi elementu zasady republiki będącego podstawą konstytucji federalnej, jest decyzją na rzecz formalnej równości wobec prawa wszystkich obywateli, i żaden obywatel austriacki nie powinien zostać wyszczególniony poprzez użycie przy nazwisku przedimka wskazującego szlachectwo, tytuł lub honor, którego jedyną funkcją jest wyróżnienie osoby posługującej się nim i który nie ma żadnego związku z zawodem tej osoby lub jej wykształceniem²³. W odpowiedzi TS zauważył, że w kontekście historii konstytucyjnej Austrii ustawa o zniesieniu szlachectwa może być brana pod uwagę jako element tożsamości narodowej przy dokonywaniu zestawienia uzasadnionych interesów z zagwarantowanym w prawie Unii swobodnym przepływem osób²⁴.

Dodać należy, że tożsamość narodowa nie korzysta z całkowitej ochrony w ramach prawa unijnego, lecz musi być równoważona wobec zasady jednolitego stosowania prawa unijnego, natomiast realizacja tego obowiązku jest zadaniem przypadającym zarówno TS jak i sądom konstytucyjnym państw członkowskich, stanowiących część złożonego systemu orzecznictwa konstytucyjnego (Bogdandy, Schill 2011: 1420).

Tożsamość konstytucyjna w orzecznictwie wybranych sądów konstytucyjnych

Jak zostało zauważone, państwa członkowskie odwołują się do tożsamości konstytucyjnej raczej aniżeli do tożsamości narodowej. Do kwestii tożsamości konstytucyjnej nawiązała po raz pierwszy francuska Rada Konstytucyjna w decyzji z 2006 roku, w której czytamy, że transpozycja dyrektywy nie może być sprzeczna z regułą lub zasadą nieodłącznie związaną z tożsamością konstytucyjną Francji, chyba że ustawodawca wyraził na to zgodę²⁵, formuła, która została następnie przywołana w decyzji Rady z 2011 roku²⁶. Natomiast we wcześniejszej decyzji z 2010 roku dotyczącej priorytetowego pytania konstytucyjnego, Rada Konstytucyjna stwierdziła, że w sytuacji braku zakwestionowania reguły lub zasady nieodłącznie związanej z tożsamością konstytucyjną Francji, Rada Konstytucyjna nie jest właściwa do kontrolowania z prawami i wolnościami gwarantowanymi przez konstytucję przepisów prawa, które ograniczają się wyłącznie do wysuwania wniosków z przepisów bezwarunkowych i precyzyjnych dyrektywy UE²⁷. Nastąpiło więc zawężenie rozumienia terminu tożsamość konstytucyjna do kwestii najważniejszych, czy też najbardziej istotnych, definiujących jądro konstytucji (Wójtowicz 2010: 125).

²³ Wyrok z 22 grudnia 2010 r., *Ilonka Sayn-Wittgenstein przeciwko Landeshauptmann von Wien*. sprawa C-208/09, Zb. Orz. (2010) I-13693, pkt. 74.

²⁴ Tamże, pkt. 83.

²⁵ Décision n° 2006-540 DC du 27 juillet 2006 (*Loi relative au droit d'auteur et aux droits voisins dans la société de l'information*), 19ème considérant.

²⁶ Décision n° 2011-631 DC du 09 juin 2011 (*Loi relative à l'immigration, à l'intégration et à la nationalité*), 45ème considérant.

²⁷ Décision n° 2010-79 QPC du 17 décembre 2010 (M. Kamel D.), 3ème considérant.

Do kwestii tożsamości konstytucyjnej nawiązywał także w swoich orzeczeniach niemiecki Federalny Sąd Konstytucyjny (dalej: FSK). W orzeczeniu dotyczącym traktatu lizbońskiego, FSK zauważył, że Ustawa Zasadnicza upoważnia, co prawda, ustawodawcę do daleko idącego przeniesienia suwerennych praw na UE, przy czym upoważnienie, o jakim tutaj mowa, obwarowane jest warunkiem, mianowicie, zostanie zachowana suwerenna państwowość konstytucyjna w oparciu o program integracyjny, zgodnie z zasadą przyznania, i przy poszanowaniu tożsamości konstytucyjnej państw członkowskich, co więcej, państwa członkowskie nie utracą swoich zdolności do odpowiedzialnego, politycznego i społecznego kształtowania odpowiednich warunków życia²⁸.

Należy zaznaczyć, że w niemieckim porządku prawnym tożsamość konstytucyjna jest ściśle powiązana z art. 79 ust. 3 UZ, który chroni materialne jądro konstytucji przed dokonywaniem zmian²⁹. Opierając się na tej podstawie prawnej, FSK kontroluje, czy akt prawny UE narusza niemiecką tożsamość konstytucyjną i tym samym nie ma zastosowania na terytorium Niemiec³⁰. Zdaniem FSK otwartość na integrację europejską niemieckiego porządku prawnego jest ograniczana przez niezbywalną tożsamość konstytucyjną³¹. Stanowi też, że zachowanie suwerenności państwowej znajduje wyraz w wyraźnym uznaniu przez traktat lizboński konieczności poszanowania tożsamości narodowej (art. 4 ust. 2 TUE) oraz w prawie do wystąpienia z Unii (art. 50 TUE)³².

FSK wypowiedział się również w kwestii tożsamości konstytucyjnej w sprawie *Honeywell*. FSK zauważył, że jest uprawniony, co więcej, jest nawet zobowiązany do kontrolowania działań europejskich organów i jednostek organizacyjnych, czy są wynikiem oczywistego przekroczenia kompetencji czy też wykonywania kompetencji w obszarze tożsamości konstytucyjnej i do ewentualnego stwierdzenia

²⁸ BVerfG, 2 BvE 2/08 vom 30.6.2009 (*Lissabon-Urteil*), Rn 226.

²⁹ Art. 79 ust. 3 UZ stanowi: „Niedopuszczalna jest zmiana Ustawy Zasadniczej odnośnie zmiany struktury Federacji w krajach związkowych, zasadniczego współdziałania krajów związkowych przy stanowieniu ustawodawstwa lub dotycząca opisanych w art. 1 i 20 praw podstawowych”, z kolei w art. 1 UZ czytamy: „1) Godność człowieka jest nienaruszalna. Obowiązkiem władzy publicznej jest jej poszanowanie i ochrona. 2) Dlatego naród niemiecki uznaje nienaruszalne i niezbywalne prawa człowieka jako podstawę każdej wspólnoty ludzkiej, pokoju i sprawiedliwości na świecie. 3) Następujące prawa podstawowe są wiążące dla ustawodawstwa, władzy wykonawczej i wymiaru sprawiedliwości jako prawo bezpośrednio obowiązujące”, natomiast w art. 20 UZ czytamy: 1) Republika Federalna Niemiec jest demokratycznym i socjalnym państwem federalnym. 2) Cała władza zwierzchnia pochodzi od narodu. Naród sprawuje władzę przez wybory i głosowania oraz przez uprawnione organy władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowej. 3) Władza ustawodawcza jest związana porządkiem konstytucyjnym, władza wykonawcza i władza sądownicza związane są ustawą i prawem. 4) Wszyscy obywatele niemieccy mają prawo do czynnego oporu przeciwko każdemu, kto podejmuje kroki w celu zmiany porządku prawnego, o ile nie jest możliwe przeciwdziałanie innymi środkami”.

³⁰ BVerfG, 2 BvE 2/08 vom 30.6.2009 (*Lissabon-Urteil*), Rn 240.

³¹ Tamże, Rn 219.

³² Tamże, Rn 153. (Zob. też Wójtowicz 2010:19–20).

nieskuteczności działań wykraczających poza rzezione kompetencje dla niemieckiego porządku prawnego³³.

Do kwestii tożsamości konstytucyjnej FSK nawiązywał także w swoich wcześniejszych orzeczeniach. Mianowicie w sprawie *Internationale Handelsgesellschaft*, FSK nawiązał do tożsamości konstytucyjnej Niemiec stanowiąc, że art. 24 UZ niweczy jakąkolwiek nowelę traktatu, która zagrażałaby tożsamości obowiązującej struktury konstytucyjnej. Art. 24 UZ nie obejmuje transferu kompetencji ustawodawczych do organizacji międzynarodowej, który zmieniałby niemiecką tożsamość konstytucyjną, wymagałoby to bowiem zmiany konstytucji³⁴. W podobnym tonie wypowiedział się w sprawie *Wünsche Handelsgesellschaft*. FSK odniósł się tym razem do granicy, jaką wyznacza tożsamość niemieckiego porządku konstytucyjnego. W orzeczeniu czytamy, że upoważnienie na podstawie art. 24 ust. 1 UZ nie jest wolne od ograniczeń konstytucyjnych. Przepis ten nie uprawnia bowiem, by w drodze przyznania praw zwierzchnich międzyrządowym jednostkom organizacyjnym zarzucić tożsamość obowiązującego porządku konstytucyjnego Republiki Federalnej Niemiec³⁵.

Odnosząc się do ostatnich wydarzeń związanych z kryzysem finansowym w strefie euro, FTK w orzeczeniu dotyczącym pomocy finansowej dla Grecji³⁶ jak również pakietu ratunkowego dla strefy euro³⁷, zinterpretował autonomię finansową niemieckiego parlamentu jako podstawowy element tożsamości konstytucyjnej, stanowiąc, że autonomia fiskalna jest niezbywalna (Huber 2015: 92).

Z kolei włoski Sąd Konstytucyjny (dalej: SK) w swoich orzeczeniach odwołuje się do porządku prawnego (podstawowych zasad konstytucyjnych) oraz do niezbywalnych praw człowieka, wyznaczających granicę dla przenikania prawa wspólnotowego (obecnie unijnego) w wewnętrzny porządek prawy. W orzeczeniu *Frontini* SK zarezerwował dla siebie prawo do kontrolowania prawa pochodnego Wspólnoty z podstawowymi zasadami i wartościami włoskiego porządku konstytucyjnego, tj. z normami, które nie są zwykłymi normami konstytucyjnymi, lecz są normami ponadkonstytucyjnymi, do których należą m.in. niezbywalne prawa człowieka³⁸. I o ile prawo UE może odbiegać od zwykłych postanowień konstytucyjnych, ponadkonstytucyjne zasady działają jak ograniczenia kontrolne (*controlimiti*) w stosunku do prawa unijnego, *ergo* instytucje UE nie mogą naruszać podstawowych zasad włoskiego porządku konstytucyjnego. Z kolei w orzeczeniu *Fragd* SK wyznaczył granicę dla

³³ BVerfG, 2 BvR 2661/06 vom 6.7.2010 (*Honeywell-Beschluss*), Rn 55.

³⁴ Beschluß des Zweiten Senats vom 29. Mai 1974, BvL 52/71, BVerfGE 37, 271 (*Solange I*), Rn 43.

³⁵ Beschluß des Zweiten Senats vom 22. Oktober 1986, 2 BvR 197/83, BVerfGE 73, 339 (*Solange II*), Rn 104.

³⁶ Urteil des Zweiten Senats vom 7. September 2011, 2 BvR 987/10, 2 BvR 1485/10, 2 BvR 1099/10.

³⁷ Urteil des Zweiten Senats vom 18. März 2014, 2 BvR 1390/12, 2 BvR 1421/12, 2 BvR 1438/12, 2 BvR 1439/12, 2 BvR 1440/12, 2 BvR 1824/12, 2 BvE 6/12.

³⁸ Corte Costituzionale, sentenza 183/1973, 18 dicembre 1973, 9° considerato.

stosowania zasady pierwszeństwa, jaką stanowią podstawowe zasady konstytucyjne oraz niezbywalne prawa jednostki³⁹.

Natomiast hiszpański Trybunał Konstytucyjny wypowiedział się w 2004 roku w sprawie zgodności traktatu konstytucyjnego z konstytucją Hiszpanii, poszerzył zakres znaczeniowy klauzuli integracyjnej pod względem materialnym. Zdaniem Trybunału art. 93 konstytucji obejmuje dorozumianie również materialnych granic integracji, które nie mogą zostać naruszone, do których należą: suwerenność, podstawowe struktury konstytucyjne, a także podstawowe wartości i zasady, przede wszystkim zaś prawa podstawowe⁴⁰.

W sprawie tożsamości narodowej (konstytucyjnej) wypowiedział się także polski Trybunał Konstytucyjny. W orzeczeniu dotyczącym Europejskiego Nakazu Aresztowania (dalej: ENA) TK podkreślał, że prawo konstytucyjne nie może zostać pominięte, nawet jeśli jest sprzeczne z prawem UE⁴¹. Z kolei w orzeczeniu dotyczącym konstytucyjności traktatu lizbońskiego TK zauważył, że tożsamość konstytucyjna jest pojęciem wyznaczającym zakres wyłączenia spod kompetencji przekazania materii należących do tzw. twardego jądra, tj. materii kardynalnych dla podstaw ustroju państwa⁴². I niezależnie od trudności związanych z ustaleniem katalogu kompetencji, które nie mogą zostać przekazane, do materii objętych całkowitym zakazem przekazania należy zaliczyć postanowienia określające zasady naczelne konstytucji oraz postanowienia dotyczące praw jednostki wyznaczające tożsamość państwa, w tym wymóg zapewnienia ochrony godności człowieka i praw konstytucyjnych, zasadę państwowości, zasadę demokracji, zasadę państwa prawa, zasadę sprawiedliwości społecznej, zasadę pomocniczości, a także wymóg zapewnienia lepszej realizacji wartości konstytucyjnych i zakaz przekazywania władzy ustrojodawczej oraz kompetencji do kreowania kompetencji⁴³. Zdaniem TK gwarancją zachowania tożsamości konstytucyjnej RP pozostaje art. 90 konstytucji i określone w nim granice przekazywania kompetencji⁴⁴. Nadto w przekonaniu TK interpretacja postanowień traktatowych zmierzająca do przekreślenia suwerenności państwowej czy też do zagrożenia tożsamości narodowej, tj. do pozatraktatowego przejmowania suwerenności w zakresie kompetencji nieprzekazanych, byłaby sprzeczna z traktatem lizbońskim. Traktat potwierdza bowiem doniosłość zasady zachowania suwerenności w procesie integracji europejskiej, co z kolei jest zbieżne z wyznacznikami

³⁹ Corte Costituzionale, sentenza 232/1989, 13 aprile 1989, 3.1° considerato.

⁴⁰ Declaración del Pleno del Tribunal Constitucional 1/2004, de 13 de diciembre de 2004, pkt 2 (BOE núm. 3, de 4 de enero de 2005).

⁴¹ Zob. pkt 4.2 i pkt 4.3.cz. III uzasadnienia wyroku TK z 27 kwietnia 2005 r., Sygn. akt P 1/05 (OTK ZU nr 4/A/2005, poz. 42).

⁴² Zob. pkt 2.1 cz. III uzasadnienia wyroku TK z 24 listopada 2010 r., Sygn. akt K 32/09 (OTK ZU nr 9/A/2010, poz. 108).

⁴³ Zob. pkt 2.1 cz. III uzasadnienia wyroku TK z 24 listopada 2010 r., Sygn. akt K 32/09 (OTK ZU nr 9/A/2010, poz. 108).

⁴⁴ Tamże.

kultury integracji europejskiej sformułowanymi w konstytucji⁴⁵. Zdaniem TK sądy konstytucyjne państw członkowskich podzielają przekonanie o podstawowym znaczeniu konstytucji jako aktu gwarantującego suwerenność państwa, a także o szczególnej roli sądownictwa konstytucyjnego w dziedzinie ochrony tożsamości konstytucyjnej państw członkowskich, wyznaczającej zarazem tożsamość traktatową UE⁴⁶. Natomiast suwerenność RP wyraża się w nieprzekazywalnych kompetencjach organów władzy państwowej, stanowiących o tożsamości konstytucyjnej państwa. Trybunał podziela też pogląd obecny w doktrynie, że kompetencje objęte zakazem przekazania stanowią o tożsamości konstytucyjnej, odzwierciedlając wartości, na jakich opiera się konstytucja⁴⁷.

Z kolei czeski Sąd Konstytucyjny w pierwszym orzeczeniu dotyczącym konstytucyjności traktatu lizbońskiego orzekł, że poszanowanie rządów prawa oraz praw i wolności jednostki stanowi istotę republiki, pozostają więc poza zasięgiem ustawodawcy konstytucyjnego. Sąd Konstytucyjny zauważył, że przekazanie kompetencji organów Republiki Czeskiej nie może iść tak dalece, by naruszało istotę republiki jako suwerennego i demokratycznego państwa, opartego na zasadzie praworządności, poszanowaniu praw i wolności człowieka i obywatela lub też na wprowadzeniu zmian do koniecznych warunków demokratycznego państwa opartego na rządach prawa⁴⁸. Dodał też, że Republika Czeska będzie musiała przejść z powrotem kompetencje przekazane UE, jeśli standard ochrony konstytucyjnych praw i wolności gwarantowanych przez Unię stałby się niemożliwy do zaakceptowania. W orzeczeniu czytamy, że ochrona podstawowych praw i wolności leży w obszarze tzw. materialnego rdzenia konstytucji, który znajduje się poza zasięgiem ustawodawcy konstytucyjnego, i jeśli poziom ochrony zapewniany w UE byłoby niewystarczający, organy Republiki Czeskiej będą musiały przejść przekazane już kompetencje, w celu zapewnienia ich przestrzegania⁴⁹. W podobnym tonie wypowiedział się Sąd Konstytucyjny w orzeczeniu dotyczącym słowackich emerytur potwierdzając swoje wcześniejsze stanowisko, wyartykułowane w pierwszym orzeczeniu odnoszącym się do traktatu lizbońskiego. Sąd Konstytucyjny stwierdził mianowicie, że zachowuje prawo do kontrolowania instytucji unijnych w trzech sytuacjach: niefunkcjonowania instytucji Unii, dla ochrony materialnego rdzenia konstytucji oraz w celu kontroli działań instytucji i organów UE z uwagi na to czy nie wykroczyły poza przyznane im kompetencje działając *ultra vires*⁵⁰. Natomiast w drugim orzeczeniu dotyczącym traktatu lizbońskiego Sąd Konstytucyjny odwołał się do tożsamości wartości⁵¹.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ Ústavní soud České republiky, 2008/11/26 - Pl. ÚS 19/08 (*Treaty of Lisbon I*), pkt 97.

⁴⁹ Ústavní soud České republiky, 2008/11/26 - Pl. ÚS 19/08 (*Treaty of Lisbon I*), pkt 196.

⁵⁰ Ústavní soud České republiky, 2012/01/31 - Pl. ÚS 5/12 (*Slovak Pensions XVII*), VII.

⁵¹ Ústavní soud České republiky, 2009/11/03 - Pl. ÚS 29/09 (*Treaty of Lisbon II*), pkt 150.

Należy stwierdzić, że pomimo widocznych różnic w rozkładaniu akcentów, sądy konstytucyjne państw członkowskich charakteryzuje podobne rozumienie tożsamości narodowej (konstytucyjnej), do której należy: ochrona państwowości, ochrona formy rządów oraz fundamentalnych zasad organizacji państwa jak: federalizm, samorząd regionalny i municypalny, demokracja, rządy prawa oraz prawa podstawowe (Bogdandy, Schill 2011: 1439–1440).

Uwagi końcowe

Zdaniem Krzysztofa Wójtowicza sądy konstytucyjne państw członkowskich skorzystały z szansy, jaką dało im powiązanie w art. 4 ust. 2 TUE tożsamości narodowej państw członkowskich z ich podstawowymi strukturami politycznymi i konstytucyjnymi i tym samym nie tylko wypełniają treścią pojęcie tożsamości konstytucyjnej lecz przekształcając traktatową tożsamość narodową w tożsamość konstytucyjną uzasadniają swoje prawo do kontrolowania zarówno zakresu przekazywanych Unii kompetencji, jak i sposobu korzystania z nich (Wójtowicz 2010: 128). Ponadto z uwagi na dużą treściową pojemność kategorii tożsamość konstytucyjna, ma ona największe szanse, by stać się dla sądów konstytucyjnych zasadą referencyjną, pozwalającą na zidentyfikowanie ustrojowej istoty państwa członkowskiego UE (Wójtowicz 2010: 128). Istotną kwestią jest również i to, że mamy do czynienia ze zmianą narracji, innymi słowy narracja odwołująca się do tożsamości zastępuje narrację odwołującą się do suwerenności⁵².

Jeżeli zaś chodzi o przyjęte na użytek niniejszego opracowania tezy, należy stwierdzić, że po pierwsze, poszanowanie tożsamości narodowych, w znaczeniu tożsamości konstytucyjnych państw członkowskich, stanowi obecnie zobowiązanie na gruncie prawa unijnego; po drugie, odwoływanie się do tożsamości konstytucyjnych przez sądy konstytucyjne kształtuje wzajemne relacje pomiędzy UE a państwami członkowskimi, co więcej, kategoria tożsamości narodowej modyfikuje zasadę pierwszeństwa (a dokładniej zasadę nadrzędności) prawa unijnego oraz związane z nią orzecznictwo; po trzecie, szeroki zakres znaczeniowy pojęcia tożsamość narodowa sprawia, że jest ono użyteczną i pojemną formułą, umożliwiającą państwom członkowskim skuteczną ochronę wartości konstytucyjnych, stawiającą tamę niekontrolowanemu przenikaniu prawa unijnego w krajowe porządki prawne; po czwarte zaś, rdzeń konstytucyjny (tożsamość konstytucyjna), tj. niezbywalne suwerenne prawa państw członkowskich zakreślają nieprzekraczalne granice dla procesów integracyjnych.

⁵² Zob. Pkt 3.1 cz. III uzasadnienia wyroku TK z 24 listopada 2010 r., Sygn. akt K 32/09 (OTK ZU nr 9/A/2010, poz. 108). Podobnie też Roberto Toniatti, zdaniem którego tożsamość narodowa przekształcona w tożsamość konstytucyjną może być postrzegana jako synonim konstytucyjnej suwerenności (zob. Toniatti 2013: 66).

Bibliografia

- Beschluß des Zweiten Senats vom 22. Oktober 1986, 2 BvR 197/83, BVerfGE 73, 339 (*Solange II*).
- Beschluß des Zweiten Senats vom 29. Mai 1974, BvL 52/71, BVerfGE 37, 271 (*Solange I*)
- Besselink Leonard F.M. 2010. "National and constitutional identity before and after Lisbon". *Utrecht Law Review*. iss. 3.
- Bogdandy Armin von, Stephan Schill. 2011. "Overcoming absolute primacy: Respect for national identity under the Lisbon Treaty". *Common Market Law Review*. 48 : 1417–1453.
- BVerfG, 2 BvE 2/08 vom 30.6.2009 (*Lissabon-Urteil*).
- BVerfG, 2 BvR 2661/06 vom 6.7.2010 (*Honeywell-Beschluss*).
- Claes Monica. 2013. National identity: trump card or up for negotiation? W *National constitutional identity and European integration*. Saiz Arnaiz Alejandro, Carina Alcoberro Llivina. 109–139. Cambridge-Antwerp-Portland: Intersentia Publishing Ltd.
- Cloots Elke. 2015. *National Identity in EU Law*, Oxford: Oxford University Press.
- Corte Costituzionale, sentenza 183/1973, 18 dicembre 1973.
- Corte Costituzionale, sentenza 232/1989, 13 aprile 1989.
- Décision n° 2006-540 DC du 27 juillet 2006 (*Loi relative au droit d'auteur et aux droits voisins dans la société de l'information*).
- Décision n° 2010-79 QPC du 17 décembre 2010 (*M. Kamel D.*).
- Décision n° 2011-631 DC du 09 juin 2011 (*Loi relative à l'immigration, à l'intégration et à la nationalité*).
- Declaración del Pleno del Tribunal Constitucional 1/2004, de 13 de diciembre de 2004, pkt 2 (BOE núm. 3, de 4 de enero de 2005).
- Huber Peter M. 2015. "The Federal Constitutional Court and European Integration". *European Public Law* 1 : 83–107.
- La Torre Massimo. 2014. "A Weberian Moment for Europe? Constitutionalism and the crises of European Integration". *European Public Law* 20 : 421–433.
- Opinia rzecznika generalnego Miguela Póiaresa Maduro przedstawiona 8 października 2008 r. w sprawie *Michaniki AE przeciwko Ethniko Symvoulio Radiotileorasis i Ypoyrgos Epikrateias* (sprawa C-213/07).
- Sarmiento Daniel. "The EU's constitutional core". W *National constitutional identity and European integration*. Saiz Arnaiz Alejandro, Carina Alcoberro Llivina. 177–203. Cambridge–Antwerp–Portland: Intersentia Publishing Ltd.
- Toniatti Roberto. 2013. "Sovereignty lost, constitutional identity regained". W *National constitutional identity and European integration*. Saiz Arnaiz Alejandro, Carina Alcoberro Llivina. 49–72. Cambridge–Antwerp–Portland: Intersentia Publishing Ltd.
- Urteil des Zweiten Senats vom 18. März 2014, 2 BvR 1390/12, 2 BvR 1421/12, 2 BvR 1438/12, 2 BvR 1439/12, 2 BvR 1440/12, 2 BvR 1824/12, 2 BvE 6/12.
- Urteil des Zweiten Senats vom 7. September 2011, 2 BvR 987/10, 2 BvR 1485/10, 2 BvR 1099/10.
- Ústavní soud České republiky, 2008/11/26 – Pl. ÚS 19/08 (*Treaty of Lisbon I*).
- Ústavní soud České republiky, 2009/11/03 – Pl. ÚS 29/09 (*Treaty of Lisbon II*).
- Ústavní soud České republiky, 2012/01/31 – Pl. ÚS 5/12 (*Slovak Pensions XVII*).

- Wójtowicz Krzysztof. 2012. *Sądy konstytucyjne wobec prawa Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwa Trybunału Konstytucyjnego.
- Wójtowicz Krzysztof. 2010. „Poszanowanie tożsamości konstytucyjnej państw członkowskich Unii Europejskiej”. *Przeгляд Sejmowy* 4(99) : 9–21.
- Wyrok TK z 11 maja 2005 r., Sygn. akt K 18/04 (OTK ZU nr 5/A/2005, poz. 49).
- Wyrok TK z 16 listopada 2011 r., Sygn. akt SK 45/09 (OTK ZU nr 9/A/2011, poz. 97).
- Wyrok TK z 24 listopada 2010 r., Sygn. akt K 32/09 (OTK ZU nr 9/A/2010, poz. 108).
- Wyrok TK z 27 kwietnia 2005 r., Sygn. akt P 1/05 (OTK ZU nr 4/A/2005, poz. 42).
- Wyrok z 2 lipca 1996 r., *Komisja Wspólnot Europejskich przeciwko Wielkiemu Księstwu Luksemburga*, sprawa C-473/93, Zb. Orz. (1996) I-03207.
- Wyrok z 22 grudnia 2010 r., *Ilonka Sayn-Wittgenstein przeciwko Landeshauptmann von Wien*, sprawa C-208/09, Zb. Orz. (2010) I-13693.
- Wyrok z 28 listopada 1989 r., *Anita Groener przeciwko Minister for Education and the City of Dublin Vocational Educational Committee*, sprawa C-379/87, Zb. Orz. (1989) 03967.
- Zirk-Sadowski Marek. 2012. „Tożsamość konstytucyjna a prawo europejskie”. *Analizy Natolińskie* 1(53) : 1–34.

National identity as a factor shaping the relationships between the European Union and the Member States

Abstract

National identity in the legal terms is understood as constitutional identity. It conditions the relationships between the European Union and its Member States. Referring to the constitutional identity makes possible for the constitutional courts of the Member States to define the boundaries for the permeation of the European Union law into national legal orders. National identity is a vast formula enabling the effective protection of constitutional values within the meaning of inviolable constitutional cores of the Member States. Equally significant is the fact that the respect for national identities is a commitment, which the European Union has assumed for itself.

The article aims at outlining the evolution of relations between the European Union and its Member States within the context of national identities in the light of the case law of the constitutional courts of the Member States.

Key words: European Union, national identity, constitutional identity, constitutional courts

Natalia Kohtamäki

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

Realizacja interesu narodowego w strukturach Unii Europejskiej na przykładzie autonomicznych agencji regulacyjnych¹**Interes narodowy jako podstawowy czynnik motywacyjny państw**

Państwa na arenie międzynarodowej realizują podobnie jak i inni uczestnicy stosunków międzynarodowych swoje interesy, które mogą być interpretowane jako element spajający konkretne zbiorowości i mobilizujący je do określonych działań. Interesy stanowią jeden z najważniejszych czynników motywacyjnych, determinując nie tylko cele państw, ale też metody i instrumenty służące urzeczywistnieniu tych celów. Pojęcie interesu zestawia się w literaturze także z takimi terminami, jak potrzeby, priorytety i preferencje. W tym kontekście interes odzwierciedla dążenia różnych podmiotów do realizacji ich priorytetów, preferencji czy zaspokojenia jak największej liczby potrzeb (Bieleń 2010: 73 i n.).

Pojęcie interesu narodowego jest nieprecyzyjne i może być definiowane na wiele sposobów. W ramach tradycji socjologiczno-historycznej interes narodowy jest identyfikowany z konkretną grupą etniczną o określonej tożsamości, języku, kulturze i tradycji. Przynależność do tak rozumianej wspólnoty narodowej ma charakter wrodzony i niezbywalny. Natomiast w ramach tradycji prawno-politologicznej interes narodowy odnosi się do wspólnoty państwowej, rozumianej jako zbiór współobywateli, do którego przynależać można na podstawie własnego wyboru (Bieleń 2010: 74 i n.). Ze względu na prawno-politologiczny charakter poniższych rozważań przedmiotem dalszej analizy będzie interes narodowy utożsamiany z interesem państwa. W takim rozumieniu interes narodowy jest czynnikiem determinującym cele i strategię działania państw w ramach prowadzonej przez nie polityki zagranicznej (Łoś-Nowak 2008: 80-88). Przy czym warto zauważyć, że nawet w państwach demokratycznych wpływ obywateli na definiowanie interesu narodowego i kształtowanie będących jego pochodną celów polityki zagranicznej jest niewielki. Interes narodowy jest określany przez aktualnych decydentów wybranych w demokratycznych wyborach i reprezentujących naród. Hasło realizacji interesu narodowego nierzadko służy jako argument w wewnętrznej walce politycznej lub w starciach w procesie

¹ Tekst powstał w ramach projektu badawczego sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2013/09/D/HS5/01277.

wypracowania rozwiązań wspólnych w ramach instytucji międzynarodowych. Stąd warto podchodzić z pewną ostrożnością do tego, co w danej sytuacji politycznej i w konkretnym przypadku kryje się pod szyldem interesu narodowego.

Interesy są odzwierciedleniem potrzeb i preferencji danego podmiotu i stają się podstawą dla sformułowania konkretnych celów w polityce zagranicznej. We współczesnym świecie, w którym żaden podmiot nie jest w stanie funkcjonować autarkicznie, interes narodowy jest nie tylko pochodną własnych możliwości warunkowanych materialnie, ale i czynników zewnętrznych, związanych z sytuacją międzynarodową i interesami innych uczestników stosunków międzynarodowych. Stąd artykulacja i agregacja interesu narodowego w dynamicznie zmieniającym się środowisku międzynarodowym należą do najważniejszych problemów w naukach politycznych (Sadłocha 2015: 15). Stają się także coraz częściej przedmiotem analizy prawników w kontekście ewolucji norm prawnych, będącej wynikiem ścierania się zróżnicowanych potrzeb i preferencji poszczególnych państw.

W tym kontekście szczególne znaczenie ma termin racja stanu (fr. *raison d'état*, łac. *ratio status*), niejednokrotnie synonimicznie zestawiany z pojęciem interesu narodowego (Sadłocha 2015: 38). Racja stanu, podobnie jak i interes narodowy, stanowi najważniejsze kryterium optymalizacji decyzji i działań państwa w stosunkach międzynarodowych (Rzegocki 2008). Jest podstawową kategorią motywacyjną w kształtowaniu jego strategii w polityce zagranicznej. Tym samym pozwala także na ocenę skuteczności tej polityki pod kątem realizacji dobra najwyższego rozumianego jako nadrzędne interesy państwa w stosunku do innych interesów politycznych czy norm moralnych i prawnych (Bieleń 2010: 87). Jak pisze Kazimierz Łastawski, łączy się ona z podstawowym celem funkcjonowania państwa, czyli władztwem nad określonym terytorium i zabezpieczeniem priorytetowych interesów narodu. Racja stanu może być w tym kontekście rozumiana jako wzgląd na dobro wspólne, dobro państwa, prymat interesu zbiorowego czy wreszcie żywotny interes państwa. Prymat interesu państwowego może zatem oznaczać konflikt z racjami moralnymi. Do osiągnięcia ważnych celów politycznych mogą niejednokrotnie być wykorzystane środki moralnie wątpliwe czy nawet niebezpieczne (Łastawski 2009: 15. Por. Kałużna, Rosicki 2013: 15 i n.). Do takiego rozumienia racji stanu i interesu narodowego nawiązuje tradycja realistyczna w refleksji intelektualnej na temat rzeczywistości międzynarodowej.

Interes narodowy vs. harmonia interesów

Interes narodowy według tradycji realistycznej jest definiowany w kategoriach potęgi (Morgenthau 2010: 21; por. Kabat-Rudnicka 2013: 10), co oznacza, że jej powiększanie i gromadzenie stanowi priorytetową przesłankę działań państwowych. Państwa dążą przede wszystkim do przetrwania, maksymalizacji swojego potencjału i zwiększania bezpieczeństwa. W odniesieniu do tych podstawowych funkcji nie różnią się między sobą. Różnią się jednak możliwościami, jakimi dysponują, a te są bezpośrednią pochodną potęgi rozumianej przede wszystkim w kontekście

zasobów ekonomicznych i wojskowych danego państwa. Tradycja realistyczna akcentuje konflikt interesów w środowisku międzynarodowym, wynikający z nieustającej rywalizacji państw w dążeniu do maksymalizacji swoich potencjałów. W tych staraniach państwa nie kierują się abstrakcyjnymi regułami moralnymi, ideałami, utopijnym dobrem wspólnym, a jedynie egoistycznie pojmowanym interesem narodowym (Sadłocha 2015: 57).

Jeden z nurtów realizmu – realizm strukturalny – podkreśla w tym kontekście, że owa rywalizacja, ścieranie się różnych interesów narodowych wynika z cech samego systemu międzynarodowego. Brak w nim zwierzchniej władzy, co powoduje nieustającą nieufność między uczestnikami stosunków międzynarodowych, którzy nie mogą być pewni zamiarów konkurentów. W ciągłym poczuciu zagrożenia mogą liczyć jedynie na własne siły (Wojciuk 2010: 30 i n.). Stąd im wyższe miejsce w systemie międzynarodowym, tym większe poczucie bezpieczeństwa i stabilności. Im większa potęga, tym więcej możliwości realizacji swoich interesów i wpływania na innych. Struktura systemu międzynarodowego determinuje wszelkie procesy i działania w środowisku międzynarodowym, a na jej kształt mają wpływ tylko główni aktorzy. To podział potęgi w systemie międzynarodowym określa, które państwo odgrywa rolę wiodącą i czyje interesy zostaną zaspokojone w ramach jego funkcjonowania (Kaczmarek 2015: 15).

Państwa identyfikują szeroko rozumiany interes narodowy najczęściej z interesami materialnymi, czyli zapewnieniem wzrostu gospodarczego, stabilnego rozwoju, bezpieczeństwa, czy wysokiej pozycji w systemie międzynarodowym. W tym sensie tradycja realistyczna nie różni się od tradycji liberalnej. Obie różnią się jednak znacznie w pojmowaniu sposobów osiągnięcia wyżej wymienionych celów. Tradycja liberalna akcentuje wspólną korzyść i dążenie do rozwiązań słusznym i sprawiedliwym dla wszystkich uczestników stosunków międzynarodowych (Bieleń 2010: 75). Mówi się w tym kontekście o potrzebie harmonizowania interesów i zysku absolutnym dla idealistycznie pojmowanej „wspólnoty międzynarodowej” czy „społeczności międzynarodowej”. Neorealiści myślą natomiast jedynie o korzyściach względnych osiągniętych w ramach współpracy międzynarodowej, czyli egoistycznym zysku zestawianym z zyskami innych uczestników w ciągłym dążeniu do maksymalizacji potęgi i bezpieczeństwa (Lamy 2008: 255).

Rozważania realistyczne o polityce międzynarodowej były szczególnie popularne w okresie zimnowojennym ze względu na swoją prostotę w definiowaniu motywacji państw i dopasowaniu takiej konfliktowej, rywalizacyjnej wizji do warunków konfrontacji dwublokowej. Współczesne stosunki międzynarodowe uległy daleko idącym zmianom, które identyfikuje się z procesami globalizacji i związanym z nimi rozszerzeniem przestrzennym, podmiotowym i przedmiotowym interakcji w środowisku międzynarodowym. Wzajemne relacje uczestników stosunków międzynarodowych obejmują nie tylko obszar całego globu, ale dotyczą także aktywności coraz większej liczby różnych podmiotów we wszystkich dziedzinach życia społecznego (Kukułka 2003; 19–30). Procesy globalizacyjne wiążą się z ogromnym przyspieszeniem w komunikowaniu między uczestnikami stosunków międzynarodowych.

Zniesieniu ulegają różnego rodzaju bariery natury prawnej i administracyjnej, utrudniające wcześniej przepływ osób, towarów, usług, czy kapitału. Rosną obopólne zależności wielu podmiotów tworzące „spiętrzone pętle sprzężeń zwrotnych”, czyli skomplikowane sieci obejmujące relacje państw, korporacji transnarodowych, organizacji międzynarodowych czy podmiotów prywatnych (Dembiński 2001: 20). Nasileniu ulegają złożone procesy integracyjne. W tym kontekście myśl neoliberalna zajmuje się skutkami relacji o charakterze transnarodowym dla autonomii państw zarówno w kontekście zysków przede wszystkim ekonomicznych, jak i kosztów politycznych, wiążących się głównie z ich desuwerenizacją.

Idea harmonii interesów była propagowana już przez liberalizm utopijny w okresie międzywojennym. Zakładała możliwość sformułowania powszechnej wspólnoty interesów, w ramach której łatwiej i szybciej osiągnąć wymierne korzyści. Klasyccy realisci z Edwardem H. Carrem na czele krytykowali takie podejście argumentując, że nie ma powszechnej wspólnoty czy harmonii interesów – to państwa dominujące narzucają pozostałym swoje cele i priorytety, ukrywając je pod szyldem interesów międzynarodowych. Wiara w interesy wspólne dla wszystkich jest zdaniem Carra utopią i stanowi rodzaj myślenia życzeniowego (Sadłocha 2015: 59). Dominującymi są te państwa, które dysponują największą potęgą, przy czym w klasycznym ujęciu realistycznym chodzi przede wszystkim o składniki materialne potęgi, takie jak potencjał wojskowy i ekonomiczny. Decydenci polityczni według realistów powinni prowadzić racjonalną politykę zagraniczną podyktowaną interesem narodowym i racją stanu. W związku z powyższym należy w stosunkach międzynarodowych zachować daleko idącą ostrożność, bo każdy gracz, nawet w ramach głęboko zintegrowanych organizacji międzynarodowych, takich jak np. Unia Europejska realizuje przede wszystkim własne egoistyczne cele. Realisci zwracają uwagę na fakt, że często za abstrakcyjnym dobrem wspólnoty kryją się partykularne cele najsilniejszych (Morgenthau 2010: 66).

Współcześni badacze modyfikujący założenia klasycznego liberalizmu utopijnego, tacy jak Andrew Moravcsik, zakładają, że stosunki międzynarodowe kształtowane są na fundamencie preferencji państwowych, czyli konkretnych celów społecznych, leżących u podstaw strategii podejmowanych przez decydentów politycznych. Zachowanie państw jest determinowane przez ewolucję ich preferencji, ale także przez preferencje innych aktorów w systemie międzynarodowym. Nurt neoliberalny widzi państwa jako podmioty współzależne, których interesy są ograniczone przez interesy innych. W związku z powyższym, decydenci powinni analizować możliwości realizacji preferencji reprezentowanych przez siebie państw w sposób systemowy, to znaczy w kontekście preferencji pozostałych aktorów. W takim rozumieniu realizacja interesów poszczególnych graczy jest ograniczona przez interakcje międzypaństwowe (Tenerowicz 2015: 31). Jest to szczególnie wyraźne w ramach zinstytucjonalizowanych form współpracy, takich jak organizacje międzynarodowe, które są platformą wypracowywania kompromisów w celu realizacji często sprzecznych preferencji państw uczestniczących.

Instytucjonalizację relacji międzypaństwowych można rozumieć jako proces budowania „trwałych i celowo współdziałających zespołów oddziaływań międzynarodowych, stanowiących nowe węzły komunikowania oraz ramy zbiorowego rozpatrywania i rozwiązywania problemów będących wspólnym przedmiotem zainteresowania” (Kukułka 2000: 205). Dobrym przykładem są struktury Unii Europejskiej, które stanowią takie właśnie zinstytucjonalizowane forum wywierania wpływu na poszczególne państwa członkowskie oraz układania i dostosowywania ich preferencji. Tak daleko zintegrowane formy współpracy przyspieszają proces internalizacji, czyli bezpośredniego włączania, przyswajania w systemach państw członkowskich rozwiązań z zewnątrz, ustalonych na poziomie ponadnarodowym.

Interesy indywidualne trzeba zatem we współczesnym świecie widzieć w zestawieniu z interesami i preferencjami innych uczestników, a także w kontekście ogólnego stanu stosunków międzynarodowych. Obok interesów żywotnych każdego państwa, takich jak bezpieczeństwo, pozycja w systemie międzynarodowym, rozwój czy dobrobyt znaczenie mają w myśl tradycji liberalnej interesy o charakterze koegzystencjalnym i funkcjonalnym (*Współczesne stosunki międzynarodowe* 2008: 83). Jest to widoczne w ramach struktur ponadnarodowych, takich jak Unia Europejska, w których promowane są hasła interesów wspólnych, postrzegania poszczególnych uczestników współpracy jak jednego organizmu, dzielącego jednakowe cele i priorytety.

W myśl idealistycznie pojmowanego dobra Unii jako całości w wielu szczegółowych obszarach rynku organizacja ingeruje w suwerenne kompetencje państw członkowskich. Procesy decyzyjne zachodzą w systemach wielopoziomowych, w których nierzadko dochodzi do rozmycia legitymacji demokratycznej w odniesieniu do poszczególnych instytucji wyposażonych w uprawnienia ingerujące nawet w prawa i obowiązki podmiotów prywatnych. Do takich gremiów zaliczają się m.in. agencje regulacyjne UE, które są częścią tzw. administracji europejskiej, zgodnie z art. 298 ust. 1 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej. W literaturze politologicznej zalicza się takie organy administracyjne, funkcjonujące w ramach organizacji międzynarodowych do tzw. systemów negocjacyjnych lub modeli zarządzania wielopasmowego (Grande 2000: 17; Szczerski 2005). Prawnicy piszą natomiast o europejskim związku administracyjnym czy administracji sieciowej (Weiss 2010; Supernat 2007: 207). Interesy poszczególnych aktorów są harmonizowane w takich systemach, co w praktyce oznacza, że w żmudnym procesie debat konferencyjnych i wielokrotnych konsultacji poszukiwane są rozwiązania kompromisowe, na których wypracowanie wpływ mają przede wszystkim najsilniejsi gracze. Systemy negocjacyjne są krytykowane ze względu na ich niewielką przejrzystość i brak faktycznej demokratycznej kontroli nad procesem decyzyjnym przebiegającym w „zaciszu gabinetów” (Nassmacher 2013: 23).

Tożsamość i interesy

Trzecim dominującym nurtem teoretycznym we współczesnej analizie stosunków międzynarodowych, obok realizmu i liberalizmu jest konstruktywizm. Nurt ten

trafniej niż dwa poprzednie definiuje relacje państw i oddziaływanie poszczególnych interesów w organizacjach międzynarodowych, takich jak Unia Europejska. Wedle założeń konstruktywistycznych państwa budują swoje tożsamości w interakcjach z innymi uczestnikami, w tym także organizacjami międzynarodowymi. Tożsamości poszczególnych podmiotów wynikają ze zrutynizowanych praktyk, norm, zasad i instytucji, w ramach których są one aktywne. Konstruktywiści, tacy jak Alexander Wendt, zauważają w tym kontekście zjawisko tzw. znaczeń intersubiektywnych, czyli pewnych utartych interpretacji podzielanych przez wiele podmiotów. Dotyczą one właśnie najczęściej konstruowanego przez rozum ludzki świata instytucjonalnego i normatywnego: państwa tworzą strukturę ze zbiorowych znaczeń, a struktura kształtuje działania podmiotów. Zmiany w środowisku międzynarodowym wynikają właśnie z ewolucji wspomnianych znaczeń intersubiektywnych, czyli wprowadzania nowych norm i instytucji, czy też reinterpretacji dotychczasowych (Curanović 2015: 109 i n.).

Struktury Unii Europejskiej są właśnie takim „konstruktem społecznym” powstającym w wyniku oddziaływania intersubiektywnych norm i wyrastających z nich instytucji i praktyk. W ramach tej struktury można obserwować trwałą relację, która ma charakter konstytuujący, spajający państwa członkowskie i instytucje UE. Struktura organizacyjna UE stale oddziałuje na państwa, wpływając na proces definiowania interesu narodowego.

Konkretny podmiot w stosunkach międzynarodowych można postrzegać przez pryzmat ciągłości jego tożsamości indywidualnej, ale i wielości tożsamości równoległych, nakładających się. Jest to szczególnie wyraźne w przypadku tożsamości zbiorowych, wśród których wyróżnia tożsamości etniczne, regionalne czy kulturowo-cywilizacyjne. Do tych ostatnich należy tożsamość europejska, która podobnie jak pozostałe tożsamości zbiorowe budowane w ramach określonej wspólnoty charakteryzuje się zespołem wspólnych wartości, norm, poglądów, potrzeb czy interesów, odróżniającym określoną grupę społeczną od innych. Ponieważ tak jak inne tożsamości ponadnarodowe tożsamość europejska stanowi kompilację wielu tożsamości kolektywnych, to trudno jest w jej ramach wypracować spójny katalog reguł, preferencji czy interesów. Takie odgórne próby podejmowano w strukturach Unii Europejskiej, stąd można ją uznać za rodzaj tożsamości legitymizującej – wprowadzanej i popieranej przez administrację unijną. Wielokulturowa tożsamość europejska ma być fundamentem aktywności państw w organach i instytucjach unijnych, takich, jak agencje regulacyjne. Podejmowane w ich ramach decyzje mają mieć na względzie interes organizacji jako całości (Kohtamäki 2015: 152 i n.).

Tę konstatację można odnieść do koncepcji konstruktywistycznych, które zakładają, że państwa same siebie lokują w określonych ugrupowaniach integracyjnych, z którymi się identyfikują czy utożsamiają ze względu na interesy polityczne, ekonomiczne i inne. W ten sposób powstają trwałe afiliacje kształtujące złożone układy odniesień. Z nich wynikają określone interesy uczestników, które są odbiciem konkretnej roli w systemie międzynarodowym i konsekwencją nabycia tożsamości w ramach wspomnianych instytucjonalnych układów odniesień (Bieleń 2015: 156).

Autonomiczne agencje regulacyjne

Jednym z ciekawszych kierunków rozwoju instytucjonalnego Unii Europejskiej jest w ostatnich latach proces tzw. agencyfikacji europejskiej przestrzeni administracyjnej (ang. *agencification*). Jeszcze w połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku mało kto interesował się instytucjami europejskimi określanymi mianem agencji regulacyjnych. W ciągu ostatnich dwudziestu lat doszło jednak do systematycznego i szybkiego wzrostu liczby gremiów tego typu. Obecnie istnieje ponad 30 agencji regulacyjnych UE, które działają w takich wrażliwych obszarach rynku wewnętrznego jak medycyna, ochrona środowiska, transport kolejowy, lotniczy i morski, nadzór finansowy czy rejestracja substancji chemicznych. Specjaliści zajmujący się problematyką związaną z rozwojem instytucjonalnym UE, tacy jak Berthold Rittberger czy Arndt Wonka, widzą to zjawisko w szerszej perspektywie zmian w podejściu do instytucji regulacyjnych, które zachodzą w uprzemysłowionych państwach bogatej Północy, nazywając je nawet „kapitalizmem regulacyjnym” (Rittberger, Wonka 2012: 3). Wynika ono wprost ze wspomnianej wyżej neoliberalnej wizji rzeczywistości międzynarodowej. Przestrzeń regulacyjna powinna być wedle takich neoliberalnych założeń zdominowana przez niezależne, autonomiczne instytucje, które działają w sposób efektywny i profesjonalny w oderwaniu od wpływów politycznych. Brana jest pod uwagę przede wszystkim ich funkcjonalność, czyli skuteczność w usprawnianiu procesów regulacyjnych zarówno w wymiarze narodowym, jak i ponadnarodowym, to jest w strukturach zintegrowanych, takich jak Unia Europejska. Liberalni instytucjonaliści, jak wspomniany wyżej Andrew Moravcsik, postrzegają instytucje europejskie, w tym agencje regulacyjne, jako użyteczny instrument implementacji polityk unijnych, a także monitorowania realizacji postanowień zapadających na szczeblu ponadnarodowym. Eksperckie ponadpartyjne gremia mają wzmacniać wiarygodność porozumień międzyrządowych i stanowić istotne ogniwo w transnarodowym systemie mechanizmów współpracy (Moravcsik 1998).

Pozycja agencji w unijnym systemie instytucjonalnym

Właśnie pod hasłem poprawiania procesów regulacji wyspecjalizowanych obszarów rynku wewnętrznego zaczęto powoływać do życia agencje regulacyjne Unii Europejskiej, nazywane też często zdecentralizowanymi. Są one z założenia gremiami eksperckimi i mają stanowić rodzaj specjalistycznego zaplecza administracyjnego dla organów UE, w tym przede wszystkim dla Komisji. Taki cel ich istnienia sformułowano wyraźnie w dokumencie, który miał przełomowe znaczenie dla procesu „agencyfikacji” europejskiej przestrzeni administracyjnej, czyli w Białej Księdze o Europejskim Rządzeniu z 25 lipca 2001 roku (*European Governance...: 24*).

Z jednej strony agencje regulacyjne UE, zgodnie z postulatami wyrażonymi w Księdze, miały początkowo charakter głównie doradczy i informacyjny i były aktywne w mniej istotnych obszarach rynku wewnętrznego. Wiązało się to przede wszystkim z oporem ze strony sieci narodowych agencji regulacyjnych i odpowiednich urzędów w państwach członkowskich, które nie chciały rezygnować z części

swoich uprawnień na rzecz instytucji ponadnarodowych, np. w kwestiach gospodarczych. Z drugiej strony także Komisja w początkowym okresie tworzenia agencji niechętnie dzieliła się swoimi uprawnieniami i godziła się na powoływanie ich do życia jedynie wtedy, gdy powiększało to jej obszar wpływów. Niektórzy autorzy, jak np. Daniel R. Kelemen, uważają nawet, że była to przemyślana strategia Komisji Europejskiej skierowana na kreowanie własnego rozbudowanego aparatu biurowego wzmacniającego jej rolę w stosunku do Rady i Parlamentu. W związku z tym skuteczność i celowość konkretnych agencji odgrywała drugorzędną rolę w procesie ich powstawania. Najczęściej stanowiły ważny instrument przetargowy w wewnętrznych unijnych rozgrywkach politycznych (Kelemen 2002: 94 i n.). Przy czym chodzi nie tylko o rywalizację między organami UE. Znaczenie ma też rywalizacja między państwami, którym zależy na umieszczeniu siedzib tych instytucji, co wiąże się niewątpliwie z prestiżem i wpływami w europejskiej strukturze administracyjnej².

W tym kontekście warto zwrócić uwagę na pewien paradoks. Początkowo tworzenie agencji regulacyjnych postrzegano w ramach procesów szeroko pojętej decentralizacji, stąd gremia te nazywane są, jak wspomniano wyżej zdecentralizowanymi. Oznaczało to, że miały być wyposażane w zadania szczegółowe w obszarach wymagających eksperckiego przygotowania, z którymi ze względu na złożoność regulowanej materii Komisja nie była w stanie się uporać. Czyli zamiast centralizacji takich uprawnień w Komisji dochodziło do ich rozdzielania między wiele instytucji z siedzibami w różnych państwach członkowskich. W ostatnich latach okazało się jednak, że postulowana decentralizacja przekształciła się w faktyczną centralizację szeregu kompetencji szczegółowych na szczeblu unijnym, które nigdy wcześniej nie leżały w gestii żadnego z organów UE. Agencje otrzymują zupełnie nowe, nieistniejące wcześniej uprawnienia bądź też przejmują zadania należące wcześniej do urzędów krajowych. Proces ten jest szczególnie problematyczny, ponieważ agencje regulacyjne najnowszej generacji, do których należą m.in. europejskie urzędy nadzoru finansowego (EBA, ESMA i EIOPA), mogą wydawać decyzje wiążące nie tylko dla urzędów państw członkowskich, ale i dla podmiotów prywatnych (Kohtamäki 2012: 186 i n.). Ponadto agencjom powstałym we wcześniejszych fazach rozwoju, które miały przede wszystkim koncentrować się na zdobywaniu informacji, takim jak np. Europejska Agencja Kontroli Rybołówstwa (EFCA), zaczęto rozszerzać dotychczasowe katalogi zadań (Egeberg, Trondal 2011: 871).

System agencji regulacyjnych jest mało przejrzysty, co wynika z faktu funkcjonowania tych gremiów w różnych obszarach, braku spójności w odniesieniu do struktur organizacyjnych czy odmiennych podstaw prawnych, na które organy unijne powołują się, tworząc konkretne instytucje. Wielokrotnie powtarzające się postulaty na temat konieczności uporządkowania sytuacji prawnej agencji regulacyjnych znalazły swój wyraz w działaniach zainicjowanych przez Komisję Europejską w ostatnich latach. W 2008 roku Komisja opublikowała komunikat zatytułowany „Przyszłość agencji europejskich”, w którym zauważono rolę tych gremiów we

² Na temat żenujących sporów o siedziby konkretnych agencji zob. O. Grimm, *Zügelt die EU-Agenturen bevor es zu spät ist*, „Die Presse” z 29.03.2012.

wspieraniu unijnego procesu decyzyjnego³. Komisja wyraziła też wolę opracowania „wspólnego podejścia” razem z Parlamentem i Radą w odniesieniu do agencji regulacyjnych, które są powoływane na podstawie sektorowych rozporządzeń „założycielskich”, czyli aktów prawa wtórnego. Kwestie z nimi związane nie są zatem bezpośrednio uregulowane w prawie traktatowym. Komisja zaznaczyła w tym kontekście potrzebę „normalizacji” ram prawnych funkcjonowania agencji, tak aby zapewnić im jednolitą pozycję w strukturach europejskich, przy jednoczesnym respektowaniu ich różnorodności wynikającej z aktywności w wielu wyspecjalizowanych sektorach rynku wewnętrznego.

Agencje regulacyjne są podmiotami z osobowością prawną, którym w rozporządzeniach założycielskich zostaje zagwarantowana szeroka autonomia. Dysponują też niezależnym budżetem, który pochodzi najczęściej z budżetu UE, a w niektórych przypadkach dodatkowo także z bezpośrednich wpłat. Zatrudniają wykwalifikowanych pracowników z różnych krajów członkowskich, przy czym ich liczba waha się w poszczególnych agencjach od ok. 50 (np. Wspólnotowy Urząd Ochrony Odmian Roślin, CPVO) do nawet 600 (Urząd ds. Harmonizacji Rynku Wewnętrznego, OHIM⁴)⁵.

Kwestie finansowania i liczebności personelu poszczególnych agencji od lat są przedmiotem krytyki. Wynika to z braku jednolitych procedur kontrolnych w stosunku do agencji, a także nieprzejrzystych regulacji dotyczących ich funkcjonowania, zwłaszcza w kontekście odpowiedzialności za podejmowane decyzje, co w przypadku sukcesywnego powiększania katalogów ich zadań budzi liczne zastrzeżenia nie tylko prawników. Wątpliwości te wydają się zasadne, gdy weźmie się pod uwagę znaczny rozrost agencyjnych struktur biurokratycznych w ostatnich latach. W latach 2000–2013 liczba pracowników zatrudnionych we wszystkich agencjach regulacyjnych wzrosła z ok. 1500 do ponad 6000, a wydatki z budżetu unijnego na rzecz agencji regulacyjnych z 95 mln euro do 775 mln euro (Dehousse 206: 69).

Aby uporządkować kwestie organizacyjne, kompetencyjne i nadzorcze związane z powstawaniem i funkcjonowaniem agencji Parlament i Rada odpowiedziały na postulaty Komisji wyrażone w komunikacie z 2008 roku. Powołano międzyinstytucjonalną grupę roboczą, która opracowała opublikowane w czerwcu 2012 roku wspólne oświadczenie Komisji, Parlamentu i Rady w sprawie zdecentralizowanych agencji. Podkreślono w nim funkcję agencji jako niezależnych, także od organów UE, podmiotów prawa, które odgrywają istotną rolę w procesie wdrażania polityk europejskich. Załącznikiem do oświadczenia jest „wspólne podejście”⁶. Oba dokumenty nie są prawnie wiążące. We „wspólnym podejściu” Komisja, Parlament i Rada sformułowały postulaty dotyczące celowości ustanawiania agencji, przejrzystości

³ COM(2008) 135 wersja ostateczna, 11.03.2008.

⁴ Od marca 2016 r. agencja ta funkcjonuje pod zmienioną nazwą: Urząd Unii Europejskiej ds. Własności Intelektualnej (EUIPO).

⁵ COM(2008) 135 wersja ostateczna, 11.03.2008.

⁶ Oświadczenie wraz z załącznikiem dostępne na stronie internetowej: http://europa.eu/agencies/documents/joint_statement_and_common_approach_2012_pl.pdf. Dostęp 12 grudnia 2015.

struktury instytucjonalnej czy spraw nadzorczych związanych z kontrolą nad tymi gremiami. Uzupełnieniem „wspólnego podejścia” jest plan szczegółowy określający katalog zadań, które powinny być spełnione, aby zrealizować postulaty trzech organów. Plan ten nazwano „mapą drogową”. Jej realizacja została do tej pory dwukrotnie oceniona, w 2013 i 2015 roku (Kohtamäki 2016: 337 i n.)⁷.

Interesy narodowe w organach agencji regulacyjnych

Agencje regulacyjne mają podobną strukturę organizacyjną. Główne organy to zarząd i dyrektor wykonawczy. Mimo wielu podobieństw w składach zarządów i określeniu ich zadań w aktach założycielskich. Ujednoczenie tych przepisów było jednym z podstawowych założeń „wspólnego podejścia”. W ostatniej ewaluacji realizacji tego programu w kwietniu 2015 roku Komisja wyraziła ubolewanie z powodu braku woli politycznej odnośnie realizacji tego celu⁸. Takie stanowisko państw członkowskich nie dziwi, dlatego że to właśnie w ramach zarządów mają one możliwość realizacji swoich interesów (Kohtam 2015: 79 i n.).

Zarządy stanowią główne gremia decyzyjne w ramach agencji, zapewniając realizację zadań określonych w rozporządzeniu założycielskim. Najczęściej prawo głosu przysługuje w nich reprezentantom państw członkowskich. Są nimi najwyżsi urzędnicy narodowi z organów zajmujących się kwestiami z obszaru kompetencyjnego agencji. Zdarza się, że nie są oni przygotowani do pracy w agencji i nie do końca rozumieją jej specyfikę. Udział w posiedzeniach zarządu, które najczęściej odbywają się kilka razy w roku, traktują jako dodatkowy obowiązek do zadań w narodowych agencjach regulacyjnych i ministerstwach (Busuioc 2012: 726 i 730)⁹. W skład zarządów wchodzi także z reguły przedstawiciele Komisji (nie zawsze z prawem głosu), a także dodatkowo reprezentanci Parlamentu, grup interesariuszy z poszczególnych sektorów rynku czy przedstawiciele innych instytucji, w tym także siostrzanych agencji, jak w przypadku europejskich urzędów nadzoru finansowego (bez prawa głosu)¹⁰.

Zarządy stanowią platformę koordynacyjną między urzędami krajowymi. Wynika to z faktu postrzegania agencji jako głównych inicjatorów tworzenia sieci współpracy międzyinstytucjonalnej w wymiarze ponadnarodowym. Agencje regulacyjne uznaje się za ośrodki kierujące współpracą w danym obszarze między

⁷ Więcej http://europa.eu/about-eu/agencies/overhaul/index_pl.htm. Dostęp 12 grudnia 2015.

⁸ Zob. *Sprawozdanie z postępów w zakresie wdrażania wspólnego podejścia do zdecentralizowanych agencji UE*, 24.04.2015, s. 7. Dokument dostępny na: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=COM:2015:179:FIN&from=EN>. Dostęp 12 grudnia 2015.

⁹ Wielu z nich w ogóle nie zabiera głosu na posiedzeniach zarządu. Wynika to z braku przygotowania merytorycznego, a nawet ze słabych umiejętności językowych. Zob. badania przeprowadzone wśród członków zarządów z pięciu agencji regulacyjnych UE.

¹⁰ W przypadku agencji nadzorczych EBA, ESMA i EIOPA rolę odpowiadającą „klasycznemu” zarządowi agencyjnemu spełnia Rada Organów Nadzoru.

odpowiednimi instytucjami w państwach członkowskich. Zarządy wykonują liczne zadania nadzorcze nad pracami agencji. W związku z tym przyjmuje się, że pełnią one ważną funkcję legitymizującą działania agencji. Rozwijana jest w tym kontekście koncepcja tzw. legitymizacji wertykalnej (Buess 2015: 98). Analizie poddawane są relacje między agencjami regulacyjnymi a administracyjnymi organami narodowymi przez pryzmat działalności krajowych urzędników w agencyjnych zarządach.

Zarządy są skutecznym pasem transmisyjnym, jeśli chodzi o możliwość przekazywania narodowych preferencji w poszczególnych kwestiach na szczebel unijny. Przyjmuje się nawet, że taka, a nie inna struktura instytucjonalna większości agencji – z wyraźnym zaznaczeniem roli zarządu – wynikała właśnie z chęci zachowania przez państwa członkowskie istotnego wpływu na ich aktywność. Jednocześnie jednak pojawiają się zarzuty upolityczniania w ten sposób charakteru działalności agencji (Groenleer, Kaeding, Versluis 2010: 1227). Mimo zapewnień o obiektywności i neutralności krajowych reprezentantów aktywnych w zarządach nie ma wątpliwości, że reprezentują oni narodowe interesy formułowane każdorazowo przez rządy państw. Jest to szczególnie wyraźne w przypadku urzędników delegowanych bezpośrednio z ministerstw państw członkowskich, których charakteryzują ściśle związki formalne z organami krajowymi. Jednak tylko w przypadku możliwości pociągnięcia reprezentanta państwa członkowskiego do odpowiedzialności przed urzędem państwowym można mówić o legitymizacji wertykalnej działań agencji (Buess 2015: 99). Mimo to w niektórych rozporządzeniach założycielskich pojawiają się *explicite* zapisy zakładające neutralność: reprezentanci krajowi mają w organach agencji działać niezależnie i obiektywnie w wyłącznym interesie Unii jako całości. Nie powinni zwracać się po instrukcje do organów krajowych ani unijnych, a te nie powinny im takich instrukcji udzielać¹¹.

Trudno sobie taką pełną obiektywizację ich działań wyobrazić. Reprezentują oni interesy krajowe i starają się realizować priorytety formułowane przez polityków w ich państwach członkowskich. Dodatkowo urzędy krajowe, z których pochodzą albo są beneficjentami działań konkretnej agencji, albo bezpośrednio z nią konkurują (Busuioc, Groenleer 2012: 143). W związku z tym ci przedstawiciele nierzadko otrzymują jasne wytyczne co do tego, jak powinni głosować (Buess 2015: 103)¹². Wielokrotnie deklarowany interes Unii jako całości ściera się zatem w takich ponadnarodowych gremiach z realistycznie pojmowanym interesem narodowym. Te interesy nie mogą być tożsame, dlatego że rynki 28 państw członkowskich w wielu ich sektorach znacznie się od siebie różnią. Wystarczy spojrzeć na rynki bankowe, których charakterystyka wynika z wielowiekowych tradycji i różnorodnych uwarunkowań. Stąd siłą rzeczy w zarządach agencji, tak jak i w organach unijnych budowane są koalicje państw o zbieżnych interesach. Mają one bardziej lub

¹¹ Zob. np. art. 42 i 46 Rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1093/2010 z 24.11.2010 w sprawie ustanowienia Europejskiego Urzędu Nadzoru Bankowego (EBA), Dz. Urz. L 331/12.

¹² Według badań M. Buessa, który przeprowadził ankiety wśród członków zarządów sześciu agencji regulacyjnych wynika, że ok. 35% pytanym otrzymuje instrukcje, jak głosować.

mniej trwały charakter – nierzadko powstają także koalicje *ad hoc* dla realizacji interesów doraźnych. Dużo częściej w instytucjach unijnych państwa dążą do uzyskania korzyści względnych, czyli większych niż pozostali gracze, niż do idealistycznie promowanych w nurtach neoliberalnych korzyści absolutnych, dotyczących właśnie realizacji interesów całej organizacji czy całej „społeczności międzynarodowej” (Busuioc, Groenleer 2012: 728).

Członkowie zarządów agencji oprócz ulegania wpływom instytucjonalnym z krajów pochodzenia podlegają też naciskom ze strony różnych grup lobbujących, takich jak konsumenci czy szeroko pojęci przedstawiciele przedsiębiorców aktywnych w danym sektorze rynku (Egeberg, Trondal 2009: 674 i n.). Interesy takich grup mogą mieć charakter narodowy, ściśle związany z promocją własnego rynku, ale częściej w przypadku najbardziej wpływowych wielkich korporacji transnarodowych mają charakter transgraniczny. Podatni na naciski ze strony prywatnych grup interesu są nie tylko członkowie zarządów, ale i dyrektorzy wykonawczy, którzy nierzadko utrzymują bliskie relacje z przedstawicielami prywatnych firm aktywnych w branży, w której specjalizuje się dana agencja¹³.

Dyrektor agencji jest odpowiedzialny za jej działania operacyjne. Najczęściej jest powoływany przez zarząd spośród kandydatów zaproponowanych przez Komisję (Busuioc, Groenleer 2012: 134) i przed nim odpowiada. Do jego zadań należy administrowanie agencją, m.in. w zakresie prac bieżących i rocznego planu działań, kwestii związanych z personelem czy przygotowaniem budżetu i sprawozdania rocznego. Ponadto reprezentuje agencję, dba o jej interakcje z innymi podmiotami. Dyrektor wykonawczy bardziej niż członkowie zarządu, którzy okazjonalnie uczestniczą w pracach agencji, identyfikuje się z interesem ogólnym Unii jako całości i widzi aktywność agencji w szerszej ponadnarodowej perspektywie. Można w tym kontekście zastanawiać się nad jego rolą jako lidera czy przewodnika w budowaniu zinstytucjonalizowanych form współpracy między urzędami z państw członkowskich. To właśnie on ma szansę kształtować interesy, cele i preferencje agencji jako całości niezależnie od partykularnych interesów narodowych.

Dyrektor agencji jest częścią biurokratycznej maszyny unijnej, którą niektórzy nazywają eurokracją (Tarrant, Kelemen 2007). Składa się ona z kosmopolitycznych środowisk urzędniczych, lobbystów skoncentrowanych wokół instytucji UE, ale także elit akademickich czy biznesowych. Ci „brukselscy pionierzy europeizacji” poprzez swoją działalność kreują świadomość narodową w krajach pochodzenia, budując podstawy ponadnarodowej tożsamości (Schirmer 2006: 58). Taka

¹³ Zob. np. kontrowersje wokół związków Jacqueline McGlade, dyrektor wykonawczej Europejskiej Agencji Środowiska (EEA) w latach 2003–2013, z prywatną organizacją Earthwatch, O. Grimm „*Exzessive Kosten bei EU-Agenturen*”, „Die Presse” z 11.05.2012. Ożywione dyskusje wzbudziło też objęcie przez Thomasa Lönngrena, dyrektora wykonawczego w Europejskiej Agencji ds. Leków (EMA) w latach 2001–2010, niemal natychmiast po zakończeniu pracy w tej agencji stanowiska doradcy w branży farmaceutycznej. Zarząd tej agencji nie widział w tym kontekście konfliktu interesów, zob. EMA Press Release, *Activities of Former EMA Executive Director*, 21.03.2011, http://www.ema.europa.eu/docs/en_GB/document_library/Press_release/2011/03/WC500103919.pdf. Dostęp 12 grudnia 2015.

tożsamość legitymizująca kształtowana w ramach aktywności instytucji unijnych stanowi w rozumieniu konstruktywistycznym specyficzny fakt społeczny, rodzący się w sieci złożonych interakcji między państwami członkowskimi UE. Podobnie jak członkowie zarządów, dyrektorzy agencji, przynajmniej formalnie muszą przy tym zachowywać daleko idącą niezależność i działać w „interesie publicznym”. Swoje decyzje są zobowiązani podejmować samodzielnie i w sposób niezawisły, nie zwracając się z prośbą o instrukcje do żadnego rządu¹⁴. Warto zauważyć, że przy wyborze konkretnego dyrektora nie jest brane pod uwagę kryterium narodowe. Stąd nie ma równowagi, jeśli chodzi o liczbę dyrektorów z określonych regionów Europy. Znaczenie mają przede wszystkim kompetencje. Mimo to nie ulega wątpliwości, że państwa prowadzą spory o to, kto ma być szefem konkretnej agencji, lobbując za swoimi obywatelami (Busuioac, Groenleer 2012: 135 i n.).

Dyrektorzy wykonawczy i zarządy są wspierane przez szerokie zaplecze naukowo-techniczne – należą do niego np. sformalizowane komitety działające w ramach agencji, zrzeszające specjalistów z różnych dziedzin, ale także grupy interesariuszy z poszczególnych sektorów rynku. Dodatkowym instrumentem wykorzystywanym w pracach agencji są konsultacje społeczne. Takie mechanizmy uznawane są za rodzaj legitymizacji pośredniej (ang. *input legitimacy*), czyli takiej, która m.in. oznacza bezpośrednie upoważnienie rządzących przez obywateli do sprawowania władzy w ich imieniu (Mizera 2014: 90). W przypadku agencji regulacyjnych, których personel nie pochodzi w wyborów, jest to jeden z niewielu sposobów na takie legitymizowanie działań agencji (Braun, Arras 2014). Udział różnych grup społecznych w szeroko rozumianym procesie regulacyjnym służy uprawomocnieniu decyzji tych gremiów i zwiększa ich transparentność.

Agencje regulacyjne są oryginalnym przykładem współpracy między państwami, instytucjami prywatnymi i organami unijnymi. Stanowią podstawowe ogniwo w kształtowaniu sektorowej administracji sieciowej w ramach Unii Europejskiej. Można je uznać za rodzaj platformy koordynującej działania wyspecjalizowanych urzędów państw członkowskich w określonych sektorach rynku wewnętrznego. Mimo podkreślanej w rozporządzeniach założycielskich niezależności i samodzielności tych gremiów pozostają one pod istotnym wpływem Komisji, a także rządów narodowych. To drugie zjawisko można zaobserwować na przykładzie prac zarządów, będących głównym organem decyzyjnym agencji. Są one forum, na którym najaktywniejsi reprezentanci państw członkowskich przedstawiają swoje stanowiska i w ramach którego dochodzi do ścierania się różnorodnych narodowych preferencji. Bez wątpienia takie instytucje jak agencje regulacyjne przyczyniają się też

¹⁴ Zob. np. art. 38 ust. 1 Rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 216/2008 z 20.02.2008 w sprawie wspólnych zasad w zakresie lotnictwa cywilnego i utworzenia Europejskiej Agencji Bezpieczeństwa Lotniczego (EASA), Dz. Urz. UE 2008 L 79/1; art. 37 ust. 1 Rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 178/2002 z 28.01.2002 ustanawiające ogólne zasady i wymagania prawa żywnościowego, powołujące Europejski Urząd ds. Bezpieczeństwa Żywności (EFSA) oraz ustanawiające procedury w zakresie bezpieczeństwa żywności, Dz. Urz. UE 2002 L 31/1.

do budowania tożsamości legitymizującej, oddziałując tym samym poprzez propagowanie interesu ogólnounijnego na cele i priorytety indywidualnie definiowane przez rządy krajów członkowskich.

Bibliografia

- Agency Governance in the EU*. 2012. Rittberger Berthold, Arndt Wonka (red.). London–New York: Routledge.
- Bieleń Stanisław. 2010. *Polityka w stosunkach międzynarodowych*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra-JR.
- Braun Caelesta, Sarah Arras. 5–7.06.2014. *EU Agencies as Additional Venue for Interest Group Mobilization*, ECPR SG EU Conference, The Hague.
- Buess Michael. 2015. "European Union Agencies and their Management Boards: An Assessment of Accountability and Democratic Legitimacy". *Journal of European Public Policy* vol. 22(1) : 94–111.
- Busuioac Madalina. 2012. "European Agencies and Their Boards: Promises and Pitfalls of Accountability beyond Design". *Journal of European Public Policy*. vol. 19(5) : 719–736.
- Egeberg Morten, Jarle Trondal. 2009. "Political Leadership and Bureaucratic Autonomy: Effects of Agencification". *Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions* 22(4) : 673–688.
- Egeberg Morten, Jarle Trondal. 2011. "EU-Level Agencies: New Executive Centre Formation or Vehicles for National Control". *Journal of European Public Policy* 18(6) : 868–887.
- Dembiński Paweł H. 2001. Globalizacja – wyzwanie i szansa. W *Globalizacja*. Klich Jacek (red.). Kraków: ISS.
- Groenleer Martijn, Michael Kaeding, Esther Versluis. 2010. "Regulatory Governance through Agencies of the European Union? The Role of the European Agencies for Maritime and Aviation Safety in the Implementation of European Transport Legislation". *Journal of European Public Policy*. 17(8) : 1212–1230.
- Independence and Legitimacy in the Institutional System of the European Union*. 2016. Rittler Dominique (red.), Oxford–New York: Oxford University Press.
- Integracja europejska. Główne obszary badawcze*. 2015. Wojtaszczyk Konstanty Adam, Józef Tymanowski, Paweł Stawarz (red.). Warszawa: Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych. Uniwersytet Warszawski.
- Kabat-Rudnicka Danuta. 2013. „Pojęcie interesu w perspektywie głównych ujęć teoretycznych stosunków międzynarodowych”. *Polski Przegląd Stosunków Międzynarodowych*. 3 : 5–42.
- Kaczmarek Marcin. 2015. Realizm neoklasyczny. W *Teorie i podejścia badawcze w nauce o stosunkach międzynarodowych*, Zięba Ryszard, Stanisław Bieleń, Justyna Zajac (red.). Warszawa: Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych. Uniwersytet Warszawski.
- Kałużna Klaudia, Remigiusz Rosicki. 2013. „O interesie narodowym i racji stanu – rozważania teoretyczne”. *Przegląd Politologiczny* 1 : 119–128.
- Kelemen Daniel R. 2002. "The Politics of «Eurocratic» Structure and the New European Agencies". *West European Politics* 25 (4) : 93–118.

- Kohtamäki Natalia. 2012. *Die Reform der Bankenaufsicht in der Europäischen Union*. Tübingen: Mohr Siebeck GmbH & Co. KG.
- Kohtamäki Natalia. 2015. „Kultura organizacyjna w agencjach regulacyjnych Unii Europejskiej”. *Polski Przegląd Stosunków Międzynarodowych* 5 : 67–87.
- Kohtamäki Natalia. 2016. „Rola agencji regulacyjnych w tworzeniu europejskiej kultury administracyjnej na przykładzie unijnej agencji nowego typu – Europejskiego Urzędu Nadzoru Giełd i Papierów Wartościowych”. *Ius Novum* 10(3) : 329–346.
- Supernat Jerzy. 2007. *Koncepcja sieci organów administracji publicznej*. W *Koncepcja systemu prawa administracyjnego*. 2007. Zimmermann Jan (red.), Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business.
- Koncepcja systemu prawa administracyjnego*. 2007. Zimmermann Jan (red.), Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business.
- Kryzys tożsamości politycznej a proces integracji europejskiej*. 2006. Markiewicz Barbara, Rafał Wonicki (red.). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kukułka Józef. 2000. *Teoria stosunków międzynarodowych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kukułka Józef. 2003. *Wstęp do nauki o stosunkach międzynarodowych*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR : Fundacja Studiów Międzynarodowych.
- Lamy Steven L. 2008. Współcześnie dominujące podejścia badawcze: neorealizm i neoliberalizm. W *Globalizacja polityki światowej. Wprowadzenie do stosunków międzynarodowych*. Baylis John, Steve Smith (red.). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Łastawski Kazimierz. 2009. *Polska racja stanu po wstąpieniu do Unii Europejskiej*, Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Mizera Kamila. 2014. „Deficyt demokratyczny w Unii Europejskiej”. *Folia Iuridica Wratislaviensis* 3(1) : 87–138.
- Moravcsik Andrew. 1998. *The Choice for Europe. Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht*, Ithaca–New York: Cornell University Press.
- Morgenthau Hans J. 2010. *Polityka między narodami: walka o potęgę i pokój*. Thompson Kenneth W. (przejrzał i uzupełnił). Renata Włoch (przeł.). Warszawa: Difin.
- Nassmacher Hiltrud. 2013. *Mehr Europa – weniger Demokratie?*. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag.
- Rzegocki Arkady. 2008. *Racja stanu a polska tradycja myślenia o polityce*, Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej.
- Sadłocha Jarosław. 2015. *Krytyczna analiza kategorii interesu w teorii stosunków międzynarodowych*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Szczerski Krzysztof. 2005. *Administracja publiczna w modelu zarządzania wielopasmowego. Wyzwania dla rozszerzonej Unii Europejskiej – przypadek Polski*, Warszawa: Centrum Europejskie Natolin.
- Tarrant Andy, Daniel R. Kelemen. 2007. *Building the Eurocracy: The Politics of EU Agencies and Networks*, Paper Prepared for the Biennial European Union Studies Association Convention, Montréal, Canada, 16–19.05.2007; <http://aei.pitt.edu/7931/1/kelemen-d-08h.pdf>. Dostęp 12 grudnia 2015.
- Tenerowicz Rafał. 2015. Nowy liberalizm. W *Teorie i podejścia badawcze w nauce o stosunkach międzynarodowych*. Zięba Ryszard, Stanisław Bieleń, Justyna Zajac (red.). Warszawa: Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych. Uniwersytet Warszawski.

- Curanović Alicja. 2015. Konstruktywizm. W *Teorie i podejścia badawcze w nauce o stosunkach międzynarodowych*. Zięba Ryszard, Stanisław Bieleń, Justyna Zajac (red.). Warszawa: Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych. Uniwersytet Warszawski.
- Teorie i podejścia badawcze w nauce o stosunkach międzynarodowych*. 2015. Zięba Ryszard, Stanisław Bieleń, Justyna Zajac (red.). Warszawa: Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych. Uniwersytet Warszawski.
- The Agency Phenomenon in the European Union. Emergence, Institutionalisation and Everyday Decision-making*. 2012. Busuioac Madalina, Martijn Groenleer, Jarle Trondal (red.). Manchester–New York: Manchester University Press.
- Weiss Wolfgang. 2010. *Der Europäische Verwaltungsverbund*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Wie problemlösungsfähig ist die EU? Regieren im europäischen Mehrebenensystem*. 2000. Grande Edgar, Marcus Jachtenfuchs (red.). Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.
- Wojciuk Anna. 2010. *Dylemat potęgi. Praktyczna teoria stosunków międzynarodowych*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Współczesne stosunki międzynarodowe*. 2008. Łoś-Nowak Teresa (red.). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Schirmer Dietmar. 2006. Kłopoty z tożsamością w Europie. Nowe ujęcie braku demosa, różnicowania kulturowego i granic integracji. W *Kryzys tożsamości politycznej a proces integracji europejskiej*. Barbara Markiewicz, Rafał Wonicki (red.). Warszawa

National Interests within the European Union. The Case of the Autonomous European Regulatory Agencies

Abstract

Regulatory agencies are an original example of cooperation between countries, private institutions and bodies of the European Union. They are an essential link in the development of sectoral network administration within the European institutional structures. They can be regarded as a kind of platform for coordinating the activities of specialized offices of Member States in specific sectors of the internal market. Although the emphasis in the founding regulations is put on the independence and autonomy of these bodies, they remain under significant influence of the Commission and the national governments. This latter phenomenon can be seen in the work of the management boards, which are the main decision-making bodies of the agencies. They are a forum in which the most active representatives of the Member States present their positions and in which there is a clash of different national interests and preferences. Undoubtedly institutions such as regulatory agencies also contribute to the building of the so-called EU identity, but they are still mainly coordinating bodies in which there is a confrontation of national interests.

Key words: national interests, European Union, regulatory agencies, liberalism, realism, constructivism

Joanna Bar

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

Paul Kagame – biografia polityczna i realizowany model przywództwa

Właściwie realizowane przywództwo jest jednym z istotnych czynników niezbędnych do rozwoju społeczno-gospodarczego państwa, nie tylko w Afryce. Jednak na tym kontynencie ma ono szczególne znaczenie. Słabość państw, związany z nią brak sprawnego zarządzania, nieprawidłowe funkcjonowanie instytucji stanowią jeden z głównych czynników hamujących rozwój kontynentu, a także wpływających negatywnie na postrzeganie krajów Afryki Subsaharyjskiej jako obszaru wysokiego ryzyka inwestycyjnego (Różalska 2012: 87).

Odbudowa państwa rwandyjskiego po ludobójstwie 1994 roku jest fenomenem w skali afrykańskiej, a jej główny architekt, prezydent Paul Kagame, należy do najbardziej kontrowersyjnie ocenianych polityków tego kontynentu.

W prezentowanym artykule pragnę zaprezentować pokrótce najważniejsze fakty biografii politycznej prezydenta Kagame, który jest przywódcą Rwandy od lipca 1994 roku, zaś pełni urząd prezydenta od 2000 roku. Określoną literą konstytucji z 2003 roku silną pozycję prezydenta wzmacnia ponadto osobisty autorytet jako przywódcy Patriotycznego Frontu Rwandy, który powstrzymał ludobójstwo. Ponadto pragnę dokonać oceny jego wyborów politycznych w kształtowaniu systemu politycznego Rwandy, przyjętych modeli rozwoju gospodarczego, reprezentowanego modelu przywództwa oraz skuteczności, zarówno w polityce wewnętrznej, jak i w stosunkach zagranicznych.

Paul Kagame urodził się w 1957 roku w Rwandzie i jako dwuletnie dziecko wraz z rodziną opuścił kraj. Grupa emigrantów z 1959 roku była pierwszą falą uchodźców. Jej eksodus spowodowany był terrorem bojówek Hutu, kierowanym wobec starej arystokracji Tutsi, do której należała rodzina Kagame, spokrewniona z żoną króla Mutary Rudahigwy, panującego do lipca 1959 roku (Kinzer 2008: 10).

Druga połowa lat pięćdziesiątych w Rwandzie była okresem narastających napięć wewnętrznych, związanych z pojawieniem się dążeń niepodległościowych w środowiskach polityków Tutsi. Belgowie, kolonizatorzy, oficjalnie administratorzy kraju z ramienia ONZ, w obawie przed rozprzestrzenieniem się tych idei na

teren Konga, zdecydowali się wówczas zaburzyć dotychczasowe reguły wzajemnego funkcjonowania dominującej mniejszości Tutsi i większości Hutu, popierając Hutu, dla których ważniejsze były postulaty reform społecznych od dążeń niepodległościowych.

Począwszy od wiosny 1959 roku w kraju coraz częściej dochodziło do incydentów, aż w listopadzie doszło do rozruchów w skali całego kraju. Ich bezpośrednią przyczyną było pobicie urzędnika Hutu przez bojówkarzy Tutsi. Reakcją Hutu były pogromy Tutsi, które 7 listopada 1959 roku ogarnęły cały kraj. Wyrazem panujących wówczas nastrojów była rzeź bydła postrzeganego jako znieawidzony symbol wysokiego statusu społecznego Tutsi. W ślad za bydłem przystąpiono do mordowania jego właścicieli. Szacuje się, iż zamordowano wówczas co najmniej 20 tysięcy Tutsi – w pierwszym rzędzie członków ówczesnej elity kraju, zaś około 100 tysięcy uciekło za granicę, głównie do krajów sąsiednich (Vielenga 2012: 77–99).

W chwili ucieczki ratowano przede wszystkim życie, ponadto liczone raczej na szybki powrót do kraju niż stałe wygnanie. Optykę emigrantów zmieniły dopiero kolejne represje i napływ nowych grup prześladowanych. Z konieczności większość z nich zaczęła godzić się ze statusem stałego uchodźcy, choć byli i tacy, którzy nie wyrzekli się walki o powrót do kraju. Pierwsze próby zostały podjęte w latach 1961–1967. Słabo zorganizowane oddziały były nieskuteczne, ataki powodowały akcje odwetowe, lecz ich determinacja przeniosła ideę walki o powrót do kraju na następne pokolenie.

Paul Kagame, podobnie jak wielu jego rówieśników, emigrantów Tutsi w Ugandzie, miał możliwość uzyskania edukacji w ugandyjskich szkołach. Najczęściej korzystano z tej możliwości, wielu młodych Rwandyjczyków kończyło szkoły z wyróżnieniem, zaś uzyskane wykształcenie dawało niezbędne podstawy do rozpoczęcia stabilnego życia poza krajem. Młody Kagame jednak nie należał do tej grupy. Jedną z przyczyn było upokorzenie, jakiego doznał, gdy mimo wysokiej noty z egzaminu, z powodu swojego pochodzenia nie dostał się do szkoły lotniczej. Skorzystał natomiast z możliwości ukończenia sześciomiesięcznego kursu wywiadu wojskowego, zorganizowanego przez Tanzanię z końcem 1979 roku, w ramach wsparcia dla Milтона Obote po upadku Idi Amina (Kinzer 2008: 38).

Gdy w początkach 1981 roku ówczesny dysydent ugandyjski Yoweri Museveni zakładał tajną Armię Narodowego Oporu (ang. *National Resistance Army*), Paul Kagame znalazł się wśród jej 40 pierwszych członków. Pięć lat później, w początkach 1986 roku, w szeregach partyzanckich oddziałów Museveniego walczyło już około 500 Rwandyjczyków. Reżim Milтона Obote nie był przyjazny dla rwandyjskich uchodźców, walka przeciwko niemu dawała ponadto możliwość nauki rzemiosła wojskowego, niezbędnego do przygotowywania planów o zbrojnym powrocie do kraju. Wszyscy ci, którzy przeżyli tę wojnę, stali się doświadczonymi żołnierzami armii ugandyjskiej i nierzadko obejmowali wysokie funkcje wojskowe. Paul Kagame dosłużył się stopnia generała oraz stanowiska szefa wywiadu wojskowego Ugandy. W 1987 roku na czele 67 oficerów wywiadu został wysłany na dalsze szkolenie wojskowe na Kubę (Kinzer 2008: 50–51).

W grudniu 1987 roku na półtajnej konwencji zwołanej do Kampali, za cichą zgodą Yoweri Museveniego, wówczas już prezydenta Ugandy, proklamowano utworzenie Patriotycznego Frontu Rwandy (ang. *The Rwandan Patriotic Front*, RPF), którego celem miała być walka o powrót uchodźców do kraju. Równolegle powstała tajna Rwandyjska Armia Patriotyczna (ang. *The Rwandan Patriotic Army*, RPA), która u progu lat dziewięćdziesiątych. stawała się realną siłą, mogącą obalić reżim rządzący w Kigali. Zdawano sobie sprawę, że koncepcja wojny partyzanckiej, która pomogła osiągnąć sukces Museveniemu, nie sprawdzi się w przypadku walki o powrót do Rwandy. Oceniano, że kraj jest zbyt mały do prowadzenia długoletniej wojny podjazdowej i zbyt gęsto zaludniony, by starczyło obszarów bezludnego buszu dla efektywnego schronienia partyzantów. Taktyka przygotowań zakładała maksymalną rozbudowę własnych oddziałów w armii ugandyjskiej, by w momencie uderzenia starczyło sił na szybkie i skuteczne pokonanie przeciwnika.

Sprzyjający rwandyjskim uchodźcom Museveni spotykał się jednak coraz częściej ze skargami, dotyczącymi rosnącej liczby Rwandyjczyków w armii ugandyjskiej oraz wysokiej pozycji obcokrajowców we władzach wojskowych. W 1989 roku Kagame utracił stanowisko szefa wywiadu wojskowego, rok później został skierowany na kurs instruktażu wojskowego do Kansas, w U.S. Army Command and Staff College w Fort Leavenworth. Choć pozostali w Ugandzie wojskowi rwandyjscy zachowali wpływy polityczne, zdawali sobie sprawę z tego, że zwrot ten może oznaczać początek pogarszania się pozycji uchodźców rwandyjskich w tym kraju. Tym samym należało rozważyć przyspieszenie terminu planowanego zbrojnego powrotu do Rwandy (Kinzer 2008: 53–63).

Walki rozpoczęto 1 października 1990 roku, nie przyniosły jednak spodziewanych efektów. W pierwszych dniach zginął ówczesny przywódca Frontu, Fred Rwigyema. Liderem politycznym organizacji, a jednocześnie głównodowodzącym został mianowany Kagame, który na wieść o rozpoczęciu ataku opuścił Stany Zjednoczone. Jego powrót nie zmienił jednak wyniku ofensywy powstrzymanej w wyniku aktywnej pomocy Francji dla reżimu rządzącego w Rwandzie prezydenta Juvenala Habyarimany (Solarz 2004: 218). Wbrew pierwotnym założeniom rozpoczęł się okres trzech lat wojny partyzanckiej. Kagame ulokował swe oddziały na słabo zaludnionych zboczach wulkanicznych gór Wirunga w północnej Rwandzie. Oddziały te nie tylko przetrwały, lecz utrzymały żelazną dyscyplinę, a ponadto w 1991 roku podwoiły swą liczbę, wspierane pomocą materialną, zbieraną na całym świecie w kręgach emigrantów Tutsi. Próby rokowań ze stroną rządową, podjęte w 1992 roku pod naciskiem międzynarodowym, mimo podpisania w sierpniu 1993 roku porozumienia w Arushy (Tanzania), nie przyniosły spodziewanych rezultatów: realnej możliwości legalnego powrotu uchodźców do kraju i zagwarantowania ich przedstawicielom udziału w rządzie i siłach zbrojnych (Storey 2012: 7–32).

Ostateczna ofensywa nastąpiła wiosną 1994 roku w związku z ludobójstwem – po dwóch miesiącach walk żołnierze Frontu kontrolowali niemal cały obszar kraju. 19 lipca 1994 roku, zgodnie z ideą porozumień pokojowych z Arushy, ustanowiony został Rząd Jedności Narodowej, złożony z ministrów, reprezentujących wszystkie

znaczące partie polityczne w kraju – oprócz skompromitowanych udziałem w ludobójstwie. Powołano Tymczasowe Zgromadzenie Narodowe, rozpoczynając proces rekonstrukcji najwyższych władz państwowych. W nowych władzach większość stanowisk, w tym urząd prezydenta i premiera ponownie objęli przedstawiciele Hutu. Prezydent, Pasteur Bizimungu, członek Frontu, wywodził się z Hutu, jego żona zaś była Tutsi. Premier Faustin Twagiramungu był Hutu pochodzącym z południa kraju, z jednego z klanów opozycyjnych wobec reżimu rządzącego przed ludobójstwem (Kinzer 2008: 186). Ich nominacje miały być potwierdzeniem woli stworzenia rządu złożonego z osób zasłużonych dla dialogu, gwarantujących poszanowanie praw człowieka. Choć wraz z przejmowaniem odpowiedzialności za kraj przez władze cywilne oficjalna pozycja armii malała, byli wojskowi obejmowali wysokie stanowiska w rządzie; oficerowie Frontu współuczestniczyli więc w przywództwie politycznym, przejmując zarazem kierownictwo kluczowych resortów i przedsiębiorstw państwowych.

Kryzysy wewnętrzne tego okresu, choć skutecznie opanowywane, pokazały, iż próby zbudowania rządu „jedności narodowej” na zasadzie podporządkowania polityków Hutu linii politycznej Paula Kagame nie zdały egzaminu. W ciągu siedmiu lat po zakończeniu ludobójstwa politycy związani z Frontem w praktyce przejęli władzę w państwie (Prunier 1995: 369). Paul Kagame pełnił w tym przejściowym okresie urząd wiceprezydenta oraz ministra obrony narodowej, choć to właśnie on *de facto* rządził krajem, przejmując urząd prezydenta w 2000 roku po przedterminowym ustąpieniu Pasteura Bizimungu. W 2003 roku zostały przeprowadzone pierwsze po ludobójstwie wybory parlamentarne i prezydenckie. Urząd prezydenta pozostał wówczas w rękach Paula Kagame, jedynego liczącego się kandydata, który uzyskał 95 proc. głosów („Rwanda’s presidential election...” 2003).

W tym samym roku przyjęto nową konstytucję. W myśl jej założeń władzę ustawodawczą w państwie pełni dwuizbowy parlament, składający się z Senatu i Izby Deputowanych; władzę wykonawczą sprawuje rząd na czele z premierem powoływanym przez prezydenta. Na czele państwa stoi prezydent wybierany w głosowaniu powszechnym, wyposażony w szerokie pełnomocnictwa. Prezydent współpracuje z wielopartyjnym gabinetem, na czele którego stoi premier („Democracy and Democratic Processes...” 2011). Formalnie więc współczesny ustrój państwa posiada szereg cech systemu semiprezydenckiego. Listę najwyższych instytucji w państwie otwiera Zgromadzenie Narodowe, choć w praktyce politycznej tego kraju zarówno władze ustawodawcze, jak i sądownictwo wykazują stosunkowo małą niezależność.

Po siedmioletniej kadencji Kagame utrzymał stanowisko prezydenckie. 9 sierpnia 2010 roku podobnie wysoko wygrał kolejne wybory, w których otrzymał 93 proc. głosów („Rwanda President Kagame...” 2010). Choć w okresie przedwyborczym odnotowano incydenty związane z zastraszaniem opozycji (Sundram 2016), to samo głosowanie – według Centralnej Komisji Wyborczej, a także 1400 niezależnych obserwatorów, m.in. z Unii Afrykańskiej – przebiegało bez większych zakłóceń (Konopka 2010).

Polityka prezydenta Paula Kagame realizowana jest w oparciu o aktywną politykę zagraniczną, działania na rzecz budowy społeczeństwa obywatelskiego ponad podziałami etnicznymi oraz reformę gospodarki (Bar 2013 a).

1. W zakresie polityki zagranicznej po 1994 roku nastąpiła zdecydowana zmiana priorytetów w wyborze sojuszy międzynarodowych. Podjęta została decyzja o nawiązaniu intensywnej współpracy ze Stanami Zjednoczonymi i krajami anglojęzycznymi, która pozostaje do dziś jednym z najbardziej trwałych filarów rwanadyjskiej polityki zagranicznej. Wybór nowych sojuszników doprowadził do cennych porozumień, zawartych w kręgach amerykańskich i brytyjskich doradców politycznych i gospodarczych. Prezydent Kagame nawiązał korzystne dla kraju umowy, nie tylko w zakresie bezzwrotnej pomocy gospodarczej, lecz także w postaci konsultacji i porad, wartych miliony dolarów, udzielonych Rwandzie non profit. Współpraca ta zaowocowała realnymi osiągnięciami w zakresie sprawnego funkcjonowania państwa, wśród których najczęściej wymieniane są bezpieczeństwo wewnętrzne, stabilność makroekonomiczna, skuteczna ścigalność podatków, otwarcie na sektor prywatny oraz zdecydowane ograniczenie korupcji (De Lorenzo 2008). W saskli regionalnej prezydent Kagame regularnie bierze udział w kolejnych szczytach Unii Afrykańskiej oraz prowadzi aktywną współpracę z państwami sąsiadującymi, przede wszystkim w ramach Wspólnoty Wschodnioafrykańskiej.

Dbłość o pozytywny wizerunek w świecie była i pozostaje nadal jednym z głównych priorytetów prezydenta Kagame. W pierwszych latach po ludobójstwie pomoc oferowaną Rwandzie ze strony Narodów Zjednoczonych można było określić jako rodzaj zadośćuczynienia za brak pomocy podczas ludobójstwa. Z czasem stała się także odpowiedzią na aktywną politykę prezydenta, który dostrzegał korzyści, jakie daje uczestnictwo w programach ONZ i wizerunek Rwandy jako kraju, który efektywnie wykorzystuje udzieloną pomoc rozwojową. W pierwszych latach po ludobójstwie odbudowa Rwandy w znacznym stopniu była uzależniona od pomocy zagranicznej. Prezydent Kagame okazał się jednym z nielicznych przywódców afrykańskich, który był świadom konieczności wypracowania korzystnego modelu współpracy z donatorami. Jednym ze środków wiodących do tego celu było przyjęcie, a następnie konsekwentna realizacja zachodnich programów rozwojowych, wśród nich Milenijnych Celów Rozwoju, przyjętych w Deklaracji Milenijnej na szczycie ONZ w 2000 roku („2012 MDGs Progress...” 2012).

2. Budowa społeczeństwa obywatelskiego ponad podziałami etnicznymi stała się kolejnym priorytetem prezydenta Kagame. Skuteczne zapewnienie pokoju w kraju w latach dziewięćdziesiątych stało się jednym z atutów prezydenta. Nic więc dziwnego, że współcześnie równie ważne jest dla niego utrzymanie pokoju dla przyszłych pokoleń. Równie istotna dla Rwandyjczyków jest kwestia rozwoju świadomości narodowej, rozważana zwłaszcza w aspekcie silnego poczucia przynależności etnicznej, które – jak się okazało podczas tragicznych tygodni ludobójstwa – bywało silniejsze od więzów rodzinnych i wyznawanego od niemal stulecia katolicyzmu.

Problem ten jest obecnie jednym z najtrudniejszych wyzwań dla współczesnych władz. Z kwestią tą związane jest także zagadnienie priorytetów samoidentyfikacji

społecznej i państwowej; a mianowicie odpowiedź na pytanie dotyczące tego, czy w powojennej Rwandzie tworzy się (czy odradza) nowa świadomość narodowa, czy też przynależność plemienna pozostaje na pierwszym miejscu w systemie samookreślenia społeczno-politycznego. Przeprowadzenie tego trudnego procesu, w efekcie którego przeciętny mieszkaniec kraju określi siebie w pierwszej kolejności jako Rwandyjczyka, a nie jako Tutsi czy Hutu, jest kolejnym, niełatwym wyzwaniem dla prezydenta. Jak pisze bowiem Paul Collier: „Przywódca polityczny w podzielonym społeczeństwie jest rzadko liderem – wizjonerem (...) Wizjonerskie kierownictwo jest ważne, ale jego rolą jest przekształcenie państwa w naród (...) dobrze funkcjonujące państwa są budowane nie tylko na wspólnych interesach, ale na wspólnej tożsamości. Wspólna tożsamość nie wyrasta z ziemi, jest skonstruowana politycznie. Tworzenie jej jest zadaniem politycznego przywództwa” (Collier 2009: 8–9).

Odpowiedzią na te wyzwania jest wprowadzona ogólnonarodowa kampania, mająca na celu usunięcie podziałów etnicznych z życia publicznego już na poziomie procesu edukacji. Służą temu, poza zakazem publicznego używania słów Tutsi, Hutu i Twa, zmiany dokonane w treści podręczników szkolnych, w których dotychczasowa identyfikacja Tutsi – Hutu – Twa zastąpiona została przypomnieniem o przynależności do tradycyjnych klanów rwandyjskich.

3. Pamiętając, iż dobre przywództwo jest kluczowym czynnikiem wzrostu gospodarczego, nie można nie docenić roli i zaangażowania prezydenta Kagame w rozwój ekonomiczny Rwandy. Powszechnie (choć czasem niechętnie) przyznaje się, że zwiastuny sukcesu ekonomicznego Rwandy są jego osobistą zasługą. Kagame jako jeden z nielicznych przywódców afrykańskich umiał skutecznie połączyć korzyści z pomocy zagranicznej, jaka napłynęła do kraju w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych z inwestycjami krajowymi. Dzięki osobistym kontaktom i zaangażowaniu ściągnął do kraju koncerty amerykańskie i inwestorów chińskich, zainteresowanych kontraktami na budowę dróg oraz rozbudową rwandyjskiej energetyki.

Podejmując próbę oceny obecnego stanu rwandyjskiej gospodarki, należy ponadto pamiętać, że po 1994 roku była odbudowywana niemal od zera. Jej rozwoju nie ułatwiał fakt, iż Rwanda nie posiada znaczących złóż naturalnych, tym samym nie mogła sobie pozwolić na zaplanowanie pozyskania środków na rozruch gospodarki z eksportu surowców. Z tego powodu zmuszona była opracować strategię alternatywną, bazującą na innych filarach rozwoju. Rwandyjski rządowy plan rozwoju kraju w pierwszych dwóch dekadach XXI stulecia – *Vision 2020* – został zaprezentowany w lipcu 2000 roku. Zakładał on zdecydowane zarządzanie, oparte o wizję rozwoju poprzez inwestycje prywatne, stabilnie funkcjonujące instytucje, praworządność i brak tolerancji dla korupcji oraz stworzenie klimatu przyjaznego inwestorom, wyrażającego się wysokim poziomem łączności i konkurencyjności, prostymi podatkami, rozwojem parków przemysłowych, strefą wolnego handlu oraz tworzoną giełdą („*Vision 2020...*” 2000). Podniesienie poziomu dobrobytu dla przeciętnego obywatela Rwandy postrzegane jest w nim nie tylko na poziomie gospodarczym, ale także społecznym – w aspekcie rozwoju kreatywnego myślenia

i szeregu innych postępowych ludzkich wartości: zaufania międzyludzkiego, tolerancji i myślenia obywatelskiego.

Jednym z pierwszych osiągnięć w realizacji tego programu było znaczące uproszczenie procedur administracyjnych, rozwój infrastruktury teleinformatycznej oraz skuteczna walka z korupcją, dostrzeżona w raportach organizacji Transparency International. Ranking tej organizacji, badającej przejawy korupcji na świecie, w 2010 roku umieścił Rwandę na 66 pozycji (wobec 89 miejsca w roku 2009), na liście 178 państw, uszeregowanych od wskaźnika najniższej korupcji. Było to zarazem ósme miejsce w Afryce. W rankingu za rok 2011 Rwanda zajmowała już 49 pozycję – zaś lepszy wynik wśród krajów afrykańskich zajęły tylko trzy państwa: Botswana, Wyspy Zielonego Przylądka i Mauritius ("Corruption Perceptions Index 2010..." 2011; "Corruption Perceptions Index 2011..." 2012).

Warto postawić pytanie o rzeczywistą rolę prezydenta Kagame w sukcesach Rwandy i jego faktyczną pozycję w państwie.

W 2003 roku została uchwalona konstytucja, w której znalazł się przepis, iż partia prezydencka RPF (*Rwandan Patriotic Front*), nie może mieć więcej niż 50% miejsc w parlamencie. Tymczasem, w kadencji 2008–2013 posłowie z ramienia prezydenckiej partii zajmowali aż 78.8% miejsc w Izbie Deputowanych („The World Factbook – Rwanda” 2010).

Prezydent Kagame w oficjalnej retoryce aspiruje do demokracji, terminowo przeprowadzane są wybory do parlamentu i prezydenckie, władza prezydenta ma więc przyzwolenie społeczne; mandat demokratyczny, do którego może się odwoływać zarówno w polityce wewnętrznej jak i na forum międzynarodowym. Przywództwo prezydenta Kagame nie jest więc dyktaturą rozumianą jako władza niedemokratyczna, niewyłaniana przez społeczeństwo, choć trudno orzec, w jakim stopniu podlega ona jego kontroli.

Zdarzały się w historii dyktatury aprobowane przez większość społeczeństwa, następowało to najczęściej wówczas, gdy państwo wychodziło z poważnego kryzysu dzięki osobistym zasługom jednostki, która następnie potwierdzała swą pozycję skutecznością rządu – lecz ten typ dyktatury, określanej jako dyktatura cezaryjska, opiera się także na osobistej charyzmie przywódcy podkreślonej populistyczną retoryką (Bankowicz, Kozub-Ciembroniewicz 2007: 179).

Prezydent Kagame natomiast zawsze stoi w cieniu swych osiągnięć, wspomnianie osobistych zasług zastępuje wyliczaniem faktów i liczb, jego retoryka zaś bardziej pasuje do cytowanej przez Lorda Kinrossa, a przypominanej przez Dariusza Kołodziejczyka, lakonicznej wypowiedzi Atatürka, który zapytany przez grupę nauczycieli, czy to prawda, że – jak piszą niektórzy zagraniczni dziennikarze – jest w istocie dyktatorem, miał odpowiedzieć: „gdybym nim był, nie moglibyście mi zadać tego pytania.” (Kołodziejczyk 2000: 148). W wywiadzie dla dziennika *La Liberation*, w 2011 roku Paul Kagame powiedział: „Głosując na mnie, ludzie wybierają bezpieczeństwo, rozwój gospodarczy. Mówią o braku praw człowieka. Jednak ponad 90% dzieci uczęszcza do szkoły, a 92% populacji ma ubezpieczenia zdrowotne. Czy to

nie prawa człowieka? Wyborcy mogą umieścić puste karty do głosowania w urnie wyborczej” (Hofnung, Marc Perrin 2014).

Przyjęcie rozwiązań demokracji konsensualnej, opartej na budowaniu porozumień politycznych, było dobrym krokiem w kierunku budowania trwałych rozwiązań w praktyce politycznej tego kraju. Promowane jest zarządzania państwem według zasady konsensusu, określanej przez polityków rwandyjskich jako „demokracja konsensusu”, stawianej przez nich w opozycji do zasad „demokracji konfrontacyjnej”, w dotychczasowym doświadczeniu Rwandy opartej na podziałach etnicznych (Shyaka 2012).

Naruszenia demokracji niewątpliwie jednak w Rwandzie występują, mimo że wprowadzony konstytucją 2003 roku trójpodział władzy, przyjęcie reguły rywalizacyjnych wyborów, system wielopartyjny z partią dominującą, ale przede wszystkim wspomniany powyżej, deklarowany priorytet konsensualnych wzorców politycznej rywalizacji (w tradycyjnych kulturach afrykańskich nie było miejsca na opozycję) nominalnie plasuje to państwo w gronie demokracji.

W przypadku Rwandy warto doprecyzować tę kategorię. Tendencja do koncentracji władzy w rękach jednostki (prezydenta) i krótki czas, jaki upłynął od początków transformacji, a co za tym idzie, trwająca instytucjonalizacja to cechy charakterystyczne neodemokracji lub – jak chcą autorzy polscy – demokracji nieskonsolidowanych (Antoszewski, Herbut 2004: 29–43).

System ustrojowy Rwandy można próbować usytuować na pograniczu demokracji i autorytaryzmu, jako system, który charakteryzuje się formalnym istnieniem demokratycznych rozwiązań konstytucyjnych oraz demokratycznych procedur, w tym procedur wyborczych, w którym zdarza się łamanie obowiązujących norm i nadużyć politycznych, a realizowana w tych warunkach polityka jest niedemokratyczna w treści. Objawia się to przede wszystkim w stosunku do niechętnych prezydentowi dziennikarzy czy potencjalnych konkurentów politycznych, usuwanych z przestrzeni publicznej poprzez utratę dostępu do mediów (Sundram 2016), kontrolowanych w znacznym stopniu przez państwo czy skazujący wyrok sądu. W tym drugim przypadku, jedną z najbardziej nagłośnionych na Zachodzie, choć zarazem najbardziej złożonych i trudnych do obiektywnej oceny spraw było oskarżenie, skierowane wobec Victoire Ingabire, konkurentki Paula Kagame w wyborach prezydenckich 2010 roku, skazanej na wieloletni areszt prawomocnym wyrokiem sądu. Ocena tego przypadku, podobnie jak wielu podobnych, wymaga jednak dogłębnej znajomości szczegółów sprawy i życiorysu oskarżonej, zwłaszcza jej zaangażowania politycznego przed 1994 rokiem („Victoire Ingabire...” 2013). W ostatnich 20 latach, podczas których Kagame stał na czele państwa rwandyjskiego, w mediach zagranicznych pojawiały się pogłoski o eliminowaniu przeciwników politycznych, w tym o najbardziej bodaj głośnym zamachu przeprowadzonym w 2014 roku na terenie RPA, w którym zamordowany został płk Patrick Karegeya, były współpracownik prezydenta (Gierszewska 2014). Lecz o ile prawdopodobnie powyższe oskarżenia nie znajdują nigdy ostatecznego potwierdzenia, bezsprzecznym faktem, możliwym do naocznej weryfikacji, były przymusowe, bezprawne przesiedlenia ludności

z terenów, które rząd planował przeznaczyć pod wielkie inwestycje, prowadzone zwłaszcza w szybko rozbudowującej się stolicy. Tym niemniej, obserwowany również w sąsiedniej Ugandzie rodzaj pogranicza autorytaryzmu, związanego z silną pozycją prezydenta, i demokracji, sumarycznie wychodzi krajowi na dobre.

Zagadnienie wpływu stopnia demokratyzacji państw afrykańskich na ich rozwój stało się w ostatnich latach podmiotem ożywionej dyskusji, także wśród polskich afrykanistów. Jak zauważa Tomasz Klin, choć faktycznie wiele problemów Afryki ma swe źródło w słabości instytucji państwowych, to często zapomina się, iż w praktyce politycznej winien być uwzględniany czynnik lokalnych tradycji, w miejsce arbitralnie narzuconego zachodnioeuropejskiego modelu rozwoju (Klin 2011: 204). Wiesław Lizak twierdzi wręcz, iż fakt deficytu demokracji przedstawicielskiej nie musi pociągać konstatacji o słabości instytucji państwa, gdy nie ma zastrzeżeń odnośnie sprawności organów władzy państwowej w organizowaniu życia społeczeństwa w taki sposób, by zapewnić zaspokajanie jego podstawowych potrzeb, w tym także potrzeb rozwojowych (Lizak 2009: 381).

Zalecenia opracowania Banku Światowego *Can Africa Claim the 21st Century?* z 2000 roku zakładają, iż sprawnie funkcjonujące państwo może łączyć w sobie wiele rozwiązań i wzorów, winny w nim jednak być obecne cechy podstawowe, takie jak:

- rywalizacja polityczna poprzez udział w regularnych wyborach,
- skuteczne instytucje publiczne, zdolne do utrzymania w kraju pokoju, prawa i porządku, bez którego inne funkcje rządu są zagrożone lub wręcz niemożliwe,
- zdolność państwa do sprawnej kontroli i równowagi w arbitralnym wykonywaniu władzy oraz zapewnienia jednostce wolności i równości wobec prawa,
- uczestniczące społeczeństwo obywatelskie, wolność wypowiedzi i niezależna prasa („Can Africa Claim...” 2000: 50–51).

Warto więc podjąć próbę oceny, jak w przypadku Rwandy prezentuje się wspomniana powyżej „...sprawność organów władzy państwowej w organizowaniu życia społeczeństwa w taki sposób, by zapewnić zaspokajanie jego podstawowych potrzeb, w tym także potrzeb rozwojowych” (Lizak 2009: 383) oraz w jakim stopniu obecne są w tym kraju wypunktowane przez autorów raportu Banku Światowego, wspomniane powyżej „cechy podstawowe”.

Zapewnienie bezpieczeństwa zostało zrealizowane praktycznie już z końcem lat dziewięćdziesiątych wraz z uszczelnieniem zachodniej granicy, zabezpieczając tym samym kraj przed atakami bojówek Hutu, odradzających się w obozach dla uchodźców w ówczesnym Zairze (od 1997 roku Demokratyczna Republika Konga), zmierzających do zbrojnego przejęcia władzy w Rwandzie. Trwały pokój był z kolei warunkiem koniecznym otwarcia na świat i rozbudowania relacji międzynarodowych, niepolegających jedynie na odbiorze pomocy humanitarnej.

Obecnie Rwanda jest krajem bezpiecznym, ze sprawnie działającą policją. Rwandyjczycy zaczynają postrzegać pozytywne aspekty jej obecności w życiu publicznym. W Rwandzie obecnie nie ma typowych dla krajów afrykańskich policyjnych barier na drogach (stawianych choćby w sąsiedniej Tanzanii, a służących najczęściej wymuszaniu łapówek), panuje opinia o wyraźnym zmniejszeniu się

korupcji policji, dostrzega się sprawną kontrolę ruchu drogowego, przestrzegane są obowiązujące przepisy, dotyczące np. nieprzekraczania dozwolonej prędkości czy obowiązku noszenia kasku podczas jazdy na motorze. Autorka niniejszego tekstu podczas swego pobytu w Rwandzie w 2010 roku była pozytywnie zaskoczona, gdy po kolizji z udziałem autobusu, którym jechała, policjant przybył na miejsce wypadku w ciągu ośmiu minut, a po kolejnych siedmiu zakończyło się badanie okoliczności kolizji, spisywanie protokołu, po czym autobus ruszył w dalszą trasę. W międzyczasie udzielono również pierwszej pomocy poszkodowanemu, którego następnie odwieziono do pobliskiej placówki medycznej. Cały incydent trwał ok. 15 minut, wszystkie formalności zostały przeprowadzone szybko i profesjonalnie, choć wypadek zdarzył się poza terenem zabudowanym.

Sprawność instytucji państwowej jest bezsprzeczną zasługą prezydenta Kagame, podobnie jak inicjacja polityki budowania tożsamości narodowej ponad podziałami etnicznymi. Warto jednak zaznaczyć, że – nie tylko w Afryce – zmiany społeczne trwają zazwyczaj dłużej i mają większą bezwładność w porównaniu do zmian politycznych. Również w Rwandzie poziom stabilności politycznej wydaje się być o wiele wyższy od stabilności społecznej.

Krytycy prezydenta Kagame zwracają uwagę, że odgórne nakazowe budowanie więzi społecznych w zantagonizowanych społeczeństwach przeważnie nie zdaje egzaminu. Wytykają mu ograniczanie wolności słowa, przypominając ingerencje cenzorskie, m.in. zmiany w tłumaczeniach wywiadów zamieszczanych na jego stronie internetowej; dotyczy to np. wywiadu udzielonego niemieckiemu dziennikowi „Handelsblatt” – w miejscu, gdzie dziennikarz napisał: „Kagame zrobił z Rwandy państwo policyjne”, w rwandyjskim tłumaczeniu dodano: „jak uważają jego żałośni krytycy” (Zaraska 2010: 66–67).

Prezydent Kagame zdaje sobie z pewnością sprawę, jak ważna jest dla niego opinia zagranicznych mediów, jeszcze kilka lat temu bardzo mu przychylnych. Stąd zapewne starania, mające na celu poprawę miejsca Rwandy w rankingu Press Freedom Index: w 2010 roku zajęła najdalsze miejsce, znajdując się wśród dziesięciu najgorszej ocenionych państw świata; na 178 państw miejsce 169 („Press Freedom Index” 2011–2012) oraz działania propagandowe, takie jak udział jego kraju w obchodach Światowego Dnia Wolności Prasy. Celowi temu zapewne służy także publiczne podkreślanie, że wolność mediów i wypowiedzi zostały zagwarantowane w stosownych artykułach rwandyjskiej Ustawy Zasadniczej („Rwanda marks...” 2012).

W zakresie rozwoju gospodarczego polityka realizowana przez prezydenta Kagame zaowocowała pierwszym sygnałem osiągnięcia głównego celu programu *Vision 2020*, a mianowicie pojawieniem się realnych możliwości wejścia na stałe, w skali globalnej, do grupy państw o średnim – jeszcze nie dochodzie – ale szerzej rozumianym statusie społeczno-ekonomicznym mieszkańców. Sygnałem tym była publikacja z końcem października 2012 roku przez brytyjski Instytut Legatum tzw. indeksu dobrobytu (ang. *The 2012 Legatum Prosperity Index*), w którym Rwanda umieszczona została w grupie 41 państw, określonej jako „*Lower Middle Ranking Countries*” (z wysokimi ocenami w kategoriach „zarządzanie” i „wolność osobista”).

Badaniami autorów indeksu objęto 142 kraje, w 2012 roku ranking opublikowany został po raz czwarty. Warto zaznaczyć, iż Rwanda także w latach poprzednich (2009, 2010, 2011) nie spadła poniżej osiągniętego w 2012 roku poziomu („The 2012 Legatum...” 2012).

Sukces Rwandy widoczny jest także w porównaniu z oceną pozostałych państw Afryki Subsaharyjskiej, wśród których w 2012 roku jedynie Botswana znalazła się w grupie państw o wyższym statusie, określonym jako „*Upper Middle Ranking Countries*”. W grupie zaś państw, które obok Rwandy zostały zakwalifikowane jako „*Lower Middle Ranking Countries*” znalazło się jedynie dziewięć krajów Afryki Subsaharyjskiej. Co więcej, trójka jej sąsiadów ze Wspólnoty Wschodnioafrykańskiej – Kenia, Uganda i Burundi – wraz z Demokratyczną Republiką Konga znalazły się w najniższej sklasyfikowanej grupie 30 państw, określanych jako „*Low Ranking Countries*” (2015 r. Kenia dołączyła do grupy „*upper middle*”, lecz została sklasyfikowana poniżej Rwandy). Kategorię tę Rwanda utrzymała przez kolejne cztery lata. Wśród ocenianych w rankingu ośmiu podkategorii, w przypadku Rwandy najwyższej ocenione zostało „zarządzanie”, w którym kraj ten osiągnął 55 pozycję w skali całego rankingu.

Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, iż zewnętrzna pozytywna ocena działalności politycznej prezydenta Kagame wystawiana jest przede wszystkim przez autorów i analityków pochodzących z naukowych środowisk brytyjskich i amerykańskich (m.in. Michael Fairbanks, Stephen Kinzer, Mauro De Lorenzo czy też międzynarodowy *think thank* Instytut Legatum). W kręgach tych przywództwo to ukazywane jest jako wzorcowe, m.in. przez autorów wydanego w 2012 roku w Oxfordzie jednego z najnowszych opracowań poświęconych rozwojowi ekonomicznemu Afryki, *The Oxford Companion to the Economics of Africa* („The Oxford Companion...” 2012). Wśród wielu zasług prezydenta Kagame wskazuje się przede wszystkim na konsekwentnie realizowane działania, mające na celu samodzielność ekonomiczną Rwandy oraz budowę jej pozytywnego wizerunku w świecie.

Zmiana sojuszy międzynarodowych, zbliżenie z krajami anglosaskimi, osiągnięte kosztem dotychczasowego sojuszu z państwami frankofońskimi, spowodowały ostrą krytykę tych ostatnich wobec polityki realizowanej przez obecne władze rwandyjskie. Jej najbardziej znanym i bezkompromisowym wyrazicielem stał się Filip Reyntjens, autor m. in. publikacji o znamienym tytule *Rwanda, ten years on: From genocide to dictatorship* (Reyntjens 2004 177–210).

W największym skrócie rozbieżność prezentowanych opinii można sprowadzić do konstatacji, iż o ile Amerykanie i Brytyjczycy zauważają i podkreślają znaczące sukcesy ekonomiczne prezydenta Kagame, o tyle Francuzi i Belgowie „wychwytną” wszystkie jego potknięcia, zwłaszcza w zakresie przestrzegania wolności słowa i praw człowieka.

Abstrahując od powyższych dyskusji, nie ulega wątpliwości, że przed Rwandą stoją wciąż obiektywnie trudne wyzwania, również w zakresie budowy wspomnianego powyżej kapitału społecznego, od których skutecznego pokonania zależy jej pomyślny rozwój.

Zadaniem pierwszoplanowym jest ostateczne zakończenie procesu pojednania narodowego i rozliczeń. 28 czerwca 2012 roku ostatecznie zamknięta została działalność sądów ludowych *gacaca* (Popławski 2012). Znaczenie tej daty jest bez wątpienia symboliczne, choć z pewnością problem rozliczeń za współudział w ludobójstwie 1994 roku nie został ostatecznie rozwiązany. Niemniej jednak, polityka prowadzona przez prezydenta Kagame w zakresie budowania świadomości narodowej ponad podziałami etnicznymi w realiach rwandyjskich wydaje się być jedyną rokującą osiągnięcie sukcesu w tej dziedzinie. I choć operowanie liczbami i wskaźnikami w tak trudnych do oszacowania pojęciach jak społeczeństwo obywatelskie czy kapitał społeczny jest niezmiernie trudne, to nie ulega wątpliwości, że wszelkie działania, mające na celu ich utrwalanie, dają stabilną podstawę dla pomyślnych rokowań odnośnie przyszłego pokojowego rozwoju Rwandy i dobrobytu jej obywateli.

Obecna kadencja prezydenta Kagame zakończy się w roku 2017. Doświadczenie ostatnich lat potwierdziło, że jest on politykiem, który potrafi zapewnić krajowi bezpieczeństwo i stabilny rozwój ekonomiczny. Wraz z zbliżaniem się końca drugiej kadencji wśród obserwatorów zagranicznych rozpoczęły się spekulacje, czy w ogóle, i jeśli tak, to w jakich okolicznościach, odbędzie się przekazanie władzy podczas następnych wyborów prezydenckich. Dotychczasowe doświadczenia krajów afrykańskich wskazywały, że prezydent Kagame byłby chlubnym wyjątkiem, gdyby dobrowolnie oddał władzę po zakończeniu przewidzianej literą konstytucji liczby dopuszczalnych kadencji. Jeśli zdecydowałyby się na to rozwiązanie, zastanawiano się czy zostanie ona w rękach osoby związanej z obecną ekipą rządzącą, czy też na jakimś etapie przygotowań przedwyborczych – również wzorem wielu innych państw afrykańskich – pojawi się na rwandyjskiej scenie politycznej dorosły już syn prezydenta Kagame? Zdawano sobie w pełni sprawę, iż niezwykle istotne dla kraju jest, by przekazanie władzy odbyło się w sposób pokojowy, z poszanowaniem standardów demokracji.

Spekulacje te zostały przerwane deklaracją przeprowadzenia referendum, dotyczącego możliwości przedłużenia okresu sprawowania władzy prezydenckiej dla Paula Kagame. Decyzja o referendum została podjęta w reakcji na inicjatywę obywatelską, wyrażającą się petycją, pod którą zebrano około 4 mln podpisów obywateli, apelujących o możliwość kontynuacji prezydenckiego programu rozwoju gospodarczego. W referendum, przeprowadzonym 18 grudnia 2015 roku, 98% uczestników opowiedziało się za przyjęciem proponowanych zmian w konstytucji (McVeigh 2015). Zmieniona konstytucja rwandyjska zaczęła obowiązywać 24.12.2015 roku („The new Rwanda constitution...” 2015). W myśl rwandyjskiej ustawy zasadniczej z 2003 roku prezydent, wybierany w głosowaniu powszechnym na siedmioletnią kadencję miał prawo do jednorazowej reelekcji. Paul Kagame, wybierany już dwukrotnie, w latach 2003 i 2010, w wyniku wprowadzonych zmian zyskał potencjalną możliwość sprawowania urzędu prezydenckiego do 2034 roku („Rwanda votes...” 2015)

W komentarzach zagranicznych dominowały opinie negatywne na temat tej inicjatywy, wsparte przypomnieniem, że w innych krajach afrykańskich podobne próby powodowały niepokoje i protesty społeczne. Tak było np. w Burundi wiosną 2015 roku, gdy urzędujący prezydent Pierre Nkurunziza ogłosił, że wbrew konstytucji

będzie ubiegał się w wyborach o trzecią kadencję. Nie jest to jednak regułą, o czym świadczy przykład sąsiadującej z Rwandą Ugandy, której prezydent, Yoweri Museveni 18 lutego 2016 roku w demokratycznych wyborach został wybrany na kolejną, piątą kadencję, zaś kraj ten przeżywa wyjątkowy w historii swej niepodległości trzydziestoletni już okres stabilnego rozwoju. W Ugandzie zalegalizowanie decyzją parlamentu zniesienie limitu czasowego dla prezydentury przeprowadzono w 2005 roku. Autorka przebywająca w tym kraju w listopadzie 2015 roku miała możliwość przyglądania się prowadzonej wówczas kampanii wyborczej, która dla zewnętrznego obserwatora, poza egzotyczną oprawą, nie różniła się wiele od obserwowanych w Europie. Zarówno w Ugandzie jak i w Rwandzie, a w przeciwieństwie do Burundi, przywódcy państw cieszą się rzeczywistym poparciem społeczeństwa.

Rwanda w ciągu XX wieku dokonała transformacji ustrojowej, która państwom europejskim zabrała ponad 1000 lat. U progu XXI stulecia z kolei rozpoczynała procesy transformacji społecznej i politycznej opóźniona o kilka lat w stosunku do większości państw swojego kontynentu, gdyż fala demokratyzacji, która w latach dziewięćdziesiątych XX wieku ogarniała pierwsze kraje afrykańskie, w Rwandzie zbiegła się w czasie z konfliktem wewnętrznym i ludobójstwem. Co więcej, jak słusznie zauważa Wiesław Lizak, Rwanda (obok Burundi) jest „spektakularnym i tragicznym przykładem” niepowodzenia procesu demokracji narzucanego przez naciski zewnętrzne, jakim były warunki dotyczące demokratyzacji życia politycznego stawiane u progu lat dziewięćdziesiątych przymuszonemu przez kryzys ekonomiczny do ich przyjęcia prezydentowi Habyarimanie (Lizak 2009: 381). Można wręcz zaryzykować stwierdzenie, iż naciski na przyspieszoną demokratyzację stały się w Rwandzie katalizatorem ludobójstwa. Teza ta jest z pewnością sporym uproszczeniem, jednak sporo w niej racji.

Nie sposób również prognozować, czy ograniczenia demokracji w przyszłości nie obrócą się przeciwko prezydentowi Kagame. Czy na wpół autorytarne rządy nie przysporzyły mu wrogów wewnątrz grupy trzymającej władzę i nie doprowadzą do przewrotu, który w sposób niedemokratyczny odbierze mu władzę? Są to z pewnością pytania, na które odpowie dopiero historia.

Jak wspomniałam, wiele problemów Afryki ma swe główne źródło w słabości instytucji państwowych. W Rwandzie natomiast instytucje państwowe działają prężnie i są uznawane przez Zachód za wzorcowe, zwłaszcza w porównaniu z wieloma innymi państwami afrykańskimi. Tak więc brak perfekcyjnie działających mechanizmów demokracji przedstawicielskiej nie musi pociągać za sobą konstatacji o słabości instytucji państwa.

O wiele ważniejsza jest natomiast – jak wcześniej zostało wspomniane – ocena sprawności organów władzy państwowej, a w Rwandzie jest w doskonałej kondycji, podobnie zresztą jak przed stu dwudziestu laty, zanim pojawili się w tym kraju kolonizatorzy. Pozostaje więc nam, Europejczykom, z większą pokorą oceniać powstałe na innych kontynentach modele rozwoju i z większą uwagą doceniać rolę tradycyjnych lokalnych mechanizmów społeczno-politycznych, zamiast narzucać krajom afrykańskim zachodnioeuropejski model rozwoju.

Bibliografia

Opracowania

- Antoszewski Andrzej, Ryszard Herbut. 2004. *Systemy polityczne współczesnego świata*. Gdańsk: Wydawnictwo Arche.
- Aryeetey Ernest, Shantayanan Devarajan, Ravi Kanbur, Louis Kasekende (red.) 2012. *The Oxford Companion to the Economics of Africa*. Oxford: Oxford University Press.
- Bankowicz Marek. 2013. *Prezydentury*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Bankowicz Marek, Wiesław Kozub-Ciembroniewicz. 2007. *Dyktatury i tyranie. Szkice o niedemokratycznej władzy*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Bar Joanna. 2013a. *Po ludobójstwie. Państwo i społeczeństwo w Rwandzie 1994–2012*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Bar Joanna. 2013b. *Rwanda*. Warszawa: Trio.
- Collier Paul. 2009. *Wars, Guns and Votes. Democracy in Dangerous Places*. New York: HarperCollins Publishers.
- Kinzer Stephen. 2008. *A Thousand Hills: Rwanda's Rebirth and the Man Who Dreamed It*, New Jersey: John Wiley & Sons Inc.: Hoboken.
- Klin Tomasz. 2011. „Interwencjonizm czy wolny rynek? Spory wokół współczesnej pomocy rozwojowej dla Afryki”. *Forum Politologiczne*, t. 12 : 201–232, „Problem bogactwa i biedy we współczesnej Afryce”, Żukowski Arkadiusz (red.).
- Kołodziejczyk Dariusz. 2000. *Turcja* Warszawa: Trio.
- Lizak Wiesław. 2009. Państwo w Afryce. W *Państwo w teorii i praktyce stosunków międzynarodowych*, Sułek Mirosław, Symonides Janusz (red.), 373–392. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Prunier Gérard. 1995. *The Rwanda Crisis. History of a Genocide*. New York: Columbia University Press.
- Reyntjens Filip. 2004. “Rwanda, ten years on: From genocide to dictatorship”. *African Affairs* (103) : 177–210.
- Różalska Monika. 2012. Słabość przywództwa jako jeden z głównych czynników upadku państwowości w Afryce Subsaharyjskiej. W *Problem upadku państw w stosunkach międzynarodowych*, Robert Kłosowicz, Andrzej Mania (red.), 87–104, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Solarz Marcin Wojciech. 2004. *Francja wobec Afryki Subsaharyjskiej. Pozimnowojenne wyzwania i odpowiedzi*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR
- Storey Andy. 2012. „Structural violence and the struggle for state power in Rwanda: What Arusha got wrong”. *African Journal of Conflict Resolution*, 12(3) : 7–32.
- Sundaram Anjan. 2016. *Złe wieści. Ostatni niezależni dziennikarze w Rwandzie*, Iga Noszczyk (przeł.). Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Wielenga Cori. 2012. “Longing for home: Pre-genocide and post-genocide refugees in Rwanda”. *African Journal of Conflict Resolution*, 12(3) : 77–99.

Netografia

- “2012 MDGs Progress and Challenges in Rwanda”, <http://www.undp.org.rw/MDGs9.html>. Dostęp 13 kwietnia 2012.

- “Can Africa Claim the 21st Century?” 2000. The World Bank, Washington D.C, <http://www.worldbank.org/html/extdr/canafricaclaim.pdf>. Dostęp 13 października 2016.
- “Corruption Perceptions Index 2010. Results”. Transparency International, www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2010/results. Dostęp 14 września 2011.
- „Corruption Perceptions Index 2011 Results”, Transparency International, <http://cpi.transparency.org/cpi2011/results/>. Dostęp 10 września 2012.
- De Lorenzo Mauro. 2008. “The Rwandan Paradox. Is Rwanda a Model for an Africa beyond Aid?”. 1 stycznia 2008, <http://www.aei.org/article/foreign-and-defense-policy/regional/subsaharan-africa/the-rwandan-paradox/>. Dostęp 12 października 2016.
- “Democracy and Democratic Processes in Rwanda”. Republic of Rwanda, www.gov.rw/Governance. Dostęp 9 września 2011.
- Gierszewska Wioleta. „Rwanda: Paul Kagame oskarżony o zlecenie zabójstwa Patricka Karegeya”. Polskie Centrum Studiów Afrykanistycznych. <http://www.pcsa.org.pl/products/rwanda-zabojstwo-patricka-karegeya>. Dostęp 23 kwietnia 2012.
- “History. Brief History of Rwanda”, <http://www.gov.rw/home/history/>. Dostęp 11 października 2016. Dostęp 11 października 2016.
- Hofnung Thomas, Jean-Pierre Marc Perrin. 2014. “Our relations must not be polluted by the past. President Kagame interview in La Liberation - Paris, 13 September 2011” Republic of Rwanda, http://www.gov.rw/newsdetails2/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=402&cHash=7ff2082910363749499f559e55958c57. Dostęp 11 października 2016.
- Konopka Aleksandra. 2010. „American Dream w Afryce”. Polityka Globalna, 12 sierpnia 2010, <http://www.politykaglobalna.pl/2010/08/american-dream-w-afryce/>. Dostęp 12 kwietnia 2016.
- McVeigh Tracy. 2015. “Rwanda votes to give President Paul Kagame right to rule until 2034”. The Guardian, <http://www.theguardian.com/world/2015/dec/20/rwanda-vote-gives-president-paul-kagame-extended-powers>. Dostęp 11 kwietnia 2016.
- “Paul Kagame’s third term: Rwanda referendum on 18 December.” BBC News. 19 grudnia 2015 roku, <http://www.bbc.com/news/world-africa-35049885>. Dostęp 11 kwietnia 2016.
- Popławski Błażej. 2012. „Kres pojednania w Rwandzie”, Afryka.org, <http://afryka.org/afryka/kres-pojednania-w-rwandzie,news/>. Dostęp 30 października 2016.
- “Press Freedom Index”. 2011-2012. Reporters Without Borders, <http://en.rsf.org/press-freedom-index-2011-2012,1043.html>. Dostęp 14 września 2012.
- “Rwanda marks the World Freedom Day by encouraging excellence in Journalism” 2012, <http://www.gov.rw/Rwanda-marks-the-World-Freedom-Day-by-encouraging-excellence-in-Journalism?lang=en>. Dostęp 5 maja 2012.
- “Rwanda President Kagame wins election with 93% of vote”. BBC NEWS Africa, 11 sierpnia 2010 roku, <http://www.bbc.com/news/world-africa-10935892>. Dostęp 12 kwietnia 2016.
- “Rwanda’s presidential election. Kagame won, a little too well”. The Economist, 28 sierpnia 2003 roku, <http://www.economist.com/node/2023062>. Dostęp 12 kwietnia 2016.
- Shyaka Anastase. 2012. „Rwanda zaczyna od nowa”. Polskie Radio, 13 października 2012 roku, <http://www.polskieradio.pl/9/313/Artykul/703315/>. Dostęp 5 października 2012.

- “The 2012 Legatum Prosperity Index”. 2012. Legatum Institute, http://prosperity.com/Content/Download/PI2012_Brochure_Final_Web.pdf Dostęp 3 listopad 2012.
- The new Rwanda constitution of 2003 amended in 2015 is in force*, Republic of Rwanda, Ministry of Justice, 25. 12. 2015, http://www.minijust.gov.rw/media/news/news-details/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=458&cHash=e2988c2e-1790522ce58e074523fd36f2. Dostęp 23 kwietnia 2016.
- “The World Factbook – Rwanda”. Central Intelligence Agency, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/rw.html>. Dostęp 1 października 2012.
- “Victoire Ingabire: Rwanda leader’s jail term raised”. BBC NEWS Africa, 13 grudnia 2013 roku, <http://www.bbc.com/news/world-africa-25371874>. Dostęp 18 kwietnia 2016.
- “Vision 2020”, <http://www.minecofin.gov.rw/ministry/key/vision2020>. Dostęp 13 września 2011.
- Zaraska Marta, „Paul Kagame. Rwanda to ty i ja”. 2010. *Polityka* 1 (2737): 66–67, <http://archiwum.polityka.pl/art/paul-kagame-rwanda-to-ty-i-ja,426554.html>. Dostęp 15 września 2011.

Paul Kagame: political biography and implemented model of leadership

Abstract

The purpose of this article is to present the most important facts of political biography of Paul Kagame (b. 23 Oct. 1957), the incumbent president of Rwanda, the main architect of the Rwandan reforms and the reconstruction of the country after the genocide of 1994. The second aim of this article is to analyze his political experience and choices (both in domestic and foreign policy), as well as the model of leadership he has represented. Subsequently, other questions had to be answered, namely whether the state rebuilt by him is really democratic, as it is claimed by the official rhetoric, and whether the new state structure would be capable of creating a barrier to potential ethnic conflict in the future.

Key words: Rwanda, East Africa, Paul Kagame, model of leadership

Michał Marcin Kobierecki

Uniwersytet Łódzki

Amerykańsko-radzieckie wymiany koszykarskie jako przypadek z pogranicza pozytywnej i negatywnej dyplomacji sportowej¹

Wprowadzenie

Tematem niniejszego artykułu są kontakty w koszykówce pomiędzy Związkiem Radzieckim a Stanami Zjednoczonymi w okresie istnienia pierwszego z państw. Chodzi w szczególności o spotkania, które były aranżowane przez same państwa, nie zaś organizowane w ramach międzynarodowej rywalizacji sportowej, w której najczęściej na skutek losowania dochodzi do spotkań drużyn czy sportowców reprezentujących poszczególne państwa, np. podczas igrzysk olimpijskich. Co prawda takie spotkania także mogą mieć znaczenie dyplomatyczne czy szerzej polityczne, jednakże częściej o charakterze konfliktu.

Badanie, którego wyniki zostały przedstawione w niniejszym artykule, bezpośrednio nawiązuje do pojęć pozytywnej i negatywnej dyplomacji sportowej. Należy zatem doprecyzować, iż dyplomacja sportowa w pewnym uproszczeniu oznacza wykorzystywanie sportu jako narzędzia zbliżenia między państwami bądź przeniesienia na grunt sportowy politycznych konfliktów, a także kształtowania międzynarodowego wizerunku państwa. Można w związku z tym wyróżnić pozytywną dyplomację sportową ukierunkowaną na współpracę międzynarodową, a także negatywną, której celem jest wykorzystywanie sportu do szeroko pojętej walki politycznej. Adresatem dyplomacji sportowej, podobnie jak dyplomacji publicznej, do której jest ona zaliczana, są nie tylko elity polityczne jak w przypadku tradycyjnej dyplomacji, ale przede wszystkim społeczeństwa poszczególnych krajów.

Okres zimnej wojny to czas, kiedy Stany Zjednoczone i Związek Radziecki, pomimo współpracy w trakcie II wojny światowej, popadły w konflikt o charakterze ideologicznym. Wywiązała się między nimi rywalizacja w wielu sferach, np. o przewagę potencjału militarnego, o zasięg stref wpływów, eksplorację przestrzeni kosmicznej czy w sporcie. Jednak obok wszechstronnej rywalizacji pojawiały się także formy współpracy i nawiązywania kontaktów o bardziej przyjacielskim charakterze. Stosunkowo często wykorzystywano w tym celu wymianę sportową, przede

¹ Badanie przeprowadzone dzięki finansowaniu Narodowego Centrum Nauki w ramach projektu badawczego nr 2015/19/D/HS5/00513.

wszystkim w lekkoatletyce i w sportach zespołowych, m.in. koszykówce. Na uwagę zasługuje w tym kontekście fakt, iż państwa te nigdy nie zerwały stosunków dyplomatycznych i utrzymywały swoje placówki dyplomatyczne w stolicach drugiego państwa, a także istniał szereg kanałów ewentualnego dialogu, jak chociażby Rada Bezpieczeństwa ONZ. Tak więc dyplomacja sportowa ukierunkowana na zbliżenie pomiędzy nimi nie miała na celu stworzenia okoliczności kontaktu, a jedynie pewne wpłynięcie na kształt stosunków dwustronnych.

Artykuł stanowi studium przypadku dotyczącego jednej z form pozytywnej dyplomacji sportowej, tj. ukierunkowanej na wspieranie zbliżenia pomiędzy skonfliktowanymi państwami, za które z całą pewnością można było uznać ZSRR i USA. Studium dotyczy casusu kontaktów koszykarskich pomiędzy dwoma supermocarstwami w okresie zimnej wojny. Casus ten posłuży do skonstruowania uogólnień dotyczących dyplomacji sportowej jako narzędzia współpracy pomiędzy wrogimi sobie państwami i pozwoli na odpowiedź na pytania dotyczące znaczenia dyplomacji sportowej w takich sytuacjach.

Główne pytanie badawcze dotyczy tego, czy radziecko-amerykańskie kontakty sportowe w koszykówce służyły wyłącznie promowaniu zbliżenia i przyjaźni międzynarodowej, czy także ideologicznemu dyskontowaniu zwycięstw sportowych, mimo ich pewnej sprzeczności. W artykule podjęta zostanie także próba oceny, czy koszykówka stanowiła odpowiednią dyscyplinę sportową do celu, jaki – przynajmniej teoretycznie – stawiano amerykańsko-radzieckiej dyplomacji koszykarskiej, a zatem nawiązywaniu bliższych stosunków i częściowemu zbliżaniu do siebie społeczeństw obu państw i to pomimo faktu, iż obie strony traktowały ją prestiżowo i silnie dążyły do odnoszenia zwycięstw. Kolejne z pytań badawczych dotyczy tego, czy ze względu na podatność intensywności wymian koszykarskich na fluktuację stanu stosunków politycznych, dyplomacja koszykarska stanowiła funkcję bardziej odwzorowywania czy też kreowania stanu stosunków politycznych pomiędzy krajami.

Ku amerykańsko-radzieckim wymianom sportowym

Pomimo konfliktu ideologicznego pomiędzy USA i ZSRR już na początku lat pięćdziesiątych miała się pojawić po obu stronach chęć nawiązania jakiejś formy wymiany sportowej. Jednak nawiązanie dwustronnej formy kontaktów nie było sprawą łatwą i wymagało lat delikatnych negocjacji pomiędzy działaczami sportowymi i politykami obu krajów. Pierwsze rozmowy odbyły się zaraz po igrzyskach olimpijskich w 1952 roku (Turrini 2001: 429), a także na ten temat mieli rozmawiać prezydent USA Dwight Eisenhower z premierem ZSRR Nikołajem Bułganinem podczas ich spotkania w Genewie w 1955 roku. Politycy mieli się wówczas zgodzić na szereg działań w ramach wymiany kulturalnej (Davies 2007: 328). Wolę polityczną nawiązania wymiany kulturalnej, w tym sportowej przejawiały obydwie strony już w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych, jednakże istniał także szereg trudności uniemożliwiających nawiązanie takich kontaktów.

Na przeszkodzie nawiązania kontaktów sportowych stały bowiem trudności prawne w Stanach Zjednoczonych, niejako uniemożliwiały je – aż do 1957 roku – *Immigration and Nationality Act*, znany również jako *McCarran Act*. Było to prawo wprowadzone w okresie antykomunistycznej „histerii” w Stanach Zjednoczonych w początkach zimnej wojny. Obejmowało ono m.in. konieczność pobierania odcisków palców od obywateli ZSRR i innych krajów komunistycznych, którzy przybywali do USA, podczas gdy na praktykę taką w odniesieniu do sportowców nie wyrażał zgody Związek Radziecki. Dopiero w 1957 roku Kongres USA zniósł ów przepis, otwierając możliwość nawiązania szeregu wymian kulturalnych i edukacyjnych pomiędzy krajami. W USA pojawiły się bowiem naciski ze strony różnych organizacji i instytucji, w tym administracji Dwighta Eisenhowera, które sugerowały, iż nawiązanie wymiany sportowej ze Związkiem Radzieckim może być użytecznym narzędziem komunikowania mieszkańcom Związku Radzieckiego informacji na temat sukcesu amerykańskiej demokracji i kapitalizmu (Turrini 2001: 429). Tak określona intencja może sugerować, iż dyplomacja sportowa pomiędzy ZSRR a USA nie była ukierunkowana jedynie na nawiązywanie zblżenia, ale także miała na celu preferowanie własnych interesów, w tym przypadku wyższość jednego systemu nad drugim.

Rozpatrując uwarunkowania umożliwiające nawiązanie dwustronnej wymiany sportowej pomiędzy zimnowojennymi rywalami należy także zwrócić uwagę na wewnętrzne przemiany w Związku Radzieckim. Jak wskazuje Yale Richmond, nawiązanie przez Związek Radziecki kontaktów kulturalnych z Zachodem było efektem zmian, jakie nastąpiły po XX Zjeździe KPZR, podczas którego Nikita Chruszczow zasygnalizował zwrot w polityce radzieckiej, zakładający „pokojową koegzystencję” oraz poszerzenie kontaktów z Zachodem. ZSRR podpisał szereg porozumień kulturalnych z państwami zachodnimi: w 1956 roku z Norwegią i Belgią, w 1957 roku z Francją i Wielką Brytanią. W październiku 1957 podjęto bardziej formalne negocjacje ze Stanami Zjednoczonymi, z którymi podpisano porozumienie 27 stycznia 1958 roku (Richmond 2003: 15). Potocznie jest ono określane jako „Porozumienie Kulturalne” (oryginalnie „*Cultural Agreement*”) bądź porozumienie Lacy-Zarubin od nazwisk osób negocjujących je: radzieckiego ambasadora Georgija Zarubina i reprezentującego USA Williama Sterlinga Byrda Lacy’ego (byłego ambasadora w Korei). Zakładało ono wymianę w sferze nauki i technologii, rolnictwa, radia, telewizji, młodzieży, sportu, medycyny, zdrowia publicznego, kultury i turystyki. Ustalono wymianę programów telewizyjnych, aczkolwiek teksty miały być przedmiotem zatwierdzenia przez rząd, a także nawiązanie bezpośrednich połączeń lotniczych oraz wymiany na szczeblu parlamentarnym. Porozumienie dotyczyło wymiany w latach 1958–1959, natomiast w ciągu następných 30 lat podpisywano także kolejne tego typu umowy. Nawiązanie współpracy jest określane jako „historyczny kulturalny akord pomiędzy USA a ZSRR”, zaś obie strony od razu podjęły kroki mające na celu wprowadzenie porozumienia w życie (Maraniss 2008: 7; Leviton 1991: 321; Belmonte 2008: 83). Nawiązanie kontaktów koszykarskich było właśnie jednym z efektów wspomnianego porozumienia.

Kontakty koszykarskie USA–ZSRR

Pierwsza towarzyska seria spotkań koszykarskich pomiędzy Związkiem Radzieckim a Stanami Zjednoczonymi odbyła się jeszcze w roku, w którym zawarto porozumienie kulturalne. Amerykańska organizacja sportowa Amatorska Unia Atletyczna (AAU) zorganizowała wówczas serię sześciu spotkań reprezentacji USA w Związku Radzieckim przeciwko najlepszym zespołom z tego kraju. Mecze rozegrano w Moskwie, Tbilisi i Leningradzie. Zaciekawieni i kierowani dumą narodową radzieccy kibice stworzyli podczas spotkań bardzo żywiołową atmosferę, szczególnie podczas dwóch pierwszych meczów w Moskwie. Amerykanom udało się zwyciężyć we wszystkich spotkaniach, chociaż dwa rozegrane w Moskwie przeciwko reprezentacji Związku Radzieckiego oraz jeden przeciwko drużynie z Leningradu były bardzo zacięte (Whiterspoon 2014: 299). Wyjazd drużyny amerykańskiej był współfinansowany przez Departament Stanu jako część szerszego programu prowadzonej przez niego dyplomacji sportowej (Cunningham 2006: 164; Sarver Coombs, Batchelor 2013: 147).

Była to pierwsza z serii corocznych spotkań koszykarskich pomiędzy drużynami z tych dwóch krajów (na podobną wymianę jeździli lekkoatleci). Ich formuła zakładała naprzemiennosc – po wizycie sportowców amerykańskich w ZSRR w kolejnym roku drużyna radziecka przyjedzie do USA. Spotkania były zawieszane w latach, kiedy rozgrywano mistrzostwa świata w koszykówce. Nie odbyły się również na skutek pewnych perturbacji politycznych (o czym dalej). Po dwóch latach – w 1959 roku odbyły się mistrzostwa świata – w 1960 roku reprezentacja ZSRR zagrała sześć meczów przeciwko najlepszym drużynom ligi NIBL (będącej członkiem AAU), w tym Caterpillar Cats, Phillips Oilers czy Denver D-C Trackers (Cunningham 2006: 164). Drużyna radziecka wygrała cztery z sześciu spotkań. Amerykanie oceniali te zwycięstwa jako nieznaczące, podczas gdy w Związku Radzieckim starano się wykorzystać je propagandowo (Whiterspoon 2014: 301). Warto dodać, że rok wcześniej reprezentacja ZSSR odniosła pierwsze w historii zwycięstwo nad reprezentacją USA – podczas mistrzostw świata w Santiago w Chile. Co prawda z uwagi na niekorzystny termin turnieju Amerykanie wysłali na niego jedynie drużynę Sił Powietrznych („Third World Championship – 1959” b.d.), jednak jak miał stwierdzić Arthur Daley, „było to zwycięstwo propagandowe najwyższej mocy” (Whiterspoon 2014: 301). Po wygranej drużyna radziecka odstąpiła od meczu z nieuznaną przez siebie Republiką Chińską, oficjalnie z powodów politycznych, jednak dzięki czemu uniknęła kolejny raz w turnieju spotkania z Amerykanami (Thomas 2012: 178), co w przypadku porażki mogłoby się wiązać z deprecjacją wizerunkowego znaczenia wcześniejszego zwycięstwa.

W koszykarskich turniejach towarzyskich pomiędzy USA i ZSRR zmagaly się także drużyny kobiece. Po rozgrywkach w 1958 roku okazało się, że przewaga amerykańska nie była tak wyraźna jak w koszykówce męskiej – Amerykanki wygrały tylko cztery z sześciu meczów (Ikard 2005: 120). Z racji, że sport kobiet w tamtych

czasach był dyskredytowany, stąd ten aspekt wymiany nie miał aż takiego znaczenia i nie zostanie szerzej omówiony.

Mimo że koszykówka cieszyła się dużą popularnością w obu krajach, towarzyskie spotkania, zwłaszcza w początkowym okresie wymiany, nie wzbudzały dużego zainteresowania, szczególnie mecze rozgrywane w USA. Odbywały się niejednokrotnie w skromnych salach gimnastycznych. Mimo początkowo małego zainteresowania wymianą miała ona spore znaczenie polityczne, niestety, nie tylko w kontekście pozytywnej dyplomacji sportowej i preferowania zbliżenia między narodami. Władzom radzieckim zależało na zwycięstwach nad Amerykanami w koszykówce – jednym z najbardziej uwielbianych przez Amerykanów obok bajsobolu, hokeja i futbolu amerykańskiego sporcie – ze względów prestiżowych i dla podkreślenia wyższości systemu komunistycznego. Mając na względzie chęć politycznego wykorzystania ewentualnych zwycięstw w tej dyscyplinie nad Stanami Zjednoczonymi, radzieccy działacze sportowi położyli nacisk na rozwijanie programu rozwoju koszykówki, co doprowadziło do stworzenia silnej i osiągnącej sukcesy na arenie międzynarodowej drużyny narodowej (Whiterspoon 2014: 300–301; Thomas 2012: 75).

Do kolejnej serii spotkań doszło w 1961 roku w Związku Radzieckim. Amerykanom udało się wygrać wszystkie (osiem) spotkań. Nie obyło się bez pewnych kontrowersji politycznych, bowiem bezpośrednio przed przyjazdem Amerykanów pod ambasadą USA w Moskwie doszło do protestów w związku ze wspieraną przez USA inwazją imigrantów kubańskich w Zatoce Świń. Jednak samo tournee przebiegało już bez incydentów. W przeciwieństwie do meczów rozegranych rok wcześniej w USA, spotkania cieszyły się sporym zainteresowaniem kibiców radzieckich. Z kolei w 1962 roku drużyna ZSRR ponownie złożyła wizytę w USA i wygrała dwa z sześciu meczów. Amerykańscy organizatorzy z różnych względów zmuszeni byli wystawiać drugorzędne zespoły, więc zainteresowanie spotkaniami kibiców amerykańskich było mniejsze. Jednak Amerykanie wskazywali, w formie „wymówek”, na wiele powodów porażek swoich drużyn (Whiterspoon 2014: 301–302). To działanie było typowe dla zimnowojennej rywalizacji sportowej – zwycięstwa określano jako dowód na wyższość jednego kraju nad drugim, podczas gdy porażki miały być powodowane niezawinionymi czynnikami zewnętrznymi. W kontekście wymian USA–ZSRR należy jednak stwierdzić, że – szczególnie w początkowym okresie – strona amerykańska rzeczywiście nie wystawiała swoich najlepszych amatorskich zawodników, nie mówiąc już o zawodowcach.

Amerykańsko-radziecka wymiana kulturalna została niejako zachwiana w związku z kryzysem kubańskim. Amerykańscy decydenci polityczni anulowali wówczas kilka wizyt radzieckich w USA, w tym serię meczów koszykarzy. Argumentacja zawieszenia spotkań opierała się na twierdzeniu, że takie tournée mogłoby zaniepokoić społeczeństwo, wywołać protesty i przemoc oraz że osiągnięto „punkt, w którym kontynuacja programu wymiany pogorszyłaby bardziej niż załagodziła napięcia”. 24 października 1962 roku spotkali się przedstawiciele różnych agencji w sprawie wymian ze Związkiem Radzieckim i innymi wschodnioeuropejskimi krajami. W trakcie obrad członek misji radzieckiej i osoba odpowiedzialna

w Związku Radzieckim za stosunki kulturalne z innymi państwami Geоргий Жукow zachęcał do kontynuowania kontaktów kulturalnych, mimo dysput zimnowojennych. Negocjacje kontynuowano w obliczu kryzysu, ponieważ kierownictwo amerykańskie na czele z Johnem Kennedy'm i Deanem Ruskiem, a także radzieckie na czele z Nikitą Chruszczowem wierzyło, iż kultura zapewniała „most do zrozumienia” nawet w najbardziej niespokojnych momentach zimnej wojny (Davenport 2009: 121–122). Ostatecznie mityngi koszykówki zostały zamrożone. Z czasem je wznowiono, ale warto zwrócić uwagę jak pod wpływem kryzysu i napięć politycznych zmieniały się decyzje dotyczące wzajemnych relacji na płaszczyźnie (pozornie) popapolitycznej, co sugeruje wtórne znaczenie dyplomacji koszykarskiej względem kształtu stosunków USA–ZSRR.

Pomimo ściśle politycznych uwarunkowań zwycięstw radzieckich, obie strony zwracały uwagę na korzyści wizerunkowe, jakie wynikały z tej wymiany. Z czasem jednak także Amerykanie zaczęli zdawać sobie sprawę, że porażki poniesione w spotkaniach ze Związkiem Radzieckim są dla nich niekorzystne ze względów prestiżowych. Jak powiedział trener drużyny Uniwersytetu Harvarda Floyd Wilson w związku z serią spotkań w Związku Radzieckim w kwietniu i maju 1964 roku, kiedy drużyna USA przegrała pięć z ośmiu spotkań, „kiedy zdamy sobie sprawę, że nigdy nie powinniśmy wysłać do rywalizacji przeciwko Rosjanom nikogo słabszego niż nasi najlepsi? Zagraniczny wizerunek Stanów Zjednoczonych traci za każdym razem, kiedy amerykańska drużyna przegrywa ze Związkiem Radzieckim”. W 1964 roku planowana była również inna seria spotkań, bowiem do ZSRR miała przyjechać drużyna zawodowych graczy z ligi NBA. Jednak według Kevina Whitterspoona, aby nie burzyć nastrojów związanych z wcześniejszymi zwycięstwami, działacze radzieccy odwołali te spotkania i zamiast w ZSRR Amerykanie rozegrali swoje mecze w Polsce i Jugosławii (Whitterspoon 2014: 302–303). Z powyższych informacji wynika, że strona radziecka nieustannie traktowała towarzyskie kontakty koszykarskie przeciwko Stanom Zjednoczonym jako narzędzie propagandowe i okazję do manifestowania własnej wyższości – co było szczególnie widoczne w anulowaniu spotkań towarzyskich przeciwko potencjalnie silniejszemu zespołowi zawodowej ligi NBA. Jak wynika z wypowiedzi przedstawicieli strony amerykańskiej, także i w USA zaczęto zdawać sobie sprawę z wartości prestiżowej, jaką dają nawet towarzyskie sportowe zwycięstwa nad zimnowojennym rywalem.

W 1965 roku Związek Radziecki odmówił gry w proteście przeciwko Amerykańskiej obecności w Wietnamie (Whitterspoon 2014: 303). Swoje stanowisko w tej kwestii utrzymał w kolejnym roku, a w 1966 odbyły się mistrzostwa świata w koszykówce. Dopiero w 1968 roku amerykańska amatorska drużyna narodowa przybyła do Związku Radzieckiego. Z czterech meczów USA wygrała tylko jeden. (Cunningham 2006: 268). Rok później wizytę w USA złożyła reprezentacja radziecka, a w 1970 roku odbyły się kolejne mistrzostwa świata (Golden, Kravchenko 2012). W 1971 roku reprezentacja Stanów Zjednoczonych szykowana na igrzyska olimpijskie rozegrała serię meczów w Związku Radzieckim, a także w Polsce i Finlandii. Wyniki osiągnięte przez drużynę amerykańską nie były optymistyczne.

Jak wspominał asystent trenera drużyna USA Johnny Bach, „Rosjanie grali doskonale” (Cunningham 2006, 291). Związek Radziecki wygrał wówczas w siedmiu z ośmiu spotkań („U.S. – Soviet series to start Sunday” 1973).

W 1972 roku nastąpiła pewna intensyfikacja wymian radziecko-amerykańskich, w związku z ogólnym odprężeniem. Jako swoisty wstęp przed wizytą amerykańskiego prezydenta Richarda Nixona w Moskwie w 1972 roku wizytę w USA złożyła radziecka drużyna gimnastyczek z Olgą Korbut i Ludmiłą Turiszczewą w składzie, w tym samym roku podpisano także kolejne porozumienie pomiędzy dwoma państwami – Traktat o kontaktach, wymianach i współpracy, którego XIII artykuł dotyczył wymiany sportowej. Jak oceniała to porozumienie radziecka gazeta „Sowieckij Sport”, wymiana sportowa miała „tworzyć trwałe podstawy wzajemnego zrozumienia i przyjaźni pomiędzy naszymi narodami” (Riordan 1974: 335–336). Jak widać, mimo częstego politycznego wykorzystywania walki o zwycięstwa podczas towarzyskich spotkań koszykarskich, nie zapominano o ich podstawowej roli czyli wspierania podzielanego wówczas przez stronę amerykańską i radziecką celu, jakim było pokojowe współistnienie. Pozostaje jedynie niepewność, czy były to jedynie deklaracje, czy szczere intencje.

W 1972 roku odbyły się letnie igrzyska olimpijskie w Monachium. Rozegrano na nich jeden z najgłośniejszych meczów koszykówki w historii, który zasadniczo wpłynął na charakter wymian koszykarskich. W finale turnieju olimpijskiego spotkały się zespoły amerykański i radziecki. Mecz wzbudzał tak wielkie zainteresowanie, że w hali zmieściło się tylko 10% osób zainteresowanych obejrzeniem go na żywo (Andrzej 1973: 16). Spotkanie było niezwykle wyrównane, a na trzy sekundy przed końcem Amerykanie wyszli na prowadzenie 50 : 49 po rzucie osobistym Douga Collinsa. Grę wznowiono, jednak na sekundę przed końcem sędzia przerwał ją ze względu na problemy z tablicą wyników. Jednocześnie trener radziecki protestował, gdyż nie przyznano mu przerwy, o którą rzekomo prosił przed ostatnim rzutem osobistym Amerykanów, co do dziś pozostało niewyjaśnione (Finley, Finley, Fountain 2008: 132). Sędziowie podjęli decyzję o wznowieniu gry i cofnięciu zegara do trzech sekund przed końcem po interwencji przewodniczącego Międzynarodowej Federacji Koszykarskiej (FIBA) Renato Williama Jonesa. Po drugim wznowieniu zawodnicy radzieccy stracili piłkę i mecz zakończył się, a Amerykanie zaczęli świętować zwycięstwo. Tymczasem okazało się, że dźwięk syreny, uznany za sygnał zakończenia meczu, był w rzeczywistości sygnałem przerywającym grę, ze względu na to, że zegar nie został do końca cofnięty. Sędziowie znów skonsultowali się z Renato Williamem Jonesem, po czym podjęto decyzję, aby jeszcze raz wznowić grę przy stanie trzy sekundy przed końcem meczu. Amerykańscy trenerzy rozważali wówczas odmowę dalszej gry, ostatecznie zdecydowano jednak, że zawodnicy USA przystąpią do rywalizacji. Drużyna ZSRR wznowiła grę, przez całe boisko piłkę rzucił Modestas Paulauskas i do kosza „wepchnął” ją Siergiej Bielow, ustalając wynik na 51 : 50 dla Związku Radzieckiego (Allen 2010: 138–140, Miller 2008: 233–234, Huberty, Wange 1972: 192). Amerykanie złożyli oficjalny protest, oświadczając, że interesuje ich „złoto lub nic”. Był on rozpatrywany przez pięcioosobową komisję

FIBA, w której zasiadali obywatele Polski, Węgier, Kuby, Włoch i Puerto Rico. Po 14 godzinach obrad w tajnym głosowaniu wynikiem 3 : 2 zwycięstwo przyznano ZSRR (Stradling 2009: 138–139). Oczywiście skład narodowościowy komisji dodał całemu wydarzeniu swoistej politycznej „pikanterii”. Komentatorzy bardzo silnie wiązali to wydarzenie z aspektem politycznym i odbiło się ono szeroki echem w Stanach Zjednoczonych, gdzie porażkę uznano za niemal „tragedią narodową”. Wyraz swojej frustracji dali też sami zawodnicy amerykańscy, którzy odmówili przyjęcia srebrnych medali (Miller 2008: 234), zaś kapitan drużyny Kenny Davis nawet zakazał w testamencie żonie i dzieciom przyjęcia jego medalu (Saraceno 2004). Wspomniany mecz stał się zatem synonimem sportowej konfrontacji zimnowojennej. Przykład ten ukazuje ponadto, jak ważnym sportem zarówno w USA, jak i w ZSRR była wówczas koszykówka.

Poruszenie, jakie wywołała w Stanach Zjednoczonych porażka koszykarzy w Monachium, spowodowało, że w USA znacznie wzrosło zainteresowanie towarzyskimi seriami spotkań przeciwko Związkowi Radzieckiemu. Bilety szybko się wyprzedawały a prasa chętnie pisała o meczach. Narastała w związku z tym presja na odnoszenie zwycięstw przez drużynę amerykańską – jeden z dziennikarzy miał napisać o drużynie USA, iż „koszykówka narodziła się tutaj, ale na pewno tutaj nie umrze. Jeszcze nie teraz” (Whiterspoon 2014: 309). Amerykanie starali się ponadto wystawić silną drużynę – znalazły się w niej gwiazdy ligi akademickiej NCAA, co było nietypowe, biorąc pod uwagę wcześniejsze podejście strony amerykańskiej do serii spotkań koszykarskich. Mecz otwarcia w Los Angeles oglądało na żywo 17 500 widzów (Cunningham 2006: 330–331). Zatem o ile wcześniej w Stanach Zjednoczonych wygłaszano opinie, że należy z większą powagą podchodzić do meczów koszykarskich przeciwko Związkowi Radzieckiemu ze względów prestiżowych, to dopiero po pamiętnej porażce Amerykanów w olimpijskim finale w 1972 roku zmieniło się podejście do spotkań w USA.

W trakcie serii meczów w 1973 roku w USA Amerykanie wygrali pierwszy z nich wynikiem 83 : 65, jednak drugi, rozgrywany w San Diego, zwyciężyła nieznacznie drużyna ZSRR 78 : 76. Obydwa spotkania były zacięte, pełne, fauli i brutalnej gry. Wobec agresywnej postawy Sowietów Amerykanie powołali do zespołu najostrzej grających zawodników ligi akademickiej na trzeci mecz w Albuquerque. W kolejnych spotkaniach obie drużyny grały coraz ostrzej – podczas wygranego przez Amerykanów czwartego meczu w Indianapolis popełniono aż 88 fauli. Z kolei rozrywany w Nowym Jorku piąty mecz miał bardzo kontrowersyjny przebieg pod względem rozstrzygnięć sędziowskich, notabene był on prowadzony przez tego samego arbitra, który sędziował olimpijski finał sprzed roku. Radziecki zdobywca zwycięskich punktów z pamiętnego meczu z Monachium Aleksander Biełow skomentował: „wygląda na to, że Amerykanie i sędziowie wzięli rewanż za Monachium”. Ostatni mecz rozegrany w Baltimore był również bardzo brutalny – z 75 faulami. Wygrali Sowieci, jednak wynik turnieju 4 : 2 dał zwycięstwo Amerykanom, czym jak niektórzy twierdzili, ci ostatni wzięli rewanż za porażkę w olimpijskim finale w Monachium. Wskazywano ponadto, iż w obliczu licznych problemów Stanów

Zjednoczonych – wojna w Wietnamie, kryzys paliwowy, afera Watergate czy wspomniana porażka w Monachium – zwycięstwo w koszykówce dało narodowi powód do radości i było siłą jednoczącą kraj (Whiterspoon 2014: 310–311, 317).

W kontekście serii spotkań w 1973 roku, którą można zapewne uznać za jedną z bardziej znaczących, twierdzi się, iż amerykańscy zawodnicy byli bardziej nastawieni na pokonanie przeciwnika niż na „uhonorowanie ducha odprężenia”. Jednak z drugiej strony, jak zauważył K. Whiterspoon, zawodnicy obu drużyn dzięki wymianie mieli okazję poznać się nawzajem jako ludzi – pomimo agresywnej gry mieli oni odnosić się do siebie z szacunkiem, zaś w wywiadach i wspomnieniach wskazywali, iż w ramach gier odczuwalny był silny „podtekst dobrej woli”. Także w wywiadach po serii z 1973 roku zawodnicy z obu stron dobrze mówili o swoich przeciwnikach. Nawet media obok podkreślania patriotycznych aspektów zwycięstw zwracały uwagę na aspekt przyjaźni i zbliżenia (Whiterspoon 2014: 317, 319). Zatem mimo silnego wątku rywalizacji w kontaktach koszykarskich między USA a ZSRR, szczególnie w latach siedemdziesiątych, nie można stwierdzić, że wymiana ta pozbawiona była pozytywnego aspektu dyplomacji sportowej prowadzącej do zbliżenia między narodami.

Amerykańsko-radzieckie serie koszykarskich spotkań towarzyskich organizowane były także w kolejnych latach, jednak ich znaczenie zdawało się maleć. Tak jak wcześniej, były one przerywane w efekcie różnych napięć politycznych, np. w związku z zestrzeleniem przez lotnictwo radzieckie we wrześniu 1983 roku koreańskiego samolotu pasażerskiego, który nad Sachalinem naruszył radziecką przestrzeń powietrzną. Zginęło wówczas 249 pasażerów i 23 członków załogi (Cheney 2005: 32). Z uwagi na naciski opinii publicznej odwołano mającą się odbyć w listopadzie 1983 roku w Stanach Zjednoczonych serię spotkań koszykarskich (planowano wówczas siedem meczów przeciwko drużynom akademickim). Nacisk wywierany był głównie na uczelnie, których drużyny miały grać przeciwko drużynie radzieckiej (Dupont 1983). Z czasem zaczęto też organizować mecze towarzyskie z udziałem amerykańskich zawodowców. W lipcu 1988 roku rozegrano pierwszy przedsezonowy mecz drużyny NBA poza Ameryką Północną, bowiem drużyna Atlanta Hawks złożyła wizytę w Tbilisi, gdzie pokonała reprezentację Związku Radzieckiego 85 : 84 (Grasso 2011: xxviii). Wynika z tego, że formuła spotkań ewoluowała. Od lat siedemdziesiątych tradycyjne wymiany pomiędzy drużyną narodową kraju wizytującego a drużynami klubowymi zostały uzupełnione meczami reprezentacyjnymi a z czasem, jak wskazano, także między amatorami a zawodowcami. Mimo rozszerzenia form kontaktów koszykarskich ich znaczenie wydawało się jednak maleć.

Konkluzje

Znaczenie amerykańsko-radzieckiej wymiany w koszykówce w ramach szerszego programu wymiany kulturalnej jest według wielu ekspertów znacznie mniejsze niż wspomniana wymiana lekkoatletyczna. Przez szereg lat strona amerykańska zdawała się traktować kontakty mało poważnie, podczas gdy w Związku Radzieckim podjęto kroki zmierzające do osiągnięcia zwycięstw w tych spotkaniach,

a także w meczach odbywających się w czasie oficjalnych zawodów jak mistrzostwa świata czy igrzyska olimpijskie. Z czasem jednak także Amerykanie zaczęli dostrzegać prestiżowy potencjał meczów przeciwko drużynom radzieckim, szczególnie w obliczu kontrowersyjnego zwycięstwa ZSRR w olimpijskim finale w Monachium. Takie podejście do sportowych kontaktów, ukierunkowane na zwycięstwo, stanowi element swoisty, jeśli chodzi o dyplomację koszykarską USA–ZSRR, raczej niespotykaną w przypadku pozytywnej dyplomacji sportowej ukierunkowanej na zbliżenie pomiędzy skonfliktowanymi krajami. Tym silniej nasuwa to pytanie, czy ten przypadek dyplomacji sportowej był ukierunkowany na promowanie wśród społeczeństw obydwu krajów koncepcji pokojowego współistnienia, czy też był przede wszystkim intencjonalnie aranżowaną formą przenoszenia na grunt sportu zimnowojennej rywalizacji? Biorąc pod uwagę powyższe ustalenia, wydaje się, iż celem wymian było jednak przede wszystkim zbliżenie pomiędzy narodami. Element rywalizacji pojawił się z czasem, najpierw po stronie radzieckiej, później także amerykańskiej, jednak nawet wówczas, gdy motyw rywalizacyjny eksponowany był w sposób najsilniejszy, nie rezygnowano z retoryki sugerującej konsensualne znaczenie wymian.

W rozważaniach nad dyplomacją sportową ukierunkowaną na zbliżenie pomiędzy państwami skonfliktowanymi bardzo często bierze się pod uwagę zagadnienie wyboru dyscypliny sportowej jako jej swoistego medium. Uważa się, że dyplomacja pingpongowa była skuteczna, ponieważ dotyczyła sportu traktowanego prestiżowo w Chinach, podczas gdy poziom tenisa stołowego w USA był niski, stąd niewielkie było ryzyko pogorszenia bardzo delikatnych relacji przez nieoczekiwane zwycięstwo USA, zaś same spotkania cieszyły się w Chinach dużym zainteresowaniem. Sytuacja związana z kontaktami radziecko-amerykańskimi w koszykówce była zupełnie inna. Kontakty dotyczyły sportu popularnego w obu krajach, dzięki czemu ewentualny wpływ wymiany na postawę społeczeństw mógł być duży. Co prawda strona amerykańska – szczególnie początkowo – przykładała małą wagę do tych kontaktów, a chęć prestiżowego wykorzystania sportowych zwycięstw zapewne wpłynęła negatywnie na skuteczność dyplomacji koszykarskiej, niemniej jej potencjał był spory, stąd można sądzić, iż koncepcja wykorzystania właśnie koszykówki do kontaktów amerykańsko-radzieckich była słuszna.

Wpływ kontaktów w koszykówce na kształt stosunków pomiędzy ZSRR a USA był jednak drugorzędny. Rozgrywanie raz w jednym, raz w drugim kraju serii spotkań koszykarskich raczej nie doprowadził do żadnego przełomu politycznego, jego wpływ mógł dotyczyć jedynie wzajemnej postawy obu społeczeństw. Tymczasem kryzysy polityczne doprowadzały do kilkukrotnego zawieszania corocznych kontaktów, zatem wpływ stosunków politycznych na wymianę koszykarską był większy niż wymiany na kształt stosunków.

Bibliografia

- Allen George. 2010. *What Washington Can Learn from the World of Sports*. Washington: Regnery Publishing.
- Andrzej Roman. 1973. *Monachijskie sensacje*. Warszawa: Wydawnictwo Sport i Turystyka.
- Belmonte, Laura. 2008. *Selling the American Way. U.S. Propaganda and the Cold War*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Cheney G. 2005. *Shot Down*. Irvine: San Val.
- Cunningham Carson. 2006. *American Hoops. The History of United States Olympic Basketball from Berlin to Barcelona*. Ann Arbor: University of Nebraska Press.
- Davenport Lisa. 2009. *Jazz Diplomacy. Promoting America in the Cold War Era*. Jackson: University Press of Mississippi.
- Davies Richard. 2007. *Sport in American Life. A History*. Malden: Wiley-Blackwell.
- Dupont Kevin. 1983. Downing of the Jet Has Tangled Soviet – U.S. Sports Exchange. New York Times. <http://www.nytimes.com/1983/09/21/sports/downing-of-jet-has-tangled-soviet-us-sports-exchange.html>. Dostęp 24.04.2015
- Finley Peter, Finley Laura, Fountain Jeffrey. 2008. *Sports Scandals*. Westport : Praeger.
- Golden D., Kravchenko Stepan. 2012. Miracle on Wood Humiliating U.S. Presaged by Levi's Theft. Bloomberg Business, <http://www.bloomberg.com/news/articles/2012-07-24/miracle-on-wood-humiliating-u-s-presaged-by-levi-s-theft>. Dostęp 5.01.2016.
- Grasso John. 2011. *Historical Dictionary of Basketball*. Plymouth: Rowman & Littlefield Publishers.
- Huberty E., Wange W. B. 1972. *Die Olympischen Spiele. München*. Köln: Lingen Verlag.
- Ikard Robert. 2005. *Just for Fun. The Story of AAU Women's Basketball*. Fayetteville: University of Arkansas Press.
- Leviton Daniel. 1991. *Horrendous Death and Health. Toward Action*. Carlsbad: Taylor & Francis.
- Maraniss David. 2008. *Rome 1960*. New York: Simon & Schuster.
- Miller David. 2008. *Historia Igrzysk Olimpijskich i MKOl. Od Aten do Pekinu 1894–2008*. Poznań: Rebis.
- Richmond Yale. 2003. *Cultural Exchange and the Cold War. Raising the Iron Curtain*. University Park: Penn State University Press.
- Riordan James. 1974. „Soviet Sport and Soviet Foreign Policy”. *Soviet Studies* 26 (2010) : 322–343.
- Saraceno Frank. 2004. Classic 1972 USA vs. USSR Basketball Game. ESPN Go, http://espn.go.com/classic/s/Classic_1972_usa_ussr_gold_medal_hoop.html. Dostęp 18 lipca 2011.
- Sarver Coombs Danielle, Batchelor Bob. 2013. *American History through American Sports. From Colonial Lacrosse to Extreme Sports*. Santa Barbara: Praeger.
- Stradling Jan. 2009. *More than a Game. When history and sport collide*. London: Allen & Unwin.
- „Third World Championship – 1959”. USAB, http://archive.usab.com/mens/national/mwc_1959.html. Dostęp 27.04.2005
- Damion Thomas. 2012. *Globetrotting. African American Athletes and Cold War Politics*. Champaign: University of Illinois Press.

Turrini Joseph. 2001. "It Was Communism Versus the Free World": The USA USSR Dual Track Meet Series and the Development of Track and Field in the United States." *Journal of Sport History* 28 : 427-471.

"U.S. – Soviet series to start Sunday." *The Free Lance –Star*, 1973: 9.

Whiterspoon Kevin. 2014. "Fuzz Kids" and „Musclemen": The US–Soviet Basketball Rivalry, 1958–1975." W *Diplomatic Games. Sport, stagecraft, and international relations since 1945*, Heather Dichter, Andrew Johns (red.), 297–326. Lexington: University Press of Kentucky.

American-Soviet basketball exchanges as a case of borderline positive and negative sports diplomacy

Abstract

The aim of the article is to investigate basketball exchanges between United States and Soviet Union from the perspective of sports diplomacy. The research is directed at determining its significance in affecting political relation between the two states.

In the article, an attempt to answer three research questions was made. The first one is whether USA–USSR basketball diplomacy served only the rapprochement between the countries, or at the same time to use sports victories in order to prove their superiority, combining positive and negative sports diplomacy. The other research questions are: were the exchanges particularly in basketball appropriate concerning its diplomatic purpose, and whether basketball diplomacy was reflecting or creating the state of Soviet–American relations.

Key words: USA and USSR relations, sports diplomacy, basketball diplomacy

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Politologica XVII (2016)

ISSN 2081-3333

RECENZJE

Bronisław Geremek, Skuteczność i racja stanu. Z teki Ministra Spraw Zagranicznych RP, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2016

Bronisław Geremek (1932–2008) – wybitny historyk mediewista, wielce zasłużony działacz opozycji demokratycznej, czołowy ekspert i doradca NSZZ „Solidarność”, jeden z głównych architektów Okrągłego Stołu, w III RP wieloletni poseł na Sejm, minister spraw zagranicznych oraz europarlamentarzysta. Ta zwięzła nota biograficzna opisuje karierę polityczną nietuzinkowego człowieka o wielkim umyśle i niezwykłym charakterze, którego fundamentalne wybory i działania, zawsze poprzedzone głęboką, odpowiedzialną i etyczną refleksją, pozwoliły mu wejść w poczet najważniejszych, a przy tym najbardziej wpływowych postaci polskiego życia publicznego drugiej połowy XX wieku. Wielu ludzi uznawało go za niepodważalny autorytet, dla znacznej części oponentów pozostawał osobą darzoną niekłamaną estymą, widziano w nim odważnego wizjonera i zarazem trzeźwego realistę, stanowił swoisty wzorzec politycznego praktyka kierującego się wywiedzionym z humanistycznej aksjologii i inteligenckiego etosu imperatywem służby *pro publico bono* – innymi słowy, zaliczał się do elitarnego grona mężów stanu.

Najpoważniejsze wyzwanie, przed jakim B. Geremek stanął po przełomie 1989 roku, wiązało się z objęciem funkcji ministra spraw zagranicznych (1997–2000) w koalicyjnym gabinecie (AWS–UW) Jerzego Buzka. Przejęcie przez niego odpowiedzialności za ster polskiej dyplomacji miało miejsce w wyjątkowym czasie, nie tylko z uwagi na powrót do władzy skonfliktowanego obozu postsolidarnościowego, ale przede wszystkim z powodu finalizowania przez Polskę rokowań członkowskich z NATO i w przededniu zainicjowania procesu negocjacji akcesyjnych z Unią Europejską. Realizacja strategicznych celów polityki zagranicznej, tj. umocnienie bezpieczeństwa państwa poprzez integrację ze strukturami świata zachodniego oraz próby wypracowania regionalnej pozycji kraju w oparciu o rozwój korzystnych stosunków z sąsiadami, nie byłaby możliwa bez wielkiego, osobistego wkładu i entuzjazmu dla idei europejskiej tego znamienitego badacza dziejów plebsu średniowiecznego Paryża. Celem przypomnienia zasług człowieka biorącego czynny udział we wprowadzaniu Polski do Sojuszu Północnoatlantyckiego, a także dla oddania należnego mu uznania oraz upowszechnienia jego spuścizny intelektualnej i myśli politycznej z okresu, gdy w znacznym stopniu nadawał on ton państwowym działaniom na arenie międzynarodowej, sumptem Fundacji Centrum im. prof. Bronisława Geremka ukazała się niedawno książka pt. *Skuteczność i racja stanu. Z teki Ministra Spraw Zagranicznych RP*.

Publikacja ta stanowi kompilację tekstów napisanych bądź wygłoszonych przez legendarnego działacza „Solidarności” w latach 1998–2000, na które składają się m.in. – posegregowane – według charakterystyki – wystąpienia sejmowe (coroczne sprawozdania na temat kierunków polityki zagranicznej), okolicznościowe przemówienia, listy itp. oraz przedruki wywiadów udzielonych poczytnej prasie krajowej i obcojęzycznej.

Uwagę zwracają już pierwsze słowa tytułu omawianego tomu, ponieważ w niezwykle trafny sposób oddają one istotę aktywności ministerialnej B. Geremka, wskazując na *sui generis* aksjomat stojący u podstaw poczynań tego wytrawnego dyplomaty. Przyjęcie nadrzędnego kryterium w postaci prymatu państwowego interesu i dążenie do maksymalnej efektywności projektowanych działań, zawsze stanowiły kluczowe wyznaczniki podejmowanych przez niego wyborów na płaszczyźnie międzynarodowej. Taka postawa nie była jednak równoznaczna z uprawianiem wykalkulowanej i wyrachowanej *realpolitik*, nie oznaczała też całkowitej akceptacji dla reguł obowiązujących w nierzadko idącej na etyczne kompromisy rozgrywce na geopolitycznej – by odwołać się do Zbigniewa Brzezińskiego – „wielkiej szachownicy”. Rację ma bowiem Jacek Głazewski, pisząc że: „Podstawą stylu uprawiania polityki przez Bronisława Geremka było przekonanie o logice wyboru fundamentalnych wartości – wyboru podyktowanego racją odpowiedzialnie podjętej refleksji, która z kolei obejmuje długie pasma skutków działań politycznych, a nie ich krótkotrwałe i koniunkturalne odpowiedniki” (Głazewski 2015: 33).

Za cenny walor analizowanego wydawnictwa niewątpliwie należy uznać – dokonany przez J. Głazewskiego – dobór i opracowanie tekstów wchodzących w skład dorobku byłego szefa resortu spraw zagranicznych. Z zebranych w jednym miejscu materiałów zarówno o oficjalnym, jak i mniej sformalizowanym charakterze, wyłania się bowiem obraz pozwalający czytelnikowi na bliższe oraz pełniejsze zapoznanie się z poglądami i doniosłym sposobem myślenia B. Geremka nad zagadnieniami definiującymi rację stanu i priorytety polskiej dyplomacji u przełomu tysiącleci. Wielkie wyzwania, cele i zadania stojące wówczas przed elitami politycznymi Polski, w obliczu kształtującego się na nowo postzimnowojennego ładu globalnego, nie tylko wiązały się z procesami rozszerzania struktur europejskich i euroatlantyckich, ale także dotyczyły kwestii ułożenia obciążonych niełatwą historią stosunków z sąsiadami na Wschodzie i Zachodzie czy zagwarantowania krajowi, na miarę przejawianych ambicji i posiadanego potencjału, odpowiednio znaczącej roli w otoczeniu międzynarodowym. Dla koryfeusza polskiego liberalizmu symptomatyczne było postrzeganie tych strategicznych dążeń polityki zagranicznej państwa – wymagających ogromnego nakładu sił i konsensusu ponad ideologicznymi podziałami – przez pryzmat bliskich mu wartości demokracji, wolności, poszanowania praw człowieka oraz solidarności, w których upatrywał on jednocześnie fundament ziszczenia się jego wielkiego marzenia o prawdziwie zjednoczonej Europie.

Recenzowana publikacja nie jest pozbawiona kilku mankamentów i braków, co prawda niewpływających znacząco ujemnie na recepcję znajdujących się w niej treści, ale wywołujących poczucie pewnego informacyjnego niedosytu, szczególnie

u odbiorców jedynie powierzchownie zaznajomionych z współczesną historią i nieorientowanych w meandrach polskiej polityki zagranicznej schyłku XX wieku. Na negatywną ocenę zasługuje przede wszystkim rezygnacja z formy wstępu lub przedmowy, w której można by zawrzeć ogólne wprowadzenie w problematykę poruszanych w tomie zagadnień, a zwłaszcza przedstawić przynajmniej syntetyczny zarys biograficzny sylwetki B. Geremka¹. Nienajlepszym rozwiązaniem wydaje się również ulokowanie na początku książki *résumé* poszczególnych tekstów, zamiast zamieszczenia w każdym z nich objaśnień i krótkich komentarzy, np. w formie przypisów merytorycznych pozwalających czytelnikowi na lepsze i bardziej dogłębne zrozumienie tematyki dotyczącej orientacji polskiej dyplomacji na tle kontekstu wielu ważnych wydarzeń i procesów zachodzących w ówczesnej sytuacji międzynarodowej. Za pewnego rodzaju wadę należy wreszcie uznać fakt, że zapis jednego z przemówień okolicznościowych zebranych w publikacji – wygłoszonego po angielsku przed audytorium zgromadzonym w siedzibie prestiżowego brytyjskiego *thik-thanku* Chatham House – został przytoczony w oryginale, bez dodatkowego tłumaczenia w języku polskim, utrudniając zapoznanie się z jego przekazem osobom nieposługującym się mową Szekspira.

Ogólna ocena poddanego niniejszej recenzji wydawnictwa wypada pozytywnie, ponieważ za sprawą skompletowanych w zbiorczym tomie materiałów pochodzących z różnorodnych źródeł, czytelnik otrzymuje unikalną szansę na całościowy wgląd w spuściznę byłego ministra spraw zagranicznych, który dzięki ogromnemu talentowi, wiedzy i politycznej intuicji, stał się naocznym świadkiem i architektem wydarzeń o bezprecedensowym charakterze w dziejach polskiego państwa. Wartość tego, o czym mówił i w jaki sposób myślał „jeden z ojców-założycieli wolnej Polski” (Modzelewski 2008) – jak celnie określił go Karol Modzelewski – na temat miejsca i roli naszego kraju na arenie międzynarodowej, nabiera wyjątkowej wymowy w obecnej rzeczywistości. W świecie – nawiązując do Zygmunta Baumana – „płynnej nowoczesności”, pogrążonym w coraz większej niepewności i niestabilności, gdzie spektakularne triumfy osiąga retoryka populistyczna, górę biorą narodowe egoizmy, liberalna demokracja doświadcza ewidentnego kryzysu, a projekt wspólnej Europy ulega erozji pod wpływem tendencji eurosceptycznych – uwidacznia się potrzeba refleksji politycznej łączącej trzeźwy realizm z perspektywą moralną, czyli dokładnie takiej, jaka cechowała B. Geremka.

Radostaw Cybulski

Bibliografia

Geremek Bronisław. 2016. *Skuteczność i racja stanu. Z teki Ministra Spraw Zagranicznych RP*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.

¹ Warto zwrócić uwagę, że na polskim rynku wydawniczym brakuje rzetelnie opracowanej biografii B. Geremka, pomimo długiego czasu, jaki upłynął od jego tragicznej śmierci. Jak do tej pory kompleksowy opis historii życia legendarnego działacza „Solidarności” ukazał się jedynie w niemieckojęzycznej publikacji pióra, politologa i dziennikarza, Reinholda Vettera (2014).

- Głązewski Jacek. 2015. „Uwagi o myśli politycznej Bronisława Geremka”. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica* XIV (2015) : 28–37.
- Modzelewski Karol. 2008. „Bronisław Geremek – historia i doświadczenie”. *Nauka* 3 : 7–12.
- Vetter Reinhold. 2014. *Bronisław Geremek. Der Stratege der polnischen Revolution*, Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag.

Spis treści / Contents

CZĘŚĆ I. DISKURS POLITYCZNY, ETYCZNY I EKONOMICZNY /

PART I. DISCOURSE POLITICAL, ETHICAL AND ECONOMICS

Katarzyna Bielińska-Kowalewska

- The Anti-Nationalism of Very Young Communists in Poland after WW2 **3**
Antynacjonalizm bardzo młodych komunistów w Polsce
po II wojnie światowej

Paulina Berlińska-Wojtas, Jarosław Wojtas

- Październik w perspektywie lokalnej. Liga Kobiet **15**
w powiecie wolsztyńskim 1956–1966
„October in local perspective. Women’s League
in Wolsztyn County in the years 1956-66”

Monika Woźniak

- Marksizm a abstrakcja jednostki ludzkiej: Adam Schaff **24**
oczami Ewalda Iljenkowa
Marxism and the abstract of an individual: Adam Schaff
as seen by Evald Ilyenkov

Paweł Szelegieniec

- Od ruchu fabrycznego do biurokratycznej neutralizacji **33**
Walka o rady robotnicze w Polsce w latach 1956–1958
From factory movement to bureaucratic neutralization:
the fight over workers’ councils in the years 1956–1958

Renata Śliwa, Renata Żaba-Nieroda

- Konstruktywizm a organiczność w polityce rozwoju lokalnego **48**
Perspektywy dla rozwoju ekonomii społecznej
Constructivism and Organism in Local Development Policy
Perspectives for the development of the social economy

CZĘŚĆ II. POLITYKA ZAGRANICZNA I STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE /

PART II. FOREIGN POLICY AND INTERNATIONAL RELATIONS

Marek Kornat

- Realizm polityczny i imponderabilia. Józef Piłsudski i jego pojmowanie **61**
polskiej racji stanu na arenie międzynarodowej
Political realism and imponderabilia. Józef Piłsudski and his take
on Polish raison d’État in international context

Stanisław Bieliń

- Rosja wobec pozimnowojennego ładu międzynarodowego **80**
Russia towards the post-Cold War international order

Andrej Kreutz

Russia in Syria. The Previous History and Present Concerns 95
Rosja w Syrii. Przeszłość i terażniejszość

Danuta Kabat-Rudnicka

Tożsamość narodowa jako czynnik kształtujący relacje pomiędzy 114
Unią Europejską a państwami członkowskimi
National identity as a factor shaping the relationships between
the European Union and the Member States

Natalia Kohtamäki

Realizacja interesu narodowego w strukturach Unii Europejskiej 129
na przykładzie autonomicznych agencji regulacyjnych
National Interests within the European Union. The Case
of the Autonomous European Regulatory Agencies

Joanna Bar

Paul Kagame – biografia polityczna i realizowany model przywództwa 145
Paul Kagame: political biography and implemented model of leadership

Michał Marcin Kobierecki

Amerykańsko-radzieckie wymiany koszykarskie jako przypadek 161
z pogranicza pozytywnej i negatywnej dyplomacji sportowej
American-Soviet basketball exchanges as a case of borderline
positive and negative sports diplomacy

RECENZJE / REVIEWS

Radosław Cybulski

Bronisław Geremek, Skuteczność i racja stanu. Z teki Ministra Spraw 173
Zagranicznych RP, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2016

